

פרק תשיעי

קהילות סטאטוסקוו בהונגריה עד מלחמת העולם הראשונה

א. דעת רוב הרבנים

המאורע המכריע בתולדות יהודי הונגריה הוא ללא ספק הפילוג שהתרגש על יהדות זו בשנת תרכ"ט (1869) שפיצל את יהודי הונגריה לשני גושים גדולים, היראים הקרויים אורתודוכסים מזה, הרפורמים הקרויים ניאולוגים מזה ובתווך פלג קטן המכונה סטאטוסקוו. השקפותיהם ועמדותיהם של האורתודוכסים והניאולוגים ידועות למדי וכבר עלה בידינו לעמוד על עיקרי מגמותיהם ברוב הפרקים הקודמים. אך מהותו של הפלג המכונה סטאטוסקוו ודרכו בתוך יהדות הונגריה הוא כספר החתום בפני רוב הציבור — וציבור יוצאי הונגריה בכלל¹. מן הראוי איפוא להעלות נושא זה כפי שהוא מצטייר בספרי השו"ת של תלמידי החתם סופר ותלמידי תלמידיו (עד תום מלחמת העולם הראשונה), שבהם עשרות תשובות הדנות בכך מבחינה הלכתית והשקפתית. פילוגה של יהדות הונגריה נבע מן הקונגרס של יהודי הונגריה (תרכ"ט, 1868—1869), שעליו השתלטו בעלי הנטיה לחידושים ואף רפורמות בחיי הדת². לאחר מאמצים רבים אושר על-ידי הפארלאמנט ההונגרי (פורים תר"ל, 1870) לארגון "שומרי הדת", שנוסד בשנת תרכ"ז (1867), להקים ארגון משלהם בשם אורתודוכסים. החוק נכנס לתוקפו בשנת 1871. סמוך לכך אושר גם לאלה שלא הזדהו עם אף אחד מהארגונים הנזכרים להקים קהילות משלהם, שהכריזו על עצמם כ"סטאטוסקוו", כלומר, שהם עומדים על בסיס המצב שהיה קיים טרם הקונגרס.

1 אמנם יקותיאל יהודה גרינוואלד, לתולדות הריפרמציאן הדתית בגרמניא ובאונגריא (ניו יורק תש"ח), עמ' 101—110, כתב על אודות הסטאטוסקוו, אך רוב הדברים קשורים למהר"ם שיק ומאבקו בסטאטוסקוו. כאן הובאו גם דבריהם של רבנים אחרים מבני דורו של מהר"ם שיק ודור שלאחריו (עד תום מלחמת העולם הראשונה) וכן את "דעת היחיד" של ר'

למגינת לבם של הרבנים היראים בהונגריה, לא כל הקהילות הצטרפו למחנה האורתודוכסי, לא קבלו את תקנון הארגון ("ארגאניזאציאנס־שטאטוטען") ולא הכירו במרותה של הלשכה האורתודוכסית בכודאפשט, שפקחה על הקהילות החרדיות בהונגריה ובטראנסילוואניה, והיתה נציגתן אצל השלטונות. בין הקהילות הללו היו גם קהילות חרדיות ובראשן מגדולי הרבנים. טעמן ונימוקן של הקהילות שעמדו מן הצד היו שונים מקהילה לקהילה. אולם נראה, שניתן להכלילן בשלוש קטגוריות עיקריות:

א) קהילות במזרח-צפון המדינה וביתוד מחוז מאראמארוש, שבו חיו המוני חסידים, שכל עניין הרפורם ומגמותיו היה רחוק מהווייתם וממציאות חייהם. הם נשמעו לאדמו"ריהם, שבחלקם משכנם וחצרותיהם היו בבוקובינה ובגליציה (וויז'ניץ, קאסוב, בעלז, זידיטשוב, צאנז, שינאווא ועוד), ואלה לא התלהבו כל עיקר מן הפילוג בהונגריה. גם רבה של סיגט, ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים, שהיה גם אדמו"ר לחסידים רבים, לא הצטרף לארגון האורתודוכסי אלא בשנת תר"ם (1880), למרות לחצים והפצרות חוזרים ונשנים מגדולי הרבנים בהונגריה, כגון מהר"ם שיק, ר' שמעלקא קליין מסעליש, ר' אהרן דוד דייטש מג'ארמאט ואחרים. רק כשנוכח לדעת, שגם קהילת סיגט זקוקה לסעד ארגוני ומשפטי נגד היסודות הלא־חרדים, שלא היו מעטים,

שלמה צבי שיק.

2 בקונגרס השתתפו 220 צירים ורק 88 מהם הזדהו עם עמדת החרדים. בשו"ת מהר"ם שיק (או"ח סי' לט) נאמר בקשר לכך: "צאו וראו התוך והמרמה והחמס בענין בחירת הדעפוטירטען [הצירים] לקאנגרעס. ובזרוע שוד ומרמה גברה בארץ להיות הרוב והראש בקאנגרעס ובעמל ואון עשו מה שעשו".

שהראו סימנים של פעילות ותסיסה ושמא אף חתירה נגד הקהילה וראשיה ומוסדותיה וכן עליו היה לקחת בחשבון את החוגים החסידיים מחצרות יריבות, שאף מהם נשקפה סכנה לאחדות הקהילה, החליט להצטרף לארגון האורתודוכסי. גם ראשי הקהילה היו בין המפצירים ברבה של סיגט לעשות כן³. תחילה היה רי"י טייטלבוים בדעה שהארגון הקהילתי הארצי טוב לקהילות אחרות, הזקוקות לסעד רוחני. כפי שנמסר התבטא באחת השיחות: "אל לה לסיגט לקבל הוראות והנחיות בענייני דת מעסקני בודאפשט המגולחים"⁴. ר' אהרן דוד דייטש תוהה "על דבר שרבים מהחסידים שאינם רוצים לקבל הקאשטאטירונג [ההצטרפות לארגון הקהילות האורתודוכסין], לא ידעתי מה היה להם"⁵. ר' משה שמואל גלאזר אב"ד קלויזנבורג כתב אף הוא: "השטק"וו [השטאטוסקוו] של כל המדינה המה בחרו להם דרך אחרת להתפרד מן הארטה' מפני קלות דעת וחסרון יראה. וחסידו סיגעט מפני קדושה יתירה דאית בהו"⁶. קהילת סיגט לא היתה כנראה בודדת מבחינה זו ויש להניח שהיו עוד כמה קהילות שנהגו כמותה מאותם טעמים, ביחוד בסביבתה הקרובה, מחוז מאראמארוש וחבל קארפאטו־רוס.

ב) קהילות, שהרבנים המשמשים בהן היו מפעילי היציאה מן הקונגרס וממתנגדיו המובהקים של כל שינוי ממנהגי ישראל המקובלים ואף-על-פי־כן כשהגיעה שעת ההזדהות וההצטרפות לארגון האורתודוכסי, נקטו עמדה פאסיווית. ההיסוסים נבעו

3 ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים שלט בקהילתו, סיגט, שלטון ללא מצרים בכוח אישיותו הדומינאנטית, שנשען על גאונותו בתורה והיותו אדמו"ר לחסידים רבים. מצב כזה לא היה קיים ברוב הקהילות בהונגריה.

4 פנקס הקהילות, רומניה כרך ב, עמ' 202—204; ספר מאראמארוש, עמ' 24.

5 "מכתב גלוי עם ספר מלחמת מצוה" בעניין מחלוקת סיגט (סיגעט תרמ"ט), דף נה.

6 שם דף כג. וראה גם שם דף קלו: "... שדנו הגאונים במדינת גאליציען כי עיר סיגוט יצא מהכלל משאר המדינה ועליהם לא ה' דעת הרבנים מתקני התקנות שמוכרחים לקבל מוסרות הארטה' וארגון שטאטוט כי גם הגאב"ד זצ"ל לא בא בברית הארטה' עד אחר כמה שנים".

7 לאחר ר' משה טייטלבוים נבחר לרב נכדו ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים בתנאי שלא יתנהג בחסידות. כיון שלא עמד בתנאי זה נאלץ לעזוב את הקהילה. הרבנים שבאו אחריו היו מתנגדי חסידות מובהקים (בין הבודדים בהונגריה). ראה ערך "שאטוראליא־אויהאי" בפנקס הקהילות הונגריה, עמ'

מרתיעה ממחלוקת בקהילה. קהילה כזאת היתה אוהעל. בעיר זאת, שבה חי ופעל האדמו"ר החסיד, ר' משה טייטלבוים, שלושים וארבע שנה, נתרבו כמובן היסודות החסידיים, אך גם היסודות האנטי־חסידיים ואף בעלי נטיות לחדשות בחיי הקהילה הלכו ונתרבו אף הם⁷. רב הקהילה, ר' ירמיה לעוו, שהיה מגדולי הרבנים בהונגריה, היה מפעיליו הנמרצים של הרבנים בעד היציאה מן הקונגרס והכריז בקונגרס "ארור האיש אשר ישאר פה במושב החטאים האלה"⁸. ואף-על-פי־כן לא נכנסה אוהעל לברית האורתודוכסים עד שנת תרמ"ו (1886)⁹. תנאים כאלה שררו בוודאי גם במקומות אחרים וגם בהם פעלו הרב וראשי הקהילה כפי שפעלו באוהעל.

ג) קהילות שרוב חבריהן, או חלק נכבד מהם, אמנם היו שומרי תורה ומצוות, אך עניין הפילוג בעם לא היה לרוחם. לקטגוריה זו ניתן לשייך את קהילת קרולה שבטראנסילוואניה. רבה של הקהילה, ר' מאיר פערלס, היה אף הוא מגדולי הרבנים ומוכר כגאון חריף. אף הוא היה פעיל נגד הקונגרס והחלטותיו וביחוד נגד ייסוד סמינאר לרבנים, אך התנגד התנגדות נמרצת לפילוג¹⁰. הקהילה נשארה בחזקת סטאטוסקוו כל הימים עד לשואה¹¹. בשנת תרמ"א (1881) פרשו כמאה איש ויסדו קהילה אורתודוכסית ובחרו לעצמם רב משלהם. נראה, שרוב קהילות סטאטוסקוו בהונגריה השתייכו — בקוים כלליים, עם שינויים כאלה או אחרים מקהילה לקהילה — לסוג זה.

513—515, שנכתב בידי נ' קצבורג.

8 י"י גרינוואלד, לתולדות הרפורמציאן, עמ' 105.

9 גם לאחר פטירת ר' ירמיה לעוו (תרל"ד 1874) ובנו, ר' אלעזר לעוו מילא את מקומו, עדיין לא הצטרפה הקהילה לארגון האורתודוכסי. וכשכבר הצטרפה לאורתודוכסים פרשו ממנה המתנגדים ויסדו קהילת סטאטוסקוו. כבר בשנת תרל"ח (1878) פרשו מן הקהילה היסודות החסידיים ויסדו קהילה משלהם. כך התקיימו בעיר אוהעל שלוש קהילות זו ליד זו ושלשתן התנהלו על אדני השלחן ערוך (ר' פנקס הקהילות הונגריה שם; י"י גרינוואלד שם).

10 יש אומרים שחתניו, שכולם היו רבנים לא אורתודוכסיים, השפיעו עליו, לאחר הקונגרס, שלא להצטרף לארגון האורתודוכסי. וראה מש"כ בפנקס הקהילות, רומניה כרך ב, עמ' 237.

11 אמנם בשנות העשרים נעשה נסיון של פרנסי הקהילה להצטרף לארגון האורתודוכסי בטראנסילוואניה ואף הכריזה על עצמה כעל "קהילה האורתודוכסית הישנה", אך נדחתה ולא נתקבלה לארגון (ראה פנקס הקהילות רומניה כרך ב, עמ' 238).

שהראו סימנים של פעילות ותסיסה ושמה אף חתירה נגד הקהילה וראשיה ומוסדותיה וכן עליו היה לקחת בחשבון את החוגים החסידיים מחצרות יריבות, שאף מהם נשקפה סכנה לאחדות הקהילה, החליט להצטרף לארגון האורתודוכסי. גם ראשי הקהילה היו בין המפצירים ברבה של סיגט לעשות כן.³ תחילה היה רי"י טייטלבוים בדעה שהארגון הקהילתי הארצי טוב לקהילות אחרות, הזקוקות לסעד רוחני. כפי שנמסר התבטא באחת השיחות: "אל לה לסיגט לקבל הוראות והנחיות בענייני דת מעסקני בודאפשט המגולחים"⁴. ר' אהרן דוד דייטש תוהה "על דבר שרבים מהחסידים שאינם רוצים לקבל הקאנשטאטירונג [ההצטרפות לארגון הקהילות האורתודוכסי], לא ידעתי מה היה להם"⁵. ר' משה שמואל גלאזנר אב"ד קלויזנבורג כותב אף הוא: "השטק"וו [השטאטוסקון] של כל המדינה המה בחרו להם דרך אחת להתפרד מן הארטה' מפני קלות דעת וחסרון יראה. וחסידי סיגט מפני קדושה יתירה דאית בהו"⁶. קהילת סיגט לא היתה כנראה בודדת מבחינה זו ויש להניח שהיו עוד כמה קהילות שנהגו כמותה מאותם טעמים, ביחוד בסביבתה הקרובה, מחוז מאראמארוש וחבל קארפאטורוס.

(ב) קהילות, שהרבנים המשמשים בהן היו מפעילי היציאה מן הקונגרס וממתנגדיו המובהקים של כל שינוי ממנהגי ישראל המקובלים ואף-על-פי-כן כשהגיעה שעת ההזדהות וההצטרפות לארגון האורתודוכסי, נקטו עמדה פאסיווית. ההיסוסים נבעו

מהרעיון של פילולוגיה. קהילה כזאת היתה אוהעל. בעיר זאת, שבה חי ופעל האדמו"ר החסידי, ר' משה טייטלבוים, שלושים וארבע שנה, נתרבו כמובן היסודות החסידיים, אך גם היסודות האנטי-חסידיים ואף בעלי נטיות לחדשות בחיי הקהילה הלכו ונתרבו אף הם.⁷ רב הקהילה, ר' ירמיה לעוו, שהיה מגדולי הרבנים בהונגריה, היה מפעיליו הנמרצים של הרבנים בעד היציאה מן הקונגרס והכריז בקונגרס "ארור האיש אשר ישאר פה במושב החטאים האלה"⁸. ואף-על-פי-כן לא נכנסה אוהעל לברית האורתודוכסים עד שנת תרמ"ו (1886)⁹. תנאים כאלה שררו בוודאי גם במקומות אחרים וגם בהם פעלו הרב וראשי הקהילה כפי שפעלו באוהעל.

(ג) קהילות שרוב חבריהן, או חלק נכבד מהם, אמנם היו שומרי תורה ומצוות, אך עניין הפילוג בעם לא היה לרוחם. לקטגוריה זו ניתן לשייך את קהילת קרולה שבטראנסילוואניה. רבה של הקהילה, ר' מאיר פערלס, היה אף הוא מגדולי הרבנים ומוכר כגאון חריף. אף הוא היה פעיל נגד הקונגרס והחלטותיו וביחוד נגד ייסוד סמינאר לרבנים, אך התנגד התנגדות נמרצת לפילוג¹⁰. הקהילה נשארה בחזקת סטאטוסקו כל הימים עד לשואה¹¹. בשנת תרמ"א (1881) פרשו כמאה איש ויסדו קהילה אורתודוכסית ובחרו לעצמם רב משלהם. נראה, שרוב קהילות סטאטוסקו בהונגריה השתייכו — בקוים כלליים, עם שינויים כאלה או אחרים מקהילה לקהילה — לסוג זה.

3 ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים שלט בקהילתו, סיגט, שלטון ללא מצרים בכוח אישיותו הדומיננטית, שנשען על גאונותו בתורה והיותו אדמו"ר לחסידים רבים. מצב כזה לא היה קיים ברוב הקהילות בהונגריה.
4 פנקס הקהילות, רומניה כרך ב, עמ' 202—204; ספר מאראמארוש, עמ' 24.
5 "מכתב גלוי עם ספר מלחמת מצוה" בעניין מחלוקת סיגט (סיגעט תרמ"ט), דף נה.
6 שם דף קכג. וראה גם שם דף קלו: "... שדנו הגאונים במדינת גאליציען כי עיר סיגוט יצא מהכלל משאר המדינה ועליהם לא הי' דעת הרבנים מתקני התקנות שמוכרחים לקבל מוסדות הארטה' וארגון שטאטוט כי גם הגאב"ד זצ"ל לא בא בבית הארטה' עד אחר כמה שנים".
7 לאחר ר' משה טייטלבוים נבחר לרב נכדו ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים בתנאי שלא יתנהג בחסידות. כיון שלא עמד בתנאי זה נאלץ לעזוב את הקהילה. הרבנים שבאו אחריו היו מתנגדי חסידות מובהקים (בין הבודדים בהונגריה). ראה ערך "שאווראליא-איהאי" בפנקס הקהילות הונגריה, עמ' 513—515, שנכתב בידי נ' קצבורג.
8 ר' גרינוואלד, לתולדות הרפורמציה, עמ' 105.
9 גם לאחר פטירת ר' ירמיה לעוו (תרל"ד 1874) ובנו, ר' אלעזר לעוו מילא את מקומו, עדיין לא הצטרפה הקהילה לארגון האורתודוכסי. וכשכבר הצטרפה לאורתודוכסים פרשו ממנה המתנגדים ויסדו קהילת סטאטוסקו. כבר בשנת תרל"ח (1878) פרשו מן הקהילה היסודות החסידיים ויסדו קהילה משלהם. כך התקיימו בעיר אוהעל שלוש קהילות זו ליד זו ושלשתן התנהלו על אדני השלחן ערוך (ר' פנקס הקהילות הונגריה שם; ר' גרינוואלד שם).
10 יש אומרים שחתניו, שכולם היו רבנים לא אורתודוכסיים, השפיעו עליו, לאחר הקונגרס, שלא להצטרף לארגון האורתודוכסי. וראה מש"כ בפנקס הקהילות, רומניה כרך ב, עמ' 237.
11 אמנם בשנות העשרים נעשה ניסיון של פרנסי הקהילה להצטרף לארגון האורתודוכסי בטרנסילוואניה ואף הכריזה על עצמה כעל "קהילה האורתודוכסית הישנה", אך נדחתה ולא נתקבלה לארגון (ראה פנקס הקהילות רומניה כרך ב, עמ' 238).

תגובת הרבנים

לאחר הכרת העובדות הבסיסיות ביסוד קהילות סטאטוסקו מן הראוי לראות כיצד הגיבו חכמי הזמן על מצב זה. ראש המדברים בעניין הסטאטוסקו, כמו בענייני הרפורמה בכלל, היה ר' משה שיק רבה של חוסט. חבריו הותיקים יותר, אף הם, ברובם, מתלמידי החתם סופר, כגון בנו בעל כתב סופר, ר' מאיר א"ש ור' יהודה אסאד, שבספריהם לא מעט חומר על ענייני הרפורמה בהונגריה, לא עסקו בענייני סטאטוסקו, שכן כל השלושה נפטרו לפני שהדבר עלה על הפרק¹². תשובתו הראשונה של מהר"ם שיק בעניין הסטאטוסקו היא כנראה מחול המועד פסח תרל"ב (1872) והיא הופנתה "להגאון פלונין אבדק"ק פלונית", שאינו אלא ר' מאיר פערלס אב"ד קרולה הנזכר¹³. התשובה היא אודות קהילת קאשוי, שבה הוקמה קהילת סטאטוסקו הראשונה (או אחת הראשונות) וזכתה לתמיכתו של ר' מאיר פערלס. "זה איזה ימים בא לנגד עיני קונטרס שלוחה מאת כת השטאטוסקווא בקאשוי המעולפת קטגוריא ולהג הרבה על תלמידי חכמים ויראי השם. ולדאבון נפשי ראיתי שגם הדר"ג נ"י במכתבו שם יורה חצים נגד הרבנים הגדולים המפורסמים שהזמינו את הכת הנ"ל לנגד בד"צ תלמידי חכמים מופלגים ומאשר ומחזק ידי השטאטוסקווא וקורא אותם עם שרידי ה' וכו'. וכאשר ראיתי זאת נפלה חרדה גדולה על השגנה הגדולה שיצאה מלפני השליט. ותמוה נשגבה בעיני וכי שכח דברי עצמו שזה שנתיים קרא בקול גדול בצירוף חמשה ועשרים רבנים גדולים דמדינת אונגאריין... להשמר ולהזהר מרשת זו טמנו להם... ואיך עתה מאשר את בעלי השטאטוסקווא ואפילו אינו חושד אותם שהם שלוחי וגירי דבעלי קאנגרעס... והי' לו ליקרא להם ולא תעמוד על דם רעיד".

ארבעה חטאים מונה מהר"ם שיק בבעלי סטאטוסקו: א) שעומדים מנגד ביום קרב: "ואיך לא

קמו ולא זעו מארור אשר אמר ברק בן אבינועם אורו מרוז... כי לא באו לעזרת ה' בגבורים"; ב) "ועוד שנית עושים בעלי השטאטוסקווא... שהם מתאמצים להחליש כח שומרי הדת"; ג) "ועוד בה שלישית, כבר ביארתי במקום אחר שכל מי אשר יראת ה' נוגע בלבבו צריך לקבל את הארגאניזאציאנס שטאטוט של הארטידאקסין"; ד) "ועל ארבעה לא אשיב ידי מלברר חיוב קבלת הקאנשטאטירונג ובעלי השטאטוסקווא עוברין על כמה עבירות". העבירה החמורה ביותר של בעלי הסטאטוסקו שהם ביודעין או בעקיפין מחזקים את ידי אנשי הקונגרס, "שהציב אבן פינתו על שלשה אבות נזיקין. הא' שיהא לימוד בני ישראל והלערערס דווקא בידיהם ובהשגחתיהם כדי לשכח את התורה מבני ישראל, דאם אין גדיים אין תישים. תיקנו השידעס געריכט וברצונם יעקרו כל ישר. והשלישית הקמת הסעמינאר להיות להם רבנים כמותם. ותחת שלש אלה רגזה ארץ ואין תקנה אלא בקבלת הארגאניזאציאנס שטאטוט... ואם כן רק בזה קיום התורה... ולפי המבואר הרי בעלי השטאטוסקווא עוברים כמה וכמה לאוין או בזדון או בשגגה וכל המסייע להם הרי הוא כמותם"¹⁴.

כלפי הקהילות מסוג א) דלעיל, שחסידותם היתירה מונעת מהם ההצטרפות לארגון האורתודוכסי, מכוונים כנראה דברי מהר"ם שיק משנת תרל"ח (1878): "אבל השטאטוסקווא אפילו הם קדושים וטהורים אין אני יודע האיך הם יוצאים ידי חובתם שהם יושבים בבתיים ובמשכנותיהם ולא איכפת להם כלל כמה שרואים... ואיך הם אינם יראים מאמירת דבורה הנביאה שאמרה וקיללה את האנשים אשר לא באו לעזרת ה' בגבורים". משפטים אלה באים כסיום לתשובה שהשיב מהר"ם שיק להנגיד יאקב לעובער מטאפלטשוין השואלו "ע"ד השטאטוסקווא שאי אפשר להביאם להיות משומרי הדת ע"י הקאנשטיטואירונג אלא בקושי גדול ובמחלוקת, האם מחוייבים לעמוד בפרץ ולכנוס

14 שו"ת מהר"ם שיק או"ח סי' שז, חוה"מ פתר"ב. בסיום התשובה נאמר: "נא ישים כבוד לה' ויתן תודה לפרסם ברכים דברים שאמרת טעות ומשגה הם בידי ושגיאות מי יבין... ואם חלילה לא יעשה כן לא יהא טוב". ר' מאיר פערלס לא חזר בו. אורכה, כעבור זמן, כאשר נתקבל' חתנו (ובן אחיו) ד"ר ארמין (אברהם צבי) פערלס לרב הניאולוגי בקאשוי השתתף בהכתרתו בתוך בית הכנסת הניאולוגי (גרינוואלד, שם, עמ' 101-102, הערה 65).

12 בעל כתב סופר נפטר בשנת תרל"ב (1871), בשנה שהחלו להווסד קהילות הראשונות מסוג סטאטוסקו והוא לא הספיק להתייחס אל התופעה, אם כי הספיק לעמוד (יחד עם מהר"ם שיק) בראש אסיפת רבנים שדנה אודות הסטאטוסקו, כנאמר לקמן בתשובת ר' אהרן פריד (הערה 20*). ר' מאיר א"ש ור' יהודה אסאד נפטרו לפני כן (תרי"ב 1852 ותרנ"ו 1866). 13 גרינוואלד, לתולדות הרפורמציאן, עמ' 104-105.

אנשי המקום הידוע, ששומרי הדת שנתפרדו מהדת האחרת שטאטוסקווא ועתה צר להם מאד לאנשי שומרי הדת ורוצים להתאחד עמהם ושאל מעלתו נ"י עצה מה לעשות" — משיב מהר"ם שיק: "מה אומר ומה אדבר, הלא הנסיון מעיד שהאחדות הזאת איננו טוב... ואפילו אם נימא דלגדולים המושרשים באמונה אינו מזיק כל כך אבל להקטנים ולהדורות הבאים אחרינו הוא מזיק מאד לילך בדרכי חבריהם. ולכן אין אני יכול לומר להם עצה להתאחד ולהתחבר עם קלי הדעת ועם אנשים המבקשים חדשות... ובוודאי צריך לעשות כל התפעלות שאנשי שומרי הדת יעמדו במעמדם... וכל שכן לפי מ"ש מעלתו נ"י שהכת השני' אינם רוצים שהשו"ב יהי' תחת הרב [של האורתודוכסים], הרי הוכיח תחילתן על סופן. ומי ראה כזאת עפ"י הדין השו"ב שאינו מראה סכיניו לחכם מנדין אותו ואסור לסמוך עליו ולאכול ממנו... אמנם מ"ש הערר שווארץ [מראשי קהילת סטאטוסקו] שבסוף על כרחם יתחברו אנשי שומרי הדת להם בכושה או יפסקו להיות קהלה בפני עצמה. ועוד האריך בדברים. אני אומר שאין אני מבין כל הדברים האלו כי היהודים האלו הרוצים לקיים התורה כאשר היא מורשה לנו מאבותינו בוודאי יתקיימו על מעמדם ואפילו אין להם ביהכ"נ יכולין להתפלל בבית אחד מהם"¹⁶.

שוחטים וחזנים של קהילות סטאטוסקו

עם כל התנגדותו התקיפה והבלתי מתפשרת של מהר"ם שיק ובני דורו (כפי שנראה להלן) נגד קהילות סטאטוסקו, עדיין לא שמענו מה דינם של השוחטים והחזנים שלהם הלכה למעשה. מסתבר, שהדבר היה מהוסס בעיניו כיצד לפסוק בעניין זה. וזאת אפילו בסתו תרל"ט (1878), כארבעה חדשים לפני פטירתו. השאלה נשאלה על-ידי ר' יוחנן ווייס רבה האורתודוכסי של קהילת איפאלישאג שבסלובאקיה, בדבר אשה אשר קנתה בטעות בשר משחיטת השוחט דקהילת סטאטוסקו. "יש מקום להתיר מצד שהרי השוחט ההוא לא נשמע עליו שהוא קל אלא שאיתרע חזקתו ע"ז שנשאר אצל השטאטוסקווא מצד חוסר פרנסתו והשטאטוסקווא המה מסייעים ידי עוברי עבירה... מכל מקום הרי לא

בעובי הקורה בעבור זה". כאן מגולל מהר"ם שיק כיצד התגלגלו הדברים: "זה לערך עשרים שנה או יותר, השתדלו והתאמצו אנשי קהל פעסטה אצל השרים ושרי המלוכה יר"ה שיהא להם הממשלה הן בעניני הלימוד והן בשאר ענינים על כל יושבי אונגאריין וזיבענבירגין. וכאשר נודע הדברים ליראי ה' ולחושבי תורתו היו עומדים נגדיהם בכל מאי דאפשר. כי נודע מעמד הלימוד וחינוך הנערים אשר בפעסטה אשר אפילו תפילין אינם מניחים ואינם יודעים מה הם תפילין וכל שכן בשאר מצות. ואם על חיי בניהם אינם חסים מכ"ש אם חלילה יהי' בידם הממשלה וההנהגה על כל דרכי הלימוד של יושבי אונגאריין והשולען והלימוד יהי' כפי רצונם והנהגתם בוודאי ח"ו הי' התורה והיראה נשכחת מבינינו וזרעינו כמו שהוא בפעסט". ובהמשך: "ולזאת מאז התאמצו כל ישראל מאוד וכל הקהילות הקדושות לעשות את כל אשר הי' לאל ידם לעמוד נגד אנשי פעסט... שלא יהא ח"ו המינות והאפיקורסות ושכחת התורה מתפשט בכל מדינת אונגאריין. אמנם בשנת תרכ"ט כמעט כסדום היינו וח"ו כמעט הצליח מעשה שטן שלולא חסדי ה' ונפלאותיו היינו נופלים ברשתם אשר טמנו לנו וע"י נסים ונפלאות נפרדו מהם יראי ה'... וד' ית"ש הי' עמנו בעזרתו שקודם המכה העמיד הרפואה שקודם אסיפת הקאנגרעס נתנו לנו שרי המלוכה והמלך יר"ה רשות להקים לנו חברה שומרי הדת. ולולא שהסכימו... קודם הקאנגרעס על חברת שומרי הדת לפי הנראה בדרך הטבע לא הי' אפשר בשום אופן להעמיד את החברה ההיא, אבל כיון שכבר הי' החברה שומרי הדת... נתחברנו יחד בחברה ההיא לעמוד נגד אנשי פעסט המינים והאפיקורסים עד שבנסים ונפלאות בחסדי ה' גם שרי הלאנדטאג קיימו וקבלו שהנעאלאגען הם כעם בפני עצמם ואין להם חלק ונחלה בתוך בני ישראל הארטהאדאקסען... ומאז ועד עתה אנו כשתי מחנות. והקאנגרעסלער בכל עת עומדים על המשמר לחלוק עלינו ולמסור אותנו בכמה מסירות וכל חפצם ורצונם להפוך הקערה על פיה". כל זאת אין אנשי הסטאטוסקו מבינים ובהתנהגותם הם מחזיקים את ידי הניאולוגים¹⁵.

לשאלת ר' שמואל שלעזינגער מאחת הקהילות הקטנות שבמחוז בורשוד, "אשר שאל ממני עצה על

16 שם או"ח סי' לו, ה' וישב תרל"ט.

15 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שלג, ד פנחס תרל"ח.

בעובי הקורה בעבור זה". כאן מגולל מהר"ם שיק כיצד התגלגלו הדברים: "זה לערך עשרים שנה או יותר, השתדלו והתאמצו אנשי קהל פעסטה אצל השרים ושרי המלוכה יר"ה שיהא להם הממשלה הן בעניני הלימוד והן בשאר ענינים על כל יושבי אונגארין וזיבענבירגין. וכאשר נודע הדברים ליראי ה' ולחושבי תורתו היו עומדים נגדיהם בכל מאי דאפשר. כי נודע מעמד הלימוד וחינוך הנערים אשר בפעסטה אשר אפילו תפילין אינם מניחים ואינם יודעים מה הם תפילין וכל שכן בשאר מצות. ואם על חיי בניהם אינם חסים מכ"ש אם חלילה יהי' בידם הממשלה וההנהגה על כל דרכי הלימוד של יושבי אונגארין והשולען והלימוד יהי' כפי רצונם והנהגתם בוודאי ח"ו יהי' התורה והיראה נשכחת מבנינו וזרעינו כמו שהוא בפעסט". ובהמשך: "ולזאת מאז התאמצו כל ישראל מאוד וכל הקהילות הקדושות לעשות את כל אשר הי' לאל ידם לעמוד נגד אנשי פעסט... שלא יהא ח"ו המינוח והאפיקורסות ושכחת התורה מתפשט בכל מדינת אונגארין. אמנם בשנת תרכ"ט כמעט כסדום היינו וח"ו כמעט הצליח מעשה שטן שלולא חסדי ה' ונפלאותיו היינו נופלים ברשתם אשר טמנו לנו וע"י נסים ונפלאות נפרדו מהם יראי ה'... וד' ית"ש הי' עמנו בעזרתנו שקודם המכה העמיד הרפואה שקודם אסיפת הקאנגרעס נתנו לנו שרי המלוכה והמלך יר"ה רשות להקים לנו חברה שומרי הדת. ולולא שהסכימו... קודם הקאנגרעס על חברת שומרי הדת לפי הנראה בדרך הטבע לא הי' אפשר בשום אופן להעמיד את החברה ההיא, אבל כיון שכבר הי' החברה שומרי הדת... נתחברנו יחד בחברה ההיא לעמוד נגד אנשי פעסט המינים והאפיקורסים עד שבנסים ונפלאות בחסדי ה' גם שרי הלאנדטאג קיימו וקבלו שהנעאלאגען הם כעם בפני עצמם ואין להם חלק ונחלה בתוך בני ישראל הארטהאדאקסען... ומאז ועד עתה אנו כשתי מחנות. והקאנגרעסלער בכל עת עומדים על המשמר לחלוק עלינו ולמסור אותנו בכמה מסירות וכל חפצם ורצונם להפוך הקערה על פיה". כל זאת אין אנשי הסטאטוסקוו מבינים ובהתנהגותם הם מחזיקים את ידי הניאולוגים¹⁵.

לשאלת ר' שמואל שלעזינגער מאחת הקהילות הקטנות שבמחוז בורשוד, "אשר שאל ממני עצה על

שוחטים וחזונים של קהילות סטאטוסקוו

עם כל התנגדותו התקיפה והבלתי מתפשרת של מהר"ם שיק ובני דורו (כפי שנראה להלן) נגד קהילות סטאטוסקוו, עדיין לא שמענו מה דינם של השוחטים והחזונים שלהם הלכה למעשה. מסתבר, שהדבר היה מהוסס בעיניו כיצד לפסוק בעניין זה. וזאת אפילו בסתו תרל"ט (1878), כארבעה חדשים לפני פטירתו. השאלה נשאלה על-ידי ר' יוחנן ווייס רבה האורתודוכסי של קהילת איפאלישאג שבסלובאקיה, בדבר אשה אשר קנתה בטעות בשר משחיטת השוחט דקהילת סטאטוסקוו. "יש מקום להתיר מצד שהרי השוחט ההוא לא נשמע עליו שהוא קל אלא שאיתרע חזקתו עי"ז שנשאר אצל השטאטוסקווא מצד חוסר פרנסתו והשטאטוסקווא המה מסייעים ידי עוברי עבירה... מכל מקום הרי לא

16 שם אר"ח סי' לו, הוישב תרל"ט.

15 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שלג, ד פנחס תרל"ח.

איתרע חזקתו, אלא שנשאר שם מפני פרנסתו ואיתרע חזקתו שע"י ממון אפשר שיעשה שלא כדין. אבל בדבר שאין בו חשש משום חימוד ממון לא איתרע חזקתו. אבל מי יכול להכריע זאת". הדבר היה איפוא בבחינת "הן ולא ורפיא בידיה". ולכן "כדי לצאת מכל החששות נראה דצריך להגעיל ג' פעמים את הכלים במים חמים אפילו הן כלי חרס"¹⁷.

נמרץ ממהר"ם שיק בעניין הסטאטוסקוו היה בן-דורו, ר' חיים סופר, אז אב"ד מונקאטש. גם בתחום זה פעל ללא היסוסים. לבקשת ר' יוסף צבי ווייס רבה של הקהילה האורתודוקסית בערלוי, להכריז איסור מפורש על קהילת סטאטוסקוו שנתארגנה בערלוי, תמה ר' חיים סופר, "להודיע שאסור הדבר — הקשה לשאול ממני לאסור איסור, הלא אין איסור חל על איסור. הכי מעט בעיניו אשר פרסמתי בדבר הזה ליראים בק"ק מישקאלטץ"¹⁸, שברור כשמש כי הוא סכנה גדולה". וזאת למרות ש"כת השטאטוסקווא המה יראים ושלמים". גם הוא נשאל על קהילה גדולה [קרוב לוודאי סיגט] "מלאה חסידים יראים ושלמים ואיך מלאה לבי לאמור כן ואמרתי... אותה קהילה גדולה היא מלאה חסידים פוחדים פן ע"י שומר הדת לא יוכלו לילך בכל יום למקוה בשחר ולא יוכלו להתפלל ג' פעמים שחרית בג' כתות או שלא יהי' יכולים לילך במלבושי פולין בשבת קודש וכדומה מתכסיסי חסידות ומבקשים שטאטוסקווא להיות הכל כמו שהי"י". סוג של סטאטוסקווא אין ר"ח סופר שולל¹⁹. "אבל בערים אשר ימצאו אנשים ברוח חדש נטויים לרוח חוקי קאנגרעס שם הכת שטאטוסקווא הלב מכת קאנגרעס". נימוקו של ר"ח סופר בהתנגדותו לכת סטאטוסקווא: "ועין בעין נראה כי מרעה אל רעה יצאו: אם האבות אנשי שטאטוסקווא יהי' בניהם אנשי קאנגרעס ואם האבות מאנשי קאנגרעס יהי' בניהם אנשי רעפארמער ואם האבות מאנשי רעפארמער יהי' בניהם קאנפּענסיאנסלאז" [בני בלי דת]²⁰.

מדברי ר' אהרן פריד רבה של ביסרמין ומגדולי הרבנים בהונגריה וחתנו של ר' אלעזר לעוו בעל שמן רקח, מתברר שרבני הונגריה התאספו כדי לדון

17 שם יו"ד סי' כה, הנח תרל"ט.

18 על הפילוג בעיר מישקולץ ראה פנקס הקהילות הונגריה, עמ' 360 — 362.

19 הדברים נכתבו בשמן של לעג ואירוניה. ר' חיים סופר לא

בעניינן של קהילות סטאטוסקוו. בתשובתו לר' יצחק שווייגר ראש קהל היראים באוהעל, הוא משתתף בצער "קהלה קדושה אוהעל, גם עליך עבר כוס התרעלה", בהתפלג ממנה אנשי סטאטוסקוו בשנת תרמ"ו (1886). הוא מצרף לשואל את התשובה שהשיב לקהילת סיגט, שזמן קצר קודם לכן התפלגו שם אנשים מסוג סטאטוסקוו בשם "עדת ספרדים". "והנה ידעתי כי יש נמהרי לב אשר יקשה להם איך אפשר לאסור בעלי השטאטוסקווא באוהעל, הלא עד עתה גם היראים היו שטאטוסקווא". והוא מוסר את העובדה ההיסטורית דלקמן: "הנה לאחר מפלת הקאנגרעס ותשועת הצדיקים התאספו גאוני דורינו לערך נ"ב גאונים המפורסמים ובראשם הכתב סופר ומהר"ם שיק ובצירוף ג"כ מהר"ש [שמעון] סופר אבדק"ק קראקא כולם זצ"ל ואסרו השטאטוסקווא מוריהם שוחטיהם מטעם הכמוס וגזרו איסור עליהם... ואמנם לא נתפרסמה גזירה זו להמון עם שבמדינתנו ולא היו יודעים מזה רק יחידי סגולה... אחר זה איזה שנים היה בפעסט אסיפת הרבנים מקהילות היראים ונתאספו לערך שני מאות רבנים ונשאלה השאלה לפניהם אם לפרסם האיסור". האיסור לא התפרסם אז בשל המצב המביך בעניין זה. "כי אז הי' קהלות קדושות שטאטוסקווא כמו אוהעל וסיגעט והרבנים שלהם היו צדיקים וגאוני עולם ולקהילות האלה ינהרו ויסעו אלפים אנשים בכל שנה, לסיגעט לקבל פני הצדיק ולאוהעל לסחר והמה יתעכבו שמה ימים ושבועות. וכמו כן לקראלי ודעברעצין וכדומה... אם יאסרו להם השוחטים הכי ימותו ברעב? ובפרט במקום שגאוני הדור וצדיקים בראשם ושוחטים יראים ושלמים... והרי זו גזירה שאין רוב הציבור יכולין לעמוד בה... ולזאת לא נתפרסם הגזירה אז ולא נתפשטה". מה שאין כן עתה, בשנת תרמ"ז (1887), שנת כתיבת התשובה, אשר "כמעט בכל הקהילות אשר היו עד עתה שטאטוסקווא" מצויות קהילות אורתודוקסיות, "ועתה כבר רוב הציבור יוכל לעמוד בה... עתה נתעורר האיסור הראשון ומצוה לפרסמו להמון עם שכל שטאטוסקווא אסורים... ופשיטא דהשוחטים שלהם ומורים שלהם כולם אסורים ומגועלים כנבילות וטריפות"²⁰.

נמנה על החסידים. החסידים במונקאטש אף פגעו בכבודו, עד שר' חיים הלברשטאם האדמו"ר מצאנו הזהירם על כך.

20 שו"ת מחנה חיים יו"ד חלק ג סי' ל.

20 * שו"ת מהרא"פ סי' ג [תרמ"ז].

באם נחוץ להם להביא משם ספרי קודש ושאר חפצים אשר מונחים שמה"²⁰.

ר' יעקב טננבוים אב"ד פוטנוק דן בשוחט ששימש בקהילת סטאטוסקוו, אך רבה של קיש קערעש²¹, "שמוחזק לירא ה' הכשירו שהי' אחרי זה שו"ב בקהלתו". הדין נותן ששוחט זה כשר ו"אין בודקין אחריו [אחר הרב מקיש קערעש] ובודאי כתורה עשה שנתכרר לו שעשה תשובה שלימה כראוי". אך ממעשיו של השוחט התברר "שתשובתו לא היתה שלימה ויש לחוש שרימה את הרב הנ"ל ונצמח ע"י מעשים אלו חשש שרובץ עליו האיסור מה שהי' בעדת פארטשריט". המעשים המיוחסים לשוחט הם בתחום ההונאה והשחיתות הכספית. הוא הלוח כסף לאשה וזייף את השטר "ועשה מן ציפער ט"ז ח". וכשנודע התנצל שהי' לו הוצאה על בעלה שמת ערך הזה לכן עשתה בתו [של השוחט] זה". פגם נוסף בשוחט: "גם נשמע עליו שכשהי' בעדת שטאטוסקווא נתן מעות לנכרי אחד שיקנה חזירים על חצי ריוח ויותר". למרות השמועות הללו אין המשיב "דן לפסלו שלא יהי' שו"ב אבל על כל פנים לקהלה נאה כעדתו יצ"ו לא נאה להושיב לכתחלה שו"ב אשר יש צורך לדון עליו להכשירו"²².

בתשובה לקהילה אחרת שוב דן ר' יעקב טננבוים אם מותר לאכול משחיטת השוחט דקהל סטאטוסקוו. כאן הוא כותב לאיסור: "אתפלא איך יעלה על דעת איש מהשלמים כזאת, אשר מבואר ששחיטת השוחטים והוראת המורים של כת שטאטוסקווא אסורים כשחיטת והוראת של קאנגרעס". נראה, שמקרה זה היה חמור יותר כיון ש"כתבו גאוני ארץ בפרטית לעירו לאסור שחיטת השוחט בשטאטוסקווא"²³. גם ר' יהושע אהרן צבי וויינברגר אב"ד מארגרטן אוסר בפשיטות שחיטת השו"ב של קהל סטאטוסקוו [בעיר קרולה?]. למרות הטענה ש"גם אצלינו הכל על נכון עפ"י דיני השו"ע וכל מנהגי ישראל כי כן הסכימו גדולי וצדיקי הדור אשר מהם כבר המה בארצות החיים זי"ע ומהם אשר עודנה בחיים חיותם ה' יאריך ימיהם"²⁴.

קהילה אורתודוקסית.

22 שו"ת נהרי אפרסמון יו"ד סי' קמב, [כנראה סוף שנות התשעים].

23 שם מהדורא תניינא סי' יד, ג תצא תר"ן[?].

24 שו"ת מהריא"ן יו"ד סי' ז.

מעמדן של קהילות סטאטוסקוו בדור שלאחר מהר"ם שיק עדיין לא היה מבורר כל צרכו. אך ברור שרבנים נוספים הצטרפו למעגל המחמירים ורובם פסלו אותן מכל וכל. ר' אלעזר לעוו, רבה של אוהעל, היה בוודאי מושפע מהמאורעות בקהילתו ולכן קבע בשנת תרמ"ח (1888), כשנתיים לאחר פילוגם של אנשי שטאטוסקוו מקהילתו, שהם "גרועים מעדת קורח". ר"א לעוו מגולל את מעללי השטאטוסקוו באוהעל בזה"ל: "קהל שטאטוסקווא דשם סתרו בנין בהכנ"ס הישנה והי' בה חלק רב להיראים נ"י דהיינו שהי' להם הרבה מקומות שם. וסתירת הבהכנ"ס הישנה היתה נגד רצון היראים נ"י כידוע, אם מותר לטייל על קרקע בהכנ"ס הישנה. גם מזה תסוב שאלה ב', דלהיראים נ"י בית המדרש בחצר בהכנ"ס הישנה. ועתה סגרו השטאטוסקווא המבוא לבית המדרש אשר לא נשאר דרך אחר לבהמד"ר רק על קרקע בהכנ"ס הישנה, אם מותר לילך לבהמד"ר דרך אותו הקרקע ללמוד או להתפלל או לא". השאלה היא, כיוון שלקהל סטאטוסקוו לא היתה סמכות למכור את בית-הכנסת, הרי הוא עדיין בקדושתו, כלומר, הקרקע שעליו היה בית הכנסת, עדיין בקדושתו ואסור לדרוך עליו אלא לשם הליכה של מצוה. בהמשך מספר ר"א לעוו ש"מעת התפרדו היראים נ"י מהשטאטוסקווא נשארו בבית הכנסת הישנה רק השטאטוסקווא אשר רובם מחללי שבת קודש ואוכלי נבלות וטריפות ומלעיגים על דרו"ל... וכבר כתבתי דקהל שטאטוסקווא דאוהעל לענין בהכנ"ס הישנה אין להם דין אנשי העיר ולא לראשיהם דין טובי העיר ואין למצוא היתר לקרקע זו להפקיע מקדושתה רק ע"י מכירה בצירוף טובי העיר דהיראים נ"י ובמעמד אנשי עירם ק"ק היראים נ"י". הוא מפציר במתפללי בית המדרש השייכים ל"היראים דאוהעל נ"י", שיפסיקו להתפלל בבית המדרש הזה. שכן "אינם מוכרחים עפ"י הדיבור לילך לבית המדרש להתפלל או ללמוד שם להיות שכנים לשטאטוסקווא הגרועים מעדת קורח... ואדרבה הירא את ד' לא יסבול להיות שם... ואין היתר להיראים נ"י לילך לבית המדרש דרך קרקע בית הכנסת הישנה, רק

20 * שו"ת פקודת אלעזר סי' יב, עש"ק בא תרמ"ח.

21 רבה של קיש-קערעש בתקופה זו היה ר' משולם רובינשטיין (נפטר תרנ"ט 1899). בפנקס הקהילות הונגריה (עמ' 506) נאמר שהקהילה השתייכה לסטאטוסקוו עד שנת 1912. מן הנאמר בתשובת ר' יעקב טננבוים משמע שהיתה זו

מעמדן של קהילות סטאטוסקוו בדור שלאחר מהר"ם שיק עדיין לא היה מבורר כל צרכו. אך ברור שרבנים נוספים הצטרפו למעגל המחמירים ורובם פסלו אותן מכל וכל. ר' אלעזר לעוו, רבה של אוהעל, היה בוודאי מושפע מהמאורעות בקהילתו ולכן קבע בשנת תרמ"ח (1888), כשנתיים לאחר פילוגם של אנשי שטאטוסקוו מקהילתו, שהם "גרועים מעדת קורח". ר"א לעוו מגולל את מעללי השטאטוסקוו באוהעל בזה"ל: "קהל שטאטוסקווא דשם סתרו בנין בהכנ"ס הישנה והי' בה חלק רב להיראים נ"י דהיינו שהי' להם הרבה מקומות שם. וסתירת הבהכנ"ס הישנה היתה נגד רצון היראים נ"י כידוע, אם מותר לטייל על קרקע בהכנ"ס הישנה. גם מזה תסוב שאלה ב', דלהיראים נ"י בית המדרש בחצר בהכנ"ס הישנה. ועתה סגרו השטאטוסקווא המבוא לבית המדרש אשר לא נשאר דרך אחר לבהמד"ר רק על קרקע בהכנ"ס הישנה, אם מותר לילך לבהמד"ר דרך אותו הקרקע ללמוד או להתפלל או לא". השאלה היא, כיוון שלקהל סטאטוסקוו לא היתה סמכות למכור את בית־הכנסת, הרי הוא עדיין בקדושתו, כלומר, הקרקע שעליו היה בית הכנסת, עדיין בקדושתו ואסור לדרוך עליו אלא לשם הליכה של מצוה. בהמשך מספר ר"א לעוו ש"מעת התפרדו היראים נ"י מהשטאטוסקווא נשארו בבית הכנסת הישנה רק השטאטוסקווא אשר רובם מחללי שבת קודש ואוכלי נבלות וטריפות ומלעיגים על דרו"ל... וכבר כתבתי דקהל שטאטוסקווא דאוהעל לענין בהכנ"ס הישנה אין להם דין אנשי העיר ולא לראשיהם דין טובי העיר ואין למצוא היתר לקרקע זו להפקיע מקדושתה רק ע"י מכירה בצירוף טובי העיר דהיראים נ"י ובמעמד אנשי עירם ק"ק היראים נ"י". הוא מפציר במתפללי בית המדרש השייכים ל"היראים דאוהעל נ"י", שיפסיקו להתפלל בבית המדרש הזה. שכן "אינם מוכרחים עפ"י הדיבור לילך לבית המדרש להתפלל או ללמוד שם להיות שכנים לשטאטוסקווא הגרועים מעדת קורח... ואדרכה הירא את ד' לא יסכול להיות שם... ואין היתר להיראים נ"י לילך לבית המדרש דרך קרקע בית הכנסת הישנה, רק

באם נחוץ להם להביא משם ספרי קודש ושאר חפצים אשר מונחים שמה"20**.

ר' יעקב טננבוים אב"ד פוטנוק דן בשוחט ששימש בקהילת סטאטוסקוו, אך רבה של קיש קערעש²¹, "שמוחזק לירא ה' הכשירו שהי' אחרי זה שו"ב בקהלתו". הדין נותן ששוחט זה כשר ו"אין בודקין אחריו [אחר הרב מקיש קערעש] ובודאי כתורה עשה שנתברר לו שעשה תשובה שלימה כראוי". אך ממעשיו של השוחט התברר "שתשובתו לא היתה שלימה ויש לחוש שרימה את הרב הנ"ל ונצמח ע"י מעשים אלו חשש שרובץ עליו האיסור מה שהי' בעדת פארטשריט". המעשים המיוחסים לשוחט הם בתחום ההונאה והשחיתות הכספית. הוא הלוה כסף לאשה וזייף את השטר "ועשה מן ציפער ט"ז ח". וכשנודע התנצל שהי' לו הוצאה על בעלה שמת ערך הזה לכן עשתה בתו [של השוחט] זה". פגם נוסף בשוחט: "גם נשמע עליו שכשהי' בעדת שטאטוסקווא נתן מעות לנכרי אחד שיקנה חזירים על חצי ריוח ויותר". למרות השמועות הללו אין המשיב "דן לפסלו שלא יהי' שו"ב אבל על כל פנים לקהלה נאה כעדתו יצ"ו לא נאה להושיב לכתחלה שו"ב אשר יש צורך לדון עליו להכשירו"22.

בתשובה לקהילה אחרת שוב דן ר' יעקב טננבוים אם מותר לאכול משחיטת השוחט דקהל סטאטוסקוו. כאן הוא כותב לאיסור: "אתפלא איך יעלה על דעת איש מהשלמים כזאת, אשר מבואר ששחיטת השוחטים והוראת המורים של כת שטאטוסקווא אסורים כשחיטת והוראת של קאנגרעס". נראה, שמקרה זה היה חמור יותר כיון ש"כתבו גאוני ארץ בפרטית לעירו לאסור שחיטת השוחט בשטאטוסקווא"23. גם ר' יהושע אהרן צבי וויינברגר אב"ד מארגרטן אוסר בפשיטות שחיטת השו"ב של קהל סטאטוסקוו [בעיר קרולה?]. למרות הטענה ש"גם אצלינו הכל על נכון עפ"י דיני השו"ע וכל מנהגי ישראל כי כן הסכימו גדולי וצדיקי הדור אשר מהם כבר המה בארצות החיים זי"ע ומהם אשר עודנה בחיים חיותם ה' יאריך ימיהם"24.

20 ** שו"ת פקודת אלעזר סי' יב, עש"ק בא תרמ"ח.

21 רבה של קיש-קערעש בתקופה זו היה ר' משולם רובינשטיין (נפטר תרנ"ט 1899). בפנקס הקהילות הונגריה (עמ' 506) נאמר שהקהילה השתייכה לסטאטוסקוו עד שנת 1912. מן הנאמר בתשובת ר' יעקב טננבוים משמע שהיתה זו

קהילה אורתודוכסית.

22 שו"ת נהרי אפרסמון יו"ד סי' קמב, כנראה סוף שנות התשעים].

23 שם מהדורא תניינא סי' יד, גתצא תר"ן [?].

24 שו"ת מהריא"ץ יו"ד סי' ז.

בראשית המאה העשרים שואל ר' בצלאל גרוסמאן אב"ד ה' טשאבא את ר' מרדכי ליב ווינקלר בדבר שוחט שקבל בקהילתו כי הוא אומן מובהק במקצועו וגם תלמיד חכם מופלג. אך בינתיים נודע ששימש שוחט בקהילת סטאטוסקוו בעיר ניר־באטור. הנשאל קצת מהסס. מצד אחד "אין בידי לחפש איזה זכות וכחא דהתירא לשו"ב הלזה", כי חזקה עליו החלטת רוב רבני המדינה הפוסלים את שוחטי הסטאטוסקוו, אך כיוון שהוא תלמיד חכם "יש לחוס עליו". לכן הוא מציע דרך פשרה, שהקהילה תפצה את השוחט "בריצוי ממון למען פרנסתו". ואם אין הדבר בר ביצוע מותר לו לשוחט לשחוט בפיקוח עומד על גבו "בין בשחיטה בין בבדיקה... עד זמן המוגבל לשכירתו וחכם עיניו בראשו"²⁵. בתשובה אחרת משנת תרע"א (1910) דן רמ"ל ווינקלר בשוחט שהציע עצמו לקהל סטאטוסקוו, "האם להעבירו או לקנסו ואם עת להחריש". אילו שימש השוחט בפועל בקהילת סטאטוסקוו אין ספק ש"ראוי להעבירו", אך בנדון זה "שלא נודע רק הכנתו ורצונו ואפשר שלא היה עושה כן בפועל ולא בא מכשול לרגליו... דלא מעבירין אותו לגמרי". הוא משאיר את ההכרעה בידי השואל, ר' מנחם שיק אב"ד סיקס, שאם "נודע לו שהוא איש כשר חרד לדבר ה'... אין מעבירין אותו כלל, רק יקבל עליו שלא לעשות עוד כזה. והעיקר לפי ראות עיני המורה"²⁶.

ר' מרדכי ליב ווינקלר נשאל גם על שיתוף פעולה בין השוחט של האורתודוקסים בעיר סערענטש ובין הרב שאינו מקהילה אורתודוקסית. דהיינו השוחט שחט ובדיקת הוושטים היה בידי הרב הלא־אורתודוקסי. במקרה זה מבחין רמ"ל ווינקלר לאיזה מן הזרמים שייך הרב. "ודאי נראה לכאורה שחילוק יש אם הרב הוא מכת הנעאלאגין ודאי נאסרים שכן פוסק מהר"ם שיק בכמה תשובות, אבל מקהל שטאטוסקווא לא מצאתי להדיא בדבריו, כי בסי' יד, טו, טז משמע דלא נאסרה וכן משמע בסי' שלג עיי"ש, אכן בסי' שז משמע להיפוך", ולכן הוא מתיר את העופות, "רק אם המורה בעדתו הוא

משטאטוסקווא אבל מכת הנעאלאגין לא אמרתי דבר". וכיון שהוא לא בטוח בפסיקתו שיש בה גם, ובעיקר, פן ציבורי־ממסדי, הוא מפנה את השואל "לשואל מפי א' מראשי הקאנצליי, כמו הרב הגאון דק"ק ווייטצען נ"י האיך מורים ונהגים בענין כזה"²⁷.

ומה דינם של חזנים ששימשו בקהילת סטאטוסקוו? דומה, שבעניין זה הקלו הרבנים קצת יותר, שכן תפקידו של החזן קל יותר מבחינה הלכתית. בשנת תרע"א (1911) שואל רבה של סאסרעגן שבטראנסילוואניה את ר' משה הרש פוקס על חזן שנתקבל על סמך הידיעה, שבעבר שימש שוחט עופות וחזן בקהילה אורתודוקסית. לאחר אישור מינויו נודע "שהי" גם בקהל שט"ק [שטאטוסקווא] אחת על הנסיון... וגם שכח הדינים של שחיטת עופות לפי דברי עצמו". פגם נוסף שנתגלה, שבצעירותו היה משורר אצל החזן בעיר סיגט וכבר אז "היו מרננים אחריו שבודאי אין פרקו נאה". רמ"ה פוקס נשאל איפוא אם מותר לו להיות חזן ושוחט עופות. אשר לשחיטת עופות אין ספק בדבר איסורו, "איך יהי שוחט בקהל יראים... לא תהי' כזאת בישראל", שהרי גם לא נשכר לתפקיד זה. ואשר לחזנות "מאחר שכבר עלה אין מעבירים אותו עד כי יבוא יומו", כלומר, עד תום זמן שכירותו²⁸.

סאסרעגן היתה קהילה בינונית בטראנסילוואניה ולא נודעת לה חשיבות מעבר למקומה. אך מפליא הוא שקהילה גדולה וחשובה כמו מונקאטש קיבלה אף היא חזן, "שהי" עד עתה משמש בקהל שטאטוסקווא". רב העיר, ר' צבי הירש שפירא²⁹, מטעמים שלו, לא התערב ישירות בדבר. בית־דינו (ר' דוד הכהן זאלצר, ר' שמעון גרינפלד ור' משה שפיצר) פנה כנראה אל כמה מרבני המדינה שיכריזו איסור על החזן. ראינו את תשובותיהם של ר' יהודה גרינוואלד ור' משה גרינוואלד (לא היתה קרבה משפחתית ביניהם). רבה של סאטמאר מתפלל בפתח תשובתו שפונים אליו, "הלא גם עמהם שם הכרתי והפלתי מעכ"ק מארי דאתרכון הרב הגדול נ"י...

(הערה 30 ו־30*) אך אין ספק שהיה זה ר' צבי הירש שפירא שנפטר בשנת תרע"ד (1913), שכן ר' משה גרינוואלד נפטר כבר בשנת תר"ע (1910) ואילו אחד מחברי בית־הדין, ר' דוד זאלצר, נפטר כבר בשנת תרס"ח (1908).

בקהילה לא־אורתודוקסית, "ורק מה שהי' פעם אחת על נסיון בעיר איגלוי שהוא שטאטוסקווא. וגם שם לא תקע ולא קבע דירתו והי' רק לנסיון. ואף דלא ידענא אם מניעת הליכתו שמה הי' מפאת רצונו הטוב כי ניחם לעשות הרע או הי' מסיבת הקהל דמיאנו בו ולא מצא חן בעיניהם". בתשובתו מתלבט ר' יהודה אלטמאן אב"ד מעזא־טשאטה. עקרונית נראה לו ש"אם מעשיו מוכיחים עליו שהוא ירא שמים יש לדונו לכף זכות כי לא אבד עוד חזקתו לגמרי". אך כיון שכבר "יצא הדבר מפי הגאונים דגם השטאטוסקווא קהילות הם בכלל איסור... מעתה אינו ראוי להיות ש"צ דקהל יראים". ביחוד כיון שהשאלה היא "על תחילת קבלתו". וכיון ש"כבר יצא עליו ריגון שהוא אינו מבחין בין ארטה' או שטאטוסקווא או נעאלאגן ומעשיו ג"כ מוכיחים עליו, אם כן אפילו רק מיעוט הקהל מוחים בקבלתו יכולים לעכב... ומכל שכן הרב מרא דאתרא יכול לעכב הקבלה... ויבחרו באיש השוה לכל נפש"³⁰.

דעתו של ר' יהודה גרינוואלד על קהילות סטאטוסקוו מתחזקת בכל חומרתה מהתשובה הבאה³¹. קהילה אלמונית שבראשה עמד אחד בשם מרדכי קעפעש, החליטה לעבור מסטאטוסקוו למחנה האורתודוקסים. השאלה היא מה דינם של השוחטים, "אם יכולים היראים דשם לסמוך על נאמנות השוחטים ההם אחר שכבר נפסק עליהם הדין בזה מגדולי ראשי הדורות זה זמן רב". הוא מסתמך על מהר"ם שיק "שאסור לאכול משחיטתו של השוחט שהי' מקודם אצל עדת הנעאלאגן". לשאלה העולה מאליה, הרי כבר ראינו שכמה וכמה רבנים מבדילים בין הניאולוגים ובין סטאטוסקוו, עונה ר"י גרינוואלד תוך כדי דיבור: "וכל שכן מי ששימש בעדת שטאטוסקווא שגרועים הרבה מהנעאלאגן והעומדים יותר לשכים בעיני קהל ארטה' ולצנינים בצדיהם, כמוכן לכל מבין. והן הן שהיו רצועת מרדות להנאמנים בברית הארטהאדאקסיע זה כשלשים שנה", ולכן איסורם של השוחטים מוחלט ופשוט. על ביטוי זה, שסטאטוסקוו גרוע מניאולוגים, חוזר ר"י גרינוואלד גם בתשובתו לר' משה הברשטאם אב"ד שינאווא שבגליציה, "בענין הבית

והדין פשוט לכל יודע דעת תורה". איסורו של החזן פשוט "מצד ג' טעמים": א) כשימש חזן בקהילת סטאטוסקוו "אכל הוא ובניו ביתו כמה שנים מבשר פגול שחיטת בעלי השטאטוסקווא"; ב) עצם שימוש בקהילה הנזכרת פוסלו מלשמש בקהילה חרדית, "ממה דאיתא סוף מנחות כהנים ששימשו בבית חוניו לא ישמשו במקדש"; ג) "טעם הכי נכבד": "גדול כבוד הצבור וצריך מאד לחוש על כבודם... ועל אחת כמה וכמה במקום משכן כבודכם עיר כלילת יופי אשר כל עינים צופות עלי". עתה יאמרו הרחוקים והקרובים פרושים התיירו את הדבר... ואם גדול איסור חילול השם ליחיד על אחת כמה וכמה לרבים ומכל שכן במקום גדולים וצדיקים... וח"ו יהי' זאת לפוקה ולמכשול ולמזכרת עון... ומכל שכן כי עמכם שם גדולי תורה ורמי המעלה ארזי הלבנון אדירי התורה"³⁰.

גם ר' משה גרינוואלד משיב באותה רוח: "שמעת ותרגו בטני ונפשי נבהלה ונכאבה... להעמיד ש"ץ בוטה כמדקרות חרב... ש"ץ שאינו הגון... וכבר פשטה הלכה רוחת בכל מדינותינו עפ"י הוראת גדולי הדור רבותינו בדור שלפנינו וכפי מה שכבר קיבלו עליהם כל כת היראים דמדינתנו לחוק ולא יעבור ואין ממנין לשום ש"ץ או שו"ב ולא שום משרה לשרת בקודש כל מי שהיה לו שום התמנות או משרה בעדת נעאלאגן או שטאטוסקווא. וכבר האריך וביאר דין זה על בריו מרן הגאון מהר"ם שיק תשו' חיו"ד סי' יט וכל דבריו ברורים ואין צריכין חיזוק... הלא דבר זה כבר נודע ומפורסם לרבים ואפי' תינוקות של בית רבים [=רבן] יודעים אותו ששחיטות ובדיקות ודברים הנוגעים לענין היהדות כת של הנעאלאגן ושטאטוסקווא נאסר מכל הרבנים דמדינותינו ונתקבל מכל הארטאדאקסען דמדינותינו לחוק ולא יעבור. ומה שטוען שכעת רצונו לעשות תשובה, הנה ודאי אין לך דבר שעומד בפני התשובה, אבל אין זה אלא לענין מה שנוגע בינו לבין המקום אבל להיות ש"ץ וחזן לירד לפני התיבה... חלילה לקהל עדת ישורון דקהל עדתכם להעמיד ש"ץ כנ"ל"³⁰.

כיוצא בו חזן שהיה מועמד לקהילה אלמונית אשר "לא שימש בבית חוניו מעולם", כלומר,

30 שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' קפו.

30* שו"ת ערוגת הבשם או"ח סי' טו.

30** שו"ת מי יהודה יו"ד סי' ב [תר"ס לערך].

31 שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' קצג [תרס"ב?].

והדין פשוט לכל יודע דעת תורה". איסורו של החזן פשוט "מצד ג' טעמים": (א) כששימש חזן בקהילת סטאטוסקו "אכל הוא ובני ביתו כמה שנים מבשר פגול שחיתת בעלי השטאטוסקווא"; (ב) עצם שימוש בקהילה הנזכרת פוסלו מלשמש בקהילה חרדית, "ממה דאיתא סוף מנחות כהנים ששימשו בבית חוניו לא ישימשו במקדש"; (ג) "טעם הכי נכבד": "גדול כבוד הצבור וצריך מאד לחוש על כבודם... ועל אחת כמה וכמה במקום משכן כבודם עיר כלילת יופי אשר כל עינים צופות עלי". עתה יאמרו הרחוקים והקרובים פרושים התיירו את הדבר... ואם גדול איסור חילול השם ליחיד על אחת כמה וכמה לרבים ומכל שכן במקום גדולים וצדיקים... וח"ו יהי זאת לפוקה ולמכשול ולמזכרת עון... ומכל שכן כי עמכם שם גדולי תורה ורמי המעלה ארזי הלבנון אדירי התורה³⁰.

גם ר' משה גרינוואלד משיב באותה רוח: "שמעתי ותרנו בטני ונפשי נבהלה ונכאבה... להעמיד ש"ץ בוטה כמדקרות חרב... ש"ץ שאינו הגון... וכבר פשטה הלכה רוחת בכל מדינותינו עפ"י הוראת גדולי הדור רבותינו בדור שלפנינו וכפי מה שכבר קיבלו עליהם כל כת היראים דמדינתנו לחוק ולא יעבור ואין ממנין לשום ש"ץ או שו"ב ולא שום משרה לשרת בקודש כל מי שהיה לו שום התמנות או משרה בעדת נעאלאגען או שטאטוסקווא. וכבר האריך וביאר דין זה על בריו מרן הגאון מהר"ם שיק תשו' חיו"ד סי' יט וכל דבריו ברורים ואין צריכין חיוק... הלא דבר זה כבר נודע ומפורסם לרבים ואפי' תינקות של בית רבים [=רבן] יודעים אותו ששחיתות ובדיקות ודברים הנוגעים לענין היהדות כת של הנעאלאגען ושטאטוסקווא נאסר מכל הרבנים דמדינותינו ונתקבל מכל הארטאדאקסען דמדינותינו לחוק ולא יעבור. ומה שטוען שכעת רצונו לעשות תשובה, הנה ודאי אין לך דבר שעומד בפני התשובה, אבל אין זה אלא לענין מה שנוגע בינו לבין המקום אבל להיות ש"ץ וחזן לירד לפני התיבה... חלילה לקהל עדת ישורון דקהל עדתכם להעמיד ש"ץ כנ"ל³⁰".

כיוצא בו חזן שהיה מועמד לקהילה אלמונית אשר "לא שימש בבית חוניו מעולם", כלומר, איסורו של החזן פשוט "מצד ג' טעמים": (א) כששימש חזן בקהילת סטאטוסקו "אכל הוא ובני ביתו כמה שנים מבשר פגול שחיתת בעלי השטאטוסקווא"; (ב) עצם שימוש בקהילה הנזכרת פוסלו מלשמש בקהילה חרדית, "ממה דאיתא סוף מנחות כהנים ששימשו בבית חוניו לא ישימשו במקדש"; (ג) "טעם הכי נכבד": "גדול כבוד הצבור וצריך מאד לחוש על כבודם... ועל אחת כמה וכמה במקום משכן כבודם עיר כלילת יופי אשר כל עינים צופות עלי". עתה יאמרו הרחוקים והקרובים פרושים התיירו את הדבר... ואם גדול איסור חילול השם ליחיד על אחת כמה וכמה לרבים ומכל שכן במקום גדולים וצדיקים... וח"ו יהי זאת לפוקה ולמכשול ולמזכרת עון... ומכל שכן כי עמכם שם גדולי תורה ורמי המעלה ארזי הלבנון אדירי התורה³⁰.

כיוצא בו חזן שהיה מועמד לקהילה אלמונית אשר "לא שימש בבית חוניו מעולם", כלומר,

דעתו של ר' יהודה גרינוואלד על קהילות סטאטוסקו מתחוורת בכל חומרתה מהתשובה הבאה³¹. קהילה אלמונית שכראשה עמד אחד בשם מרדכי קעפעש, החליטה לעבור מסטאטוסקו למחנה האורתודוכסים. השאלה היא מה דינם של השוחטים, "אם יכולים היראים דשם לסמוך על נאמנות השוחטים ההם אחר שכבר נפסק עליהם הדין בזה מגדולי ראשי הדורות זה זמן רב". הוא מסתמך על מהר"ם שיק "שאסור לאכול משחיתתו של השוחט שהי' מקודם אצל עדת הנעאלאגען". לשאלה העולה מאליה, הרי כבר ראינו שכמה וכמה רבנים מבדילים בין הניאולוגים ובין סטאטוסקו, עונה ר"י גרינוואלד תוך כדי דיבור: "וכל שכן מי ששימש בעדת שטאטוסקווא שגרועים הרבה מהנעאלאגען והעומדים יותר לשכים בעיני קהל ארטה' ולצנינים בצדיהם, כמובן לכל מבין. והן הן שהיו רצועת מרדות להנאמנים בברית הארטהאדאקסיע זה כשלשים שנה", ולכן איסורם של השוחטים מוחלט ופשוט. על ביטוי זה, שסטאטוסקו גרוע מניאולוגים, חוזר ר"י גרינוואלד גם בתשובתו לר' משה הלברשטאם אב"ד שינאווא שבגליציה, "בענין הבית

30 ** שו"ת מי יהודה יו"ד סי' ב [תר"ס לערך].

31 ** שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' קצג [תרס"ב?].

30 שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' קפו.

30 * שו"ת ערוגת הבשם או"ח סי' טו.

דין של ג' שהי' אחד מהם מעדת שטאטוסקווא". ומסקנתו "שהדין דין אמת שהדיין ההוא... אסור לקבל הוראה ממנו כפי תקנת רבותינו שבמדינה ואסור להצטרף עמו לדין תורה. כתבתי דברים פשוטים"³².

שתי התשובות דלעיל הן כנראה מראשית המאה העשרים. בשנת תרס"ב (1902) משיב גם ר' עמרם בלום לשאר-בשרו ר' אשר אנשיל יונגרייז אב"ד גיאנג'אש, "אודות כפר אחד סמוך לעירך אשר כמה שנים היו עומדים תחת דגל שטאטוסקווא מה הדין של הכלים והשומן אשר נשאר להם מזמן הקודם", כשהיו עדיין תחת דגל שטאטוסקווא? לשואל ברור, שהשוחט שחיטתו אסורה לעולם ואין הוא יכול לעבור יחד עם קהילתו לעדת האורתודוכסים, והשאלה על הכלים שהשתמשו בהם לפני שחזרו בתשובה. השומן כמובן אסור באכילה. ההקלה היחידה היא שניתן להכשיר את הכלים ואף כלי חרס, שאין הגעלה מועילה להם, כפסקו של מהר"ם שיק במקרה דומה, שנזכר למעלה³³.

בשנת תרס"ד (1904) החליטה קהילת סטאטוסקו נוספת להצטרף לארגון הקהילות האורתודוכסי. "יחיד סגולה" של אותה קהילה אלמונית התייחסו בחשד אל ההחלטה הזאת ומניעיה האמיתיים. הם פונים אל ר' משה גרינוואלד, כיצד להתייחס למעשה זה בעירם, ש"פתאום נהפך לבם בקרבם" ובאו לידי החלטה "להתייחס על חוקי הארגאניזאציה של הארטהאדאקסען. גם העמידו הבימה באמצע, אולם כל מנהגי ומנהגי הקהילה כבראשונה יסעו לדגליהם, הן בהנהגת התלמוד תורה הן במנהגי ביהכ"נ כגון להעמיד החופה בביה"כ וכיוצא בו". לדעת "יחיד הסגולה" לא בא המהפך בקהילה ממניעים טהורים של חזרה בתשובה אלא כתגובה להתארגנותם של כמה מאנשי הקהילה ש"החל רוח השם להפעם בקרב מקצת יראי השם וחושבי שמו להקהל ולעמוד על נפשם להפרד מהם ולהעשות קהל ארטאדאקסין בפני עצמם". השאלה היא "אם ראוי ליראים וחרדים לדבר ה' להבדל מהם ולהזהר משוחטיהם ומוריהם כמו

32 שם חלק ב סי' קסב.

33 שו"ת בית שערים יו"ד סי' קט, ג שלח תרס"ב.

34 שו"ת ערוגת הבשם יו"ד סי' ט, ד חוקת תרס"ד.

35 באותה עת עדיין לא היה רב לקהילה האורתודוכסית בדברצין. רבה היחיד, ר' שלמה צבי שטראסר (שרד מן השואה ונפטר

מעיקרא", שכן ההצטרפות למחנה האורתודוכסי אין בו ממש, אלא בא כתכסיס נגד יראי ה' המבקשים לייסד קהילה משלהם. לר"מ גרינוואלד ברור שאיסור הסטאטוסקו בדורו חמור בהרבה מזה שהיה בדורו של מהר"ם שיק, שהתיר שוחט ש"שימש בביהכ"נ שאין הבימה באמצע אם הוא ראוי להיות שו"ב... מחמת שאיסור זה לא נתפשט לא מקרי עובר עבירה". לא כן בדור זה, "כיון שכבר נודע למשגב ונתפרסם בשער בת רבים שכיתות השטאטוסקווא הם כנעאלאגען לכל דבריהם כאשר כבר נמנו וגמרו כל הרבנים היראים דמדינתנו לפני כמה שנים במכתב גלוי... ודבר זה אפילו תינוקות של בית רבן יודעין אותו". ניתן היה אולי להקל בדינם "אם היה מתברר לנו שמה שלעת עתה נתייסדו על יסודי הארטהאדאקסען הוא מחמת שנשאו לבם לשוב בתשובה. אבל אם כנים דבריהם דכל עיקר מה שחזרו בהם הוא רק שעיי"ז יהא ביכלתם להפריע את יחיד סגולה שלא יהא באפשרותם להקהל ולעמוד על נפשם ולכונן למו עדה שלימה בפני עצמה אם כן לית דין צריך בושש ואכתי בחזקת איסור עומדת"³⁴.

כקוריו יצויין המקרה של הרב דקהל סטאטוסקו בעיר דברצין שהיה "ברצונו לאסור שו"ב דקהל יראים". נסיון זה מפתיע וכנראה ללא תקדים. שכן החרדים היו רגילים והיה טבעי בעיניהם, שהם הקובעים מי או מה אסור. והנה כאן התפכו היוצרות ובא רב מ"כת" הסטאטוסקו ומעיז להטיל איסור על שוחט מקהל יראי ה'. ואכן בתשובתו של ר' מרדכי ליב ווינקלר, אותה עת (תרנ"ה 1895), עדיין רבה של ברעזאווה, מובעת הפתעתו: "והייתי עומד ומשתאה כי מי ירים ראש לאסור שחיטת שו"ב דקהל יראים. וכי יהפוך הקערה על פיה ח"ו". והוא מוסיף בתשובתו לר' זאב וואלף רוזנברג הדיין של הקהילה האורתודוכסית בדברצין³⁵, "ומי שיש לו מוח בקרקדו יודע ועד שתקנת קאנשטאטירונג היא למגדר מילתא... פוק חזי מה עמא דבר כי רובם ככולם מעם בני ישראל נוהגין איסור בשט"ק [בשטאטוסקווא] במקום שיש חלוקה"³⁶.

בישראל, נבחר רק בתחילת המאה העשרים. ראה פנקס הקהילות הונגריה, עמ' 246. אך מה שנאמר שם שהקהילה האורתודוכסית נוסדה בתחילת המאה אינה נכונה, שהרי התשובה שלפנינו מוכיחה שבשנת 1895 כבר היתה קיימת הקהילה ולה דיין ושוחט. 36 שו"ת לבושי מרדכי מהדו"ק יו"ד סי' ב, תרנ"ה.

אבדק"ק ווייטצען" [ר' ישעיה זילברשטיין]. שכן השאלה היא מסוג של נוהג ולא של הלכה צרופה⁴⁰. מכל מקום דעתו של רמ"ל ווינקלר לא היתה כזו של ר' יהודה גרינוואלד, ש"השטאטוסקווא גרועים מהנעאלאגען".

ב. דעת יחיד

כל הרבנים שדבריהם הובאו עד כה, וכולם היו מגדולי הרבנים ועמודי ההוראה במדינה, מתנבאים, פחות או יותר בסגנון אחד — איסור מוחלט על "כת" הסטאטוסקו ועל מה שהיא מייצגת בציבוריות היהודית בהונגריה. ואם היו שינויים והבדלים קלים בפסיקת הרבנים, הרי הם בדברים שוליים. העקרון היסודי אחיד: דרכיהם של קהילות סטאטוסקו פסולות מעיקרן והן בדלים מעדות יראי ה' במדינה. אסור לסייע להם, אסור לשתף פעולה עם רבניהן, שוחטיהן, חזניהם ומוסדותיהן. לא כך היתה תפיסתו של ר' שלמה צבי (רשב"ן) שיק רבה של קארצאג. הוא היה רב אורתודוכסי ואף היה בין הפעילים החרוצים למען האורתודוכסיה⁴¹. גם הוא שלל את דרכי הסטאטוסקו ואף לדעתו "חטאו בכפלים שלא באו עמנו באגודה אחת", אך מכאן עד פסילתן הטוטאלית של קהילות סטאטוסקו מעצם היותן כאלו, המרחק רב. הוא פונה אל שלושה רבותיו, קרובו מהר"ם שיק, שבישיבתו למד כבר ביערגן ומשם עבר עם רבו לחוסט; דודו (אח אביו) ר' דוד שיק אב"ד טאקאי; ור' חיים צבי מאנהיימר אב"ד אונגוואר, ושואל שאלות נוקבות.

השאלות מוסבות על עניינים שונים שעמדו על הפרק, מהם ניתן ללמוד לא מעט על דרכי המאבק של רבני הונגריה בעת הקונגרס ולאחריו; המחלוקות הפנימיות שבין קבוצות שונות בין רבני הונגריה, בין רבני מחוזות "אוברלאנד" ו"אונטרלאנד" ובתוכם בין

מצאנו תשובות אחדות הדנות בדבר שיתוף פעולה עם קהילות סטאטוסקו למטרה מוגבלת או חד-פעמית. ר' נתנאל הכהן פריד רבה של באלמאד-אויזארוש נשאל מר' יצחק שלעזינגער מתושבי סארוואש, "אם מותר או מצוה להתחבר לחברה שנתיסדה ממחנה התועים"³⁷ לעשות סעודה על סיום הש"ס שעשו החבורה. ומע"כ מסתפק אם הפסק ב"ד להתפרד מהם הוא רק בדברי רשות אבל לא בדבר מצוה". המשיב מסופק אם יש ממש בחברה ואם חברה אמנם לומדים את מה שקיבלו על עצמם והכל "נראה כשקר". מכל מקום "נראה ברור שהירא ד' באמת ובתמים צריך להתרחק מלעשות עמהם חברה"³⁸. לשאלת ר' יצחק אויש, ראש חברת מחזיקי הדת במחוז בוניהאד, כנראה בתום מלחמת העולם הראשונה, "אם נכון להתחבר עם אחינו מנדינו כת שטאטוסקווא בדבר הנוגע להצלת נפשות ילדים עזובות" [!], כנראה יתומי המלחמה, "אשר יסדו למו בית יתומים להצילם מבין הגוים ולתנם בבתי ישראל שלא יטמעו בין האומות", משיב ר' אליעזר דוד גרינוואלד לשלילה מוחלטת: "הנסיון והשכל מעיד ע"ז שלא יצא מזה תקנה כי אם תקלה ח"ו, אם לא עכשיו לאחר זמן"³⁹.

סופר סת"ם שואל את ר' מרדכי ליב ווינקלר "על דבר אשר בק' שטאטוסקווא מסדרין גיטין, האם מותר להיות כותב הגיטין". רב אחד "הוכיחו עד"ז שעל ידי כן מסייע לעוברי עבירה". לעומתו "ב' רבנים גדולים דעתם שאין בזה חששא. ומתנצל מע"כ שאינו כמסייע דאם הוא לא יכתוב יביאו סופר אחר ואפשר אפילו שאינו הגון". המשיב אינו מכריע בדבר. לבו היה מחולק בדבר, כפי שהוא כותב: "והנה בנדון זה דהשאלה בענין שטאטוסקווא" ולא בקהילה ניאולוגית, "רגיל אני להשיב לשאל פני הרבנים הגנ"י אשר יושבים בראשונה לפני מחיצת הקאנצליי. על כן יציע שאלתו פני הגאון המובהק

37 במונח זה "מחנה התועים" לא ברור אם הכוונה לניאולוגים או לסטאטוסקו. בפנקס הקהילות הונגריה (עמ' 414) נאמר שבעיר סארוואש היתה קהילה ניאולוגית ולא סטאטוסקו. כך עולה גם מכמה תשובות שהובאו בפרקים הקודמים. מכל מקום מהעובדה שבקהילה נוסדה חברה ש"ס, נראה שבקהילה היו גם חוגים שהיו קרובים ללימוד תורה, אף אם נשתייכו רשמית לארגון הניאולוגי.

38 שו"ת פני מבין או"ח סי' כח.

39 שו"ת קרן לדוד סי' קעב.

40 שו"ת לבושי מרדכי מהדורא תניינא אה"ע סי' ס.

41 בשו"ת רשב"ן או"ח סי' קכא נאמר: "אני הייתי מן הראשונים במדינה שרצו כצבי והתגברו כארי לחזק הדת בארץ לא זרועה. זכיתי שכל בני הגליל במחוז קונשאג שרצו לבוא תחת דגלי באו בברית הקאנשטישואירונג". בזמן הבחרו לרב בקארצאג רק שני אנשים מיאנו לקבל את תקנון הארגון האורתודוכסי ושאל את רבו מהר"ם שיק מה דינם והשיבו: "כל זמן שלא יחתמו עצמם על התקנות אין להם זכות בהענינים הנוגעים לכלל" (שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שלו, ד אב תרל"ב).

מצאנו תשובות אחדות הדנות בדבר שיתוף פעולה עם קהילות סטאטוסקו למטרה מוגבלת או חד-פעמית. ר' נתנאל הכהן פריד רבה של באלמאז-אוויוארוש נשאל מר' יצחק שלעזינגער מתושבי סארוואש, "אם מותר או מצוה להתחבר לחברה שנתיסדה ממחנה התועים"³⁷ לעשות סעודה על סיום הש"ס שעשו החבורה. ומע"כ מסתפק אם הפסק ב"ד להתפרד מהם הוא רק בדברי רשות אבל לא בדבר מצוה". המשיב מסופק אם יש ממש בחברה ואם חברה אמנם לומדים את מה שקיבלו על עצמם והכל "נראה כשקר". מכל מקום "נראה ברור שהירא ד' באמת ובתמים צריך להתרחק מלעשות עמהם חברה"³⁸. לשאלת ר' יצחק אויש, ראש חברה מחזיקי הדת במחוז בוניהאד, כנראה בתום מלחמת העולם הראשונה, "אם נכון להתחבר עם אחינו מנדינו כת שטאטוסקווא בדבר הנוגע להצלת נפשות ילדים עזובות"![³⁹], כנראה יתומי המלחמה, "אשר יסדו למו בית יתומים להצילם מבין הגוים ולתנם בבתי ישראל שלא יטמעו בין האומות", משיב ר' אליעזר דוד גרינוואלד לשלילה מוחלטת: "הנסיון והשכל מעיד ע"ז שלא יצא מזה תקנה כי אם תקלה ח"ו, אם לא עכשיו לאחר זמן"³⁹.

סופר סת"ם שואל את ר' מרדכי ליב ווינקלר "על דבר אשר בק' שטאטוסקווא מסדרין גיטין, האם מותר להיות כותב הגיטין". רב אחד "הוכיחו עד"ז שעל ידי כן מסייע לעוברי עבירה". לעומתו "ב' רבנים גדולים דעתם שאין בזה חששא. ומתנצל מע"כ שאינו כמסייע דאם הוא לא יכתוב יביאו סופר אחר ואפשר אפילו שאינו הגון". המשיב אינו מכריע בדבר. לבו היה מחולק בדבר, כפי שהוא כותב: "והנה בנדון זה דהשאלה בענין שטאטוסקווא" ולא בקהילה ניאולוגית, "רגיל אני להשיב לשאול פני הרבנים הגנ"י אשר יושבים בראשונה לפני מחיצת הקאנצליי. על כן יציע שאלתו פני הגאון המובהק

אבדק"ק ווייטצען" נר' ישעיה זילברשטיין]. שכן השאלה היא מסוג של נוהג ולא של הלכה צרופה⁴⁰. מכל מקום דעתו של רמ"ל ווינקלר לא היתה כזו של ר' יהודה גרינוואלד, ש"השטאטוסקווא גרועים מהנעאלאגען".

ב. דעת יחיד

כל הרבנים שדבריהם הובאו עד כה, וכולם היו מגדולי הרבנים ועמודי ההוראה במדינה, מתנבאים, פחות או יותר בסגנון אחד — איסור מוחלט על "כת" הסטאטוסקו ועל מה שהיא מייצגת בציבוריות היהודית בהונגריה. ואם היו שינויים והבדלים קלים בפסיקת הרבנים, הרי הם בדברים שוליים. העקרון היסודי אחיד: דרכיהם של קהילות סטאטוסקו פסולות מעיקרן והן בדלים מעדות יראי ה' במדינה. אסור לסייע להם, אסור לשתף פעולה עם רבניהן, שוחטיהן, חזניהם ומוסדותיהן. לא כך היתה תפיסתו של ר' שלמה צבי (רשב"ן) שיק רבה של קארצאג. הוא היה רב אורתודוכסי ואף היה בין הפעילים החרוצים למען האורתודוכסיה⁴¹. גם הוא שלל את דרכי הסטאטוסקו ואף לדעתו "חטאו בכפלים שלא באו עמנו באגודה אחת", אך מכאן עד פסילתן הטוטאלית של קהילות סטאטוסקו מעצם היותן כאלו, המרחק רב. הוא פונה אל שלושה רבותיו, קרובו מהר"ם שיק, שבישיבתו למד כבר ביערגן ומשם עבר עם רבו לחוסט; דודו (אח אביו) ר' דוד שיק אב"ד טאקאי; ור' חיים צבי מאנהיימר אב"ד אונגוואר, ושואל שאלות נוקבות.

השאלות מוסבות על עניינים שונים שעמדו על הפרק, מהם ניתן ללמוד לא מעט על דרכי המאבק של רבני הונגריה בעת הקונגרס ולאחריו; המחלוקות הפנימיות שבין קבוצות שונות בין רבני הונגריה, בין רבני מחוזות "אוברלאנד" ו"אונטרלאנד" ובתוכם בין

37 במונח זה "מחנה התועים" לא ברור אם הכוונה לניאולוגים

או לסטאטוסקו. בפנקס הקהילות הונגריה (עמ' 414) נאמר שבעיר סארוואש היתה קהילה ניאולוגית ולא סטאטוסקו. כך עולה גם מכמה תשובות שהובאו בפרקים הקודמים. מכל מקום מהעובדה שבקהילה נוסדה חברה ש"ס, נראה שבקהילה היו גם חוגים שהיו קרובים ללימוד תורה, אף אם נשתייכו רשמית לארגון הניאולוגי.

38 שו"ת פני מבין או"ח ס"ו כח.

39 שו"ת קרן לדוד ס"י קעב.

40 שו"ת לבושי מרדכי מהדורא תניינא אה"ע סי' ס.

41 בשו"ת רשב"ן או"ח ס"י קכא נאמר: "אני הייתי מן הראשונים במדינה שרצו כצבי והתגברו כארי לחזק הדת בארץ לא זרועה. זכיתי שכל בני הגליל במחוז קונשאג שרצו לבוא תחת דגלי באו בברית הקאנשטישואירונג". בזמן הבחור לרב בקארצאג רק שני אנשים מיאנו לקבל את תקנון הארגון האורתודוכסי ושאל את רבו מהר"ם שיק מה דינם והשיבו: "כל זמן שלא יחתמו עצמם על התקנות אין להם זכות בהענינים הנוגעים לכלל" (שו"ת מהר"ם שיק יו"ד ס"י שלו, ד אב תרל"ב).

ה"ספרדים", דהיינו החסידים והאשכנזים; לימוד שפות והשכלה כלשהי בשיבות וכיוצא בהם. כאן נתרכז בשאלותיו של רשב"ן שיק לסטאטוסקוו בלבד. במכתבו למהר"ם שיק מסתו תרל"ח (1877) אינו שואל על עניין סטאטוסקוו במישרין, אלא על עניין קרוב, איסור כולל "על כל הסעמינאריען... כאלו כל בתי המדרשים אשר חוץ למדינתנו נאסרו על היראים... ומה יאמרו הבריות אשר ישמעו מאתנו שהרבנים הצדיקים כר"ש רפאל הירש והילדעסהיימער ומאה כיוצא בהם שלמדו תרבות העולם בסעמינאר והם זכו להחזיר התורה למקומה הראשון ולגייר אלפים ורבבות מישראל יאסרו להורות הוראה בישראל... ושאלתי ובקשתי להורות לי הדרך שנלך בו בשערוריה אשר לפנינו ואשתה בצמא את דבריו"⁴².

את רבו ר' חיים צבי מאנהיימר שואל רשב"ן שיק בשנת תרמ"ב (1882) "באימה וביראה" על דבר "הקול קורא ואומר כי זקני הדור ובתוכם הדר"ג השי"ו הסכימו לאסור איסור על הקהלות שלא באו בברית הקאנשטיטיאורינגן!] ושאסור להורות להם ולשחוט להם". הוא שואל שלוש שאלות: א) "האיך יפגעו בכבוד הקהלות אשר בתוכם יושבים גדולים בתורה ובמעשים טובים"; ב) "היא גזירה שאין רוב הציבור יכולין לעמוד בהם"; ג) "וזה לדעתי העיקר". על-ידי פסילת הסטאטוסקוו "אלו קהלות קאנגרעסס יעלו מעלה מעלה ויתרכו במדינתנו כי הם יאמרו הרי גם קהלות שטאטוסקווא שחיים וקיימים ע"פ השלחן ערוך הם בחרם כמונו, ורבניהם שאין בקיאים בטיב גיטין וקידושין וע"פ הרוב הם קלים לא יבושו אם רב ירא שמים לא יקבל הוראתו, כי יאמר הרי גם הוראת בעל אות ברית נר' שמעון סידון אב"ד טירנוי, גאון ידוע ומוכרן נאסרה. מה שאין כן אילו היינו אומרים, שאלו קהלות המיוסדים על אדני הש"ע, הגם כי חטאו בכפלים שלא באו עמנו באגודה אחת, בכל זאת כל זמן שחיים וקיימים על אדני השלחן ערוך ועוסקים בקדשים טהורות הרי הם כמונו... אז

הבעלי הבתים שיש בהם יראת שמים היו מתאמצין במסירת גופם ומאדם שיתסדו הקהלה ג"כ על אדני הש"ע ושיקחו רב או דיין שיש לו סמיכה מרבנים יראים. אך אם נאמר שאלו כאלו הם בחרם ואיסור... לא לבד שאנו פוגעים בכבוד הבריות ובכבוד צדיקים שנושאים את כתר התורה בראשם, אך שבאים ויבואו אלפינפשות לידי מכשול"⁴².

את ר' דוד שיק שואל רשב"ן שיק בשנת תרמ"ז (1887) בין שאר הדברים: "המתחדשים קלי הדעת שעולה על רוחם לקבל רב או דיין תלמיד חכם וירא ה' שיכול לתקן אצלם מקואות וטהרות אנו אוסרים הוראתו למען לא תהי' לידתם בקדושה! ואם עולה על רוחם לקבל שוחט מומחה ומוחזק לירא שמים אנו מסטינים שלא ילך להם איש נאמן ומהימן למען יהיו מוכרחים לאכול נבלות וטרפות, אם כן בכל מכל כל אנו משתדלים בקלקולם ולא בתיקונם וסוף כל סוף בנותינו לוקחים מבניהם לאנשים ובנינו לוקחים את בנותיהם לנשים ותורה מה תהא עליה?"⁴². ושנה לאחריה הוא שוב מתרעם באזני דודו ורבו על יחסו לסטאטוסקוו. ר' דוד שיק הסמיך לרבנות צורב "וראיתי בסוף כתב הסמיכה בתנאי שלא ילך להורות בקהל שלא באו בברית עם ארטהאדאקסיע דמדינתנו. ולזאת באתי בחיל ורעדה לשאול את פי רבינו הדר"ג השי"ו אם גם אמת הוא שאלו שלא באו בברית הקאנשטיטיאורונג עמנו עשו ועושים שלא כדין וע"ז עתידין ליתן את הדין. אכן אם נכרית אותם שלא ילך להורות להם הבקי בטיב גיטין וקידושין אז ממילא יתרכו בתוכם הפסולים והממזרים, באשר יהיו מוכרחים ליקח מורים רעים וחטאים ואחת לאחת יאבדו לרדת שחת ובמשך איזה שנים יהי' דינם כקראים"⁴³.

את שיטתו ותפיסתו היחודית בשאלות שעמדו על הפרק מגולל רשב"ן שיק בפירוט יתר בתשובה ארוכה (17 עמודות) שכתב "לגאון בן גאונים צדיק

42 שו"ת רשב"ן או"ח סי' קכב, ג בראשית תרל"ח. מהר"ם שיק

לא ענה לו ישירות אלא שלח לו העתק תשובה שהשיב לתלמיד

אחר, ר' וואלף סופר אב"ד סנגרהוט (נדפסה בשו"ת מהר"ם שיק או"ח סי' ע) ובה התייחסות לאסיפת מיהאלוויץ משנת תרכ"ו, שהחליטה בין השאר לאסור דרשה בגרמנית, שמהר"ם שיק לא הסכים לה, "אבל חברי רבו עלי והסכימו שלא כדברי וצריך ומוכרח אני לקבל דבריהם באימה וביראה וחלילה לסור מדבריהם".

42 שו"ת רשב"ן או"ח סי' קכב, ג בראשית תרל"ח. מהר"ם שיק

לא ענה לו ישירות אלא שלח לו העתק תשובה שהשיב לתלמיד

אחר, ר' וואלף סופר אב"ד סנגרהוט (נדפסה בשו"ת מהר"ם שיק או"ח סי' ע) ובה התייחסות לאסיפת מיהאלוויץ משנת תרכ"ו, שהחליטה בין השאר לאסור דרשה בגרמנית, שמהר"ם שיק לא הסכים לה, "אבל חברי רבו עלי והסכימו שלא כדברי וצריך ומוכרח אני לקבל דבריהם באימה וביראה וחלילה לסור מדבריהם".

וטוב לו בן צדיקים רב אב"ד ור"מ בק"ק" שאינו מגלה את שמו. לפי התוארים הרמים ברור שהיה מגדולי הרבנים. בין רוב דברים הוא מתריע על מחדל חמור שנגרם בתוצאת פסילת הסטאטוסקוו. הוא מספר, שבשנת תרמ"ה (1885) נגזר על תלמידי בתי הספר העממיים והתיכונים שהם חייבים לבקר בבית הספר גם בשבתות וחגי ישראל וגם לכתוב, "אם לא שמביאים כתב שלומדים על מנת להיות רבנים". כדי להעביר את רוע הגזירה "קמו הרבנים היראים לבוא בכתב בקשה לפני השר לבקש ולהתחנן שבני ישראל הרוצים לקיים השבת והמועד לא יהיו מוכרחים לחלל השבת גם אם לא ירצו להיות כהנים [=רבנים]... ובראש הרבנים שקבצו החתימות מכל הרבנים אשר במדינה עמד הרב הגאון מאייזנשטאדט נר' שלום קוטנאן קהל ארטהאדאקסען והרב הגאון מווארפאלאטא נר' אברהם זינגר קהל שטאטוסקווא. ואחר שקבצו כשלוש מאות חתימות מן הרבנים, לא הסכימו הראשים [מנהיגי הלשכה האורתודוכסית] למסור אותם לשר, יען כי אסור לבוא בבקשה בחתימת הרבנים אשר מכת שטאטוסקווא! בין כך מחללין השבת באונס וברצון יותר מאלפים נפשות מישראל. וכי זה דרך התורה ודרך האמת?"⁴⁴.

בדומה לכך יוצא חוצץ רשב"ן שיק נגד ר' חיים סופר ושואלו בשנת תרמ"ב (1882) כיצד העיז לצאת נגד "אלו קהלות המיסדים תקנותיהם על אדני הש"ע ויש להם רבנים צדיקים העוסקים בתורת רבינא ורב אשי כגון טירנויא אויהעל וכדומה, האיך אפשר לחשוך אלו לכופרים ולבזות אותם ברבים?"⁴⁵. לעומתו הוא משבח את אחיו (של ר"ח סופר), ר' נפתלי סופר אב"ד פעטשעניידורף, שבהקדמתו לספרו "מטה נפתלי" הוא "מלמד זכות על הרבנים היושבים בקהלות שאין רוצים להיות בכת שומרי הדת ודורש עליהן המקרא מקומך על תנח במקום שיש לדאוג על פרצות. שמחתי מאד בדבריו שזקן ונשוא פנים כהדר"ג יצא להציל את כבוד גדולי ישראל הנושאים כתר תורה בראשם ולדונם לכף

44 שו"ת רשב"ן או"ח סי' קכא.

45 שם סי' רלד, ה חקת תרמ"ב.

46 שם סי' קז, א עקב תרמ"ט. את דברי ר' נפתלי סופר מביא רשב"ן שיק גם בהסכמתו לספר שו"ת קנאת פנחס מאת ר' פנחס שטיין אב"ד קהלת סט' מיקלוש (מונקאטש תרנ"ו) ומוסיף: "בעת שהסכימו גאוני הדור לייסד במדינתנו חברת שומרי הדת הוא נר' פנחס שטיין היה מחסידי הראשונים שעמד לימינם...

רשב"ן שיק היה "נאה דורש ונאה מקיים" ובניגוד לרבנים אחרים, שהכרנו למעלה, פסק להלכה ולמעשה שאנשי סטאטוסקוו ההולכים בדרכי ה' דינם כדין החרדים. כך, לדוגמא, הוא פוסק לשאלת ר' שרגא פייבל נאמן דקהל סטאטוסקוו בעיר מארוש וואשארהעלי: "ומה שבקש לדעת דעתי אודות... אסור על קהלות אשר בשם שטאטוסקווא נקראות אעפ"י שמתנהגים ע"פ דיני דשלחן ערוך, ידע מע"כ כי מראש היתה בצדק הוראת שעה כדי לחזק היראים". אך למעשה "אם יודע מעכ"ת בעצמו [שהשוחט] אוכל ומאכיל בשר כשר לישראל ומגדל את בניו ע"פ התורה לא יפן לקולות הללו"⁴⁶. כבר שבע שנים קודם לכן השיב לר' צבי הירש העלער, מתלמידי ר' הלל ליכטנשטיין, וקובע שאם הקהילה ונושאי תפקידיה מתנהגים בדרכי התורה והיראה, אין בינם לבין האורתודוכסים ולא כלום. והוא מסביר את דרכו של רבו מהר"ם שיק בעניין זה: "חלילה לחשוב כן על רבינו החסיד שאמר כן בדרך כלל. והוא בעתו ובזמנו רצה להכריח למען יתחברו עם הארטהאדאקסען וכתורה עשה למיגדר מילתא ולחזק הדת באלו מקומות שפנו אליו בשאלתם כפי המקום וכפי הזמן... רק להוראת שעה ולא שיקבע הלכה לדורות"⁴⁷.

מגעיו עם רבני סטאטוסקוו

רשב"ן שיק כ"איש הביניים" וכחוליה מקשרת בין רבני האורתודוכסיה ובין רבנים מקהילות סטאטוסקווא, בא במגע גם עם כמה מהם. עם אחד מהם, ר' קלונימוס קלמן ווייס רבה של קהילת סטאטוסקוו באוהעל (לפני כן רבה של קארלסבורג

אך כאשר ראה שבני קהלתו לא רצו לבוא בברית הקאנשטאטירונג בתוך קהל יראים כבש את כעסו ודן אותם לכף זכות. ויהי כאשר דברתי עמו מענין זה אמר לי בזה הלשון: עלינו להיות מתלמידי אהרן אוהבי שלום ורודפי שלום... פן ואולי ישובו מדרכיהם הרעים ויכירו האמת".

46 שו"ת רשב"ן או"ח סי' פה, עש"ק נצבים תרס"א.

47 שם או"ח סי' סב, ג ויצא תרנ"ד.

וטוב לו בן צדיקים רב אב"ד ור"מ בק"ק שאינו מגלה את שמו. לפי התוארים הרמים ברור שהיה מגדולי הרבנים. בין רוב דברים הוא מתריע על מחדל חמור שנגרם בתוצאת פסילת הסטאטוסקו. הוא מספר, שבשנת תרמ"ה (1885) נגזר על תלמידי בתי הספר העממיים והתיכונים שהם חייבים לבקר בבית הספר גם בשבתות וחגי ישראל וגם לכתוב, "אם לא שמביאים כתב שלומדים על מנת להיות רבנים". כדי להעביר את רוע הגזירה "קמו הרבנים היראים לבוא בכתב בקשה לפני השר לבקש ולהתחנן שבני ישראל הרוצים לקיים השבת והמועד לא יהיו מוכרחים לחלל השבת גם אם לא ירצו להיות כהנים [=רבנים]... ובראש הרבנים שקבצו החתימות מכל הרבנים אשר במדינה עמד הרב הגאון מאייזנשטאדט [ר' שלום קוטנא] קהל ארטהאדאקסען והרב הגאון מווארפאלאטא [ר' אברהם זינגר] קהל שטאטוסקווא. ואחר שקבצו כשלוש מאות חתימות מן הרבנים, לא הסכימו הראשים [מנהיגי הלשכה האורתודוקסית] למסור אותם לשר, יען כי אסור לבוא בבקשה בחתימת הרבנים אשר מכת שטאטוסקווא! בין כך מחללין השבת באונס וברצון יותר מאלפים נפשות מישראל. וכי זה דרך התורה ודרך האמת?"⁴⁴.

בדומה לכך יוצא חוצץ רשב"ן שיק נגד ר' חיים סופר ושואלו בשנת תרמ"ב (1882) כיצד העיז לצאת נגד "אלו קהלות המיסדים תקנותיהם על אדני הש"ע ויש להם רבנים צדיקים העוסקים בתורת רבינא ורב אשי כגון טירנויא אויהעל וכדומה, האיך אפשר לחשוך אלו לכופרים ולבזות אותם ברבים?"⁴⁵. לעומתו הוא משבח את אחיו (של ר"ח סופר), ר' נפתלי סופר אב"ד פעטשעניידורף, שבהקדמתו לספרו "מטה נפתלי" הוא "מלמד זכות על הרבנים היושבים בקהלות שאין רוצים להיות בכת שומרי הדת ודורש עליהן המקרא מקומך על תנח במקום שיש לדאוג על פרצות. שמחתי מאד בדבריו שזקן ונשוא פנים כהדר"ג יצא להציל את כבוד גדולי ישראל הנושאים כתר תורה בראשם ולדונם לכף

רשב"ן שיק היה "נאה דורש ונאה מקיים" ובניגוד לרבנים אחרים, שהכרנו למעלה, פסק להלכה ולמעשה שאנשי סטאטוסקו והולכים בדרכי ה' דינם כדין החרדים. כך, לדוגמא, הוא פוסק לשאלת ר' שרגא פייבל נאמן דקהל סטאטוסקו בעיר מארוש וואשארהעלי: "ומה שבקש לדעת דעתי אודות... אסור על קהלות אשר בשם שטאטוסקווא נקראות אעפ"י שמתנהגים ע"פ דיני דשלחן ערוך, ידע מע"כ כי מראש היתה בצדק הוראת שעה כדי לחזק היראים". אך למעשה "אם יודע מעכ"ת בעצמו [שהשוחט] אוכל ומאכיל בשר כשר לישראל ומגדל את בניו ע"פ התורה לא יפן לקולות הללו"⁴⁶. כבר שבע שנים קודם לכן השיב לר' צבי הירש העלער, מתלמידי ר' הלל ליכטנשטיין, וקובע שאם הקהילה ונושאי תפקידיה מתנהגים בדרכי התורה והיראה, אין בינם לבין האורתודוקסים ולא כלום. והוא מסביר את דרכו של רבו מהר"ם שיק בעניין זה: "חלילה לחשוב כן על רבינו החסיד שאמר כן בדרך כלל. והוא בעתו ובזמנו רצה להכריח למען יתחברו עם הארטהאדאקסען וכתורה עשה למיגדר מילתא ולחזק הדת באלו מקומות שפנו אליו בשאלתם כפי המקום וכפי הזמן... רק להוראת שעה ולא שיקבע הלכה לדורות"⁴⁷.

בדומה לכך יוצא חוצץ רשב"ן שיק נגד ר' חיים סופר ושואלו בשנת תרמ"ב (1882) כיצד העיז לצאת נגד "אלו קהלות המיסדים תקנותיהם על אדני הש"ע ויש להם רבנים צדיקים העוסקים בתורת רבינא ורב אשי כגון טירנויא אויהעל וכדומה, האיך אפשר לחשוך אלו לכופרים ולבזות אותם ברבים?"⁴⁵. לעומתו הוא משבח את אחיו (של ר"ח סופר), ר' נפתלי סופר אב"ד פעטשעניידורף, שבהקדמתו לספרו "מטה נפתלי" הוא "מלמד זכות על הרבנים היושבים בקהלות שאין רוצים להיות בכת שומרי הדת ודורש עליהן המקרא מקומך על תנח במקום שיש לדאוג על פרצות. שמחתי מאד בדבריו שזקן ונשוא פנים כהדר"ג יצא להציל את כבוד גדולי ישראל הנושאים כתר תורה בראשם ולדונם לכף

מגעיו עם רבני סטאטוסקו

רשב"ן שיק כ"איש הביניים" וכחוליה מקשרת בין רבני האורתודוקסיה ובין רבנים מקהילות סטאטוסקווא, בא במגע גם עם כמה מהם. עם אחד מהם, ר' קלונימוס קלמן ווייס רבה של קהילת סטאטוסקו באוהעל (לפני כן רבה של קארלסבורג

אך כאשר ראה שבני קהלתו לא רצו לבוא בברית הקאנשטאטירונג בתוך קהל יראים כבש את כעסו ודן אותם לכף זכות. ויהי כאשר דברתי עמו מענין זה אמר לי בזה הלשון: עלינו להיות מתלמידי אהרן אוהבי שלום ורודפי שלום... פן ואולי ישובו מדרכיהם הרעים ויכירו האמת".

⁴⁴ שו"ת רשב"ן אה"ע סי' פה, עש"ק נצבים תרס"א.

⁴⁵ שם אה"ח סי' סב, ג ויצא תרנ"ד.

⁴⁶ שם סי' קז, א עקב תרמ"ט. את דברי ר' נפתלי סופר מביא

⁴⁷ רשב"ן שיק גם בהסכמתו לספר שו"ת קנאת פנחס מאת ר' פנחס שטיין אב"ד קהלת סט' מיקלוש (מונקאטש תרנ"ו) ומוסיף:

"בעת שהסכימו גאוני הדור לייסד במדינתנו חברת שומרי הדת הוא [ר' פנחס שטיין] היה מחסידי הראשונים שעמד לימינם...

בטראנסילוואניה, אף היא לא־אורתודוקסית), השתדך. בנו של ר"ק ווייס נשא את בת רשב"ן שיק. אגב דיון בדבר מציצה שלא בפה, שהכה גלים ועורר הדים ברחבי אירופה, מסביר רשב"ן שיק למחותנו את דרכי מהר"ם שיק בפסיקה הציבורית. לדעתו, יש להבחין בין מהר"ם שיק שלפני תרכ"ט (1869), שנת הקונגרס, ובין זה שלאחריה. לפני כן היה דרכו בשובה ונחת, אוהב שלום ורודף שלום ודן לכף זכות את הבריות. "אך משנת תרכ"ט והלאה... כאשר ישבו בקאנגרעסע הנבחרים... רובא דרובא מהם רחקו עצמם מהר חורב ולקחו בידם חרב פיפיות לבזות חכמי ישראל ובעזות מצחם אמרו שאין להם חלק ונחלה בשלחן ערוך... מאז נסתלק ממנו רוח הקודש של מדת אהבה, ופחד ובהלה מלאו את לבבו הטהור וכל דבר חדש שלא הי' מלפנים הפיח בקרבנו דאגה ויגון ולא נראה מאז על פני קדשו שמחה וששון". ובהמשך הדברים: "ואחר שמורי ה' ז"ל ישב בקאנגרעס וראה עד היכן הגיעו הדברים לא האמין לשום אדם וכל דבר חדש הי' בעיניו כקוץ המכאיב". ואף־על־פי־כן לא נתן את ידו להחלטות קיצוניות, "והוא הי' יחיד בדורו בגליל התחתון שלא רצה לידע מפסק ב"ד במיהאלוויטץ... אך כאשר ראה כי המתחדשים יורדים מטה מטה ומקבלים מורים ודרשנים שהם מהרסי הדת אז נתן עיניו באלו אשר אווזים במנהגי אבותיהם ובכל דבר חדש ראה רעה צפונה"⁴⁸.

עם ר' יוסף ווייסע רבה של עיר־חדש, אף היא קהילה של סטאטוסקו, מתווכח רשב"ן שיק: "וצר לי מאד שכתב שלדור עני אין עוזר ואי אפשר להתאגר ולהתאחד[!] את בית ישראל". ובהמשך: "ואם כונתו שהראשים [של הלשכה האורתודוקסית] נוטים לחסידים שאין יודעים ואין משיגים שהזמן דורש ומבקש מאתנו כמשפט סדר וסדרים בעיני הדת, ימחול נא אדוני כי רק הקהלות אשר לא באו בברית הקאנשטיטואירונג גרמו שהמתחסדים עומדים בראש ועושים עמנו מה שלבם חפץ... ובטוח אני...

48 שם סי' קמה, ב בא תר"ס. דברים דומים כתב רשב"ן שיק גם לר' יוסף אונגאר אב"ד פישטיאן (שו"ת רשב"ן או"ח סי' מא, עש"ק לך תרמ"ז).
48* שם סי' סז, ג תצוה תרמ"ה.
49 מסתבר שהתשובה ל"גאון בן גאונים" וכו' דלעיל (הערה 44) נכתבה לר' מאיר פערלס.
50 שו"ת רשב"ן או"ח סי' רלה, ג שלח תרמ"ט.
51 שו"ת לבושי מרדכי מהדו"ק יו"ד סי' פח. אין תאריך

שאם הקהלות כמו קהלתו יתאגדו ויתאחדו עמנו גם החסידים יכופו את ראשם לעשות הטוב והישר בעיני אלקים ואדם"⁴⁸. ובתשובתו לר' שמעון סידאן אב"ד טירנוי, אגב ליבון שאלות שונות בחיי הקהילות הטעונות לדעת ר"ש סידאן תיקון, כגון להקים סמינאר למורים דתיים, עריכת חופה בבית הכנסת ועוד, שלחלק מהן מסכים רשב"ן שיק, הוא מאשים את קהילות סטאטוסקו אשר "הם הם גרמא בנזקין. כי אילו הי' באים גם הם בברית הקאנשטיטואירונג, היו אלו שהם יודעים כינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל והי' סיפק בדינו לעשות סדר וסדרים בכל העניינים. אך מאחר שהרבנים והקהלות שענינים להם לראות הנוולד פנו ערפם והיו למחנה אחרת, מזה בא כי הרבנים והקהלות מגליל התחתון הם הם הרוב והראש במדינה [הולך] ממילא אחרי דעותיהם שקיבלו הפסק ב"ד במיהאלוויץ". ובהמשך הוא מודיע ש"זאת וכזאת כתבתי גם להרב הגאון דק"ק קאראלי [ר'] מאיר פערלס"⁴⁹ ולהרב דק"ק עיר חדש" [ר' יוסף ווייסע הנ"ל]⁵⁰.

דבר הלמד מעניינו, ששיטתו של ר' שלמה צבי שיק לא נתקבלה על דעתם של רובם המכריע של רבני הונגריה. היו גם התבטאויות פומביות של התנגדות חריפה לדעות אלה, שראו בהן סכנה לאחדותו של המחנה האורתודוקסי, שלאמיתו של דבר התרוצצו בתוכו בלא־הכי מגוון רחב למדי של דעות ועמדות שונות ומנוגדות. ר' מרדכי ליב ווינקלר ביטא את התנגדותו לרשב"ן שיק וספריו בתשובתו לר' נפתלי שרייבר דומ"ץ בעיר קליינווארדיין: "ע"ד אשר נדברנו יחדיו בענין, סדור הרשב"ן, לדעתי טעון לכל הפחות גניזה וכן כמעט כל חבוריו של מחברו כי גם בסדר מנהגים [של ר' אייזיק טירנא שההדיר רשב"ן שיק] בפירושו העיז פנים ופוער פיו לבלי חוק נגד דברי חז"ל"⁵¹. הרב והאדמו"ר ממונקאטש, ר' חיים אלעזר שפירא, כותב: "ומי לא ידע שהמחבר הנז' [רשב"ן שיק] בספרי מירוס שלו כתב הרבה דברי מינות"⁵².

בתשובה. כיון שלא הזכיר את שו"ת רשב"ן על שני חלקיו, שבהם דעות חריגות בענייני השעה, נראה שהתשובה נכתבה לפני הופעת הספר (תר"ס — תרס"ה). הגנה על רשב"ן שיק הדפיס בנו ר' ברכיה שיק אב"ד (אורתודוכסי) בעיר טמשוואר, בקונטרס "ולהצדיק צדיק" (סאספאלא תרע"ב). השגות על שו"ת רשב"ן לגופו של דבר ובכבוד הראוי הדפיס ר' משה יהודה קוטנא אב"ד סאבאדקא, "משפט צדק" (פשעמישל תרע"ד).
52 שו"ת מנחת אלעזר חלק ב סי' מט.

פרק עשירי

ספרי השו"ת של חכמי הונגריה לדורותם — הסתעפותם והשתלשלותם

מהונגריה ותורגם גם לשפות לעז; או בכמה מספריו של ר' יצחק ב"ר אליעזר (מונקאטש) ועוד כיוצא בהם — וכלה בספרים הלכתיים, שאמנם נועדו לפסיקה הלכתית ישירה, אך המחבר לא התנזר גם מבירורים הלכתיים וישוב הידורים, אם כחלק בלתי נפרד ממבנה החיבור ואם כתוספת בצד או מסביב לגוף החיבור. כבר בראשיתה של היצירה התורנית בהונגריה מצויים שני ספרים מסוג ההלכה הפסוקה, "ספר המנהגים" של ר' אייזיק טירנא, שאין בו יסודות פלפוליים; ו"ספר השמות" על הלכות גיטין של ר' שמחה הכהן, שהוא מדריך שימושי להלכות גיטין, שלא נעדר בו גם בירורים וחיידושים.

ספרות השאלות־ותשובות, ברובה המכריע, כלולה ומעורבת מכל היסודות האמורים. מטרתה המוצהרת והיסודית היא תשובה מעשית ברורה ומוסמכת לשאלה שנשאלה, בדרך כלל משואל, פעמים רב או דיין היושב על מדין ופעמים רבות מסתם תלמיד חכם שנתקל בשאלה מעשית בחיי היום יום שלו ואין בידו תשובה עליה. המשיב, ברובם המכריע של המקרים, הוא רב גדול שיצאו לו מוניטין של בעל סמכות רחבה בפסיקה הלכתית, אם בסביבתו הקרובה, אם בחבל ארץ שבו הוא שוכן, אם במדינה כולה ובמקרים מיוחדים אף במדינות שמעבר לגבול. השואל, שבדרך כלל גם הוא ספרי המקורות ההלכתיים פתוחים לפניו ואף עושה בהם שימוש, בדרך כלל, בניסוח שאלתו, מצפה מן המשיב, שינמק את הכרעתו ההלכתית בדרכה של תורה, ברוח האמרה הידועה "זה בונה וזה סותר, זה חולם וזה פותר". עד שהמשיב מגיע לתשובתו הסופית והמכריעה, הוא מגלגל איפוא בסוגיות הש"ס הנוגעות לעניין הנשאל, מברר את הפשט של הגמרא, הפירושים השונים שניתנו לסוגיה שבגמרא, מראשונים ואחרונים, מיישב את הסתירות שבמקורות לפי מיטב בקיאותו וחריפותו, מתרץ את קושיותיו של השואל וכל כיוצא בזה, בסגנון רבני סלול ומקובל על שלל הראשי תיבות והקיצורים

ספריהם של חכמי הונגריה מגוונים עד מאד מבחינת נושאייהם. אין לך מקצוע בתורה שחכמי הונגריה לא עסקו בו. ומשעסקו בו הראו את כוחם ואת חילם לאוריינתא בחידושים ופירושים. חלק נכבד מחיבורים אלה, אם לא רובם, מצטיינים בבקיאות בכל מכמני התורה ובחריפות יתירה. לא מעט מספריהם של חכמי הונגריה הפכו לנחלת עולם התורה כולו וספריהם נלמדים גם היום באוהלה של תורה, בשיבות, בבתי אולפנא ובבתים של רבנים ותלמידי חכמים ואף חוקרי תולדות ישראל נזקקו לקצתם ועיינו בהם לצרכיהם המקצועיים והמדעיים. חלק נכבד מאד מספרים אלה הם בתחום ההלכה, דהיינו שהם עוסקים בפירושם של המקורות כגון המשנה ושני התלמודים, מדרשי ההלכה וכן ספרי ההלכה הפסוקה כגון הרי"ף והרמב"ם וכיוצא בהם עד לטור ושלחן ערוך. רובם של החיבורים שנוסדו על המקורות ההלכתיים האמורים, לא לשם פסיקה הלכתית ישירה ומיידית נתחברו, אלא לשם עיון, בירור ופירוש המקורות. ולפיכך רב בהם היסוד הפלפולי והניצוח של בעלי תריסים במלחמתה של תורה ובמשא־ומתן של הלכה. ציחצוח "חרבות" של קושיות ופירושים, עקירת הרים וטחינתם זה בזה הם ממאפייניהם של רבים מחיבורים אלה. אם כי תלמיד חכם וברה"כ האמון על הסקת הלכות ודינים מבעד סבך השקלא־וטריא המפולפל לא יקשה עליו לתרגם את הדברים לשפת פסיקה הלכתית אקטואלית להלכה ולמעשה, בחינת "אסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא". בצד ספרי העיון ההלכתי, שהם עניין לתלמידי חכמים מובהקים בלבד, נתחברו ספרים, אם כי בהיקף קטן יותר, שנועדו מלכתחילה לפסיקה הלכתית ישירה, בסגנון ובניסוח שוה לכל נפש, שידיעת בית־רבן ברמה ממוצעת דיה כדי להפיק את התועלת המעשית מצד המעיינים בהם. גם בספרי פסיקה מסוג זה קיימים גוונים שונים, החל בספרים המסתפקים בסיכומה של ההלכה בסעיפים קצרים, בדוגמת ספר "קיצור שלחן ערוך" של ר' שלמה גאנצפריד, שהוא הספר הנפוץ ביותר של מחבר

פרק עשירי

ספרי השו"ת של חכמי הונגריה לדורותם — הסתעפותם והשתלשלותם

ספריהם של חכמי הונגריה מגוונים עד מאד מבחינת נושאיהם. אין לך מקצוע בתורה שחכמי הונגריה לא עסקו בו. ומשעסקו בו הראו את כוחם ואת חילם לאורייתא בחידושים ופירושים. חלק נכבד מחיבורים אלה, אם לא רובם, מצטיינים בבקיאות בכל מכמני התורה ובחריפות יתירה. לא מעט מספריהם של חכמי הונגריה הפכו לנחלת עולם התורה כולו וספריהם נלמדים גם היום באוהלה של תורה, בישיבות, בבתי אולפנא ובבתים של רבנים ותלמידי חכמים ואף חוקרי תולדות ישראל נזקקו לקצתם ועיינו בהם לצרכיהם המקצועיים והמדעיים. חלק נכבד מאד מספרים אלה הם בתחום ההלכה, דהיינו שהם עוסקים בפירושם של המקורות כגון המשנה ושני התלמודים, מדרשי ההלכה וכן ספרי ההלכה הפסוקה כגון הרי"ף והרמב"ם וכיוצא בהם עד לטור ושלחן ערוך. רובם של החיבורים שנוסדו על המקורות ההלכתיים האמורים, לא לשם פסיקה הלכתית ישירה ומיידית נתחברו, אלא לשם עיון, בירור ופירוש המקורות. ולפיכך רב בהם היסוד הפלפולי והניצוח של בעלי תריסים במלחמתה של תורה ובמשא-ומתן של הלכה. ציחצוח "חרבות" של קושיות ופירוקים, עקירת הרים וטחינתם זה בזה הם ממאפייניהם של רבים מחיבורים אלה. אם כי תלמיד חכם ובריהכי האמון על הסקת הלכות ודינים מבעד סבך השקלא-וטריא המפולפל לא יקשה עליו לתרגם את הדברים לשפת פסיקה הלכתית אקטואלית להלכה ולמעשה, בחינת "אסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא". בצד ספרי העיון ההלכתי, שהם עניין לתלמידי חכמים מובהקים בלבד, נתחברו ספרים, אם כי בהיקף קטן יותר, שנועדו מלכתחילה לפסיקה הלכתית ישירה, בסגנון ובניסוח שזה לכל נפש, שידיעת בית-רבן ברמה ממוצעת דיה כדי להפיק את התועלת המעשית מצד המעיינים בהם. גם בספרי פסיקה מסוג זה קיימים גוונים שונים, החל בספרים המסתפקים בסיכומה של ההלכה בסעיפים קצרים, בדוגמת ספר "קיצור שלחן ערוך" של ר' שלמה גאנצפריד, שהוא הספר הנפוץ ביותר של מחבר

ספרות השאלות-ותשובות, ברובה המכריע, כלולה ומעורבת מכל היסודות האמורים. מטרתה המוצהרת והיסודית היא תשובה מעשית ברורה ומוסמכת לשאלה שנשאלה, בדרך כלל משואל, פעמים רב או דיין היושב על מדין ופעמים רבות מסתם תלמיד חכם שנתקל בשאלה מעשית בחיי היום יום שלו ואין בידו תשובה עליה. המשיב, ברובם המכריע של המקרים, הוא רב גדול שיצאו לו מוניטין של בעל סמכות ורחבה בפסיקה הלכתית, אם בסביבתו הקרובה, אם בחבל ארץ שבו הוא שוכן, אם במדינה כולה ובמקרים מיוחדים אף במדינות שמעבר לגבול. השואל, שבדרך כלל גם הוא ספרי המקורות ההלכתיים פתוחים לפניו ואף עושה בהם שימוש, בדרך כלל, בניסוח שאלתו, מצפה מן המשיב, שינמק את הכרעתו ההלכתית בדרכה של תורה, ברוח האמרה הידועה "זה בונה וזה סותר, זה חולם וזה פותר". עד שהמשיב מגיע לתשובתו הסופית והמכריעה, הוא מגלגל איפוא בסוגיות הש"ס הנוגעות לעניין הנשאל, מברר את הפשט של הגמרא, הפירושים השונים שניתנו לסוגיה שבגמרא, מראשונים ואחרונים, מיישב את הסתירות שבמקורות לפי מיטב בקיאותו וחריפותו, מתרץ את קושיותיו של השואל וכל כיוצא בזה, בסגנון רבני סלול ומקובל על שלל הראשי תיבות והקיצורים

המקובלים. תשובה של משיב מנוסה דומה למעשי אמנות של אמן, הלש בחומר, מפרקו ומרכיבו לפי הצורך עד שהצורה הסופית מעוצבת — והתשובה לשאלה המעשית (או העיונית) נצבת ועולה כמאליה¹. תשובות לא מעטות לא נועדו מלכתחילה אלא לשם תירוץ ויישוב לקושיות שהשואל התקשה בהן בעת לימודו, ולא באו לפתור שאלה הלכתית מעשית, אלא שאלה עיונית-למדנית. לספרות השו"ת, שלא כרוב הספרות התורנית, נודעת בדיעבד גם תפקיד היסטורי בעל חשיבות רבה למדי, שכן האנשים, המקומות, התאריכים המצויינים ברוב התשובות ועל כולם הנושאים שהועלו בהן, עשויים לשמש את ההיסטוריון והחוקר את תולדות ישראל ויש בהם, במקרים רבים, להבהיר אירועים וקורות בקהלות ישראל וענייני ציבור ויחיד של התקופה שבה הועלו על הכתב. דומה, שתשעה הפרקים הקודמים של חיבור זה, שכולם הם פרי התבוננות בספרי השו"ת של חכמי הונגריה, יש בהם להוכיח את הדבר.

בחרנו להציג ענף זה של הספרות התורנית ודרך השתלשלותו בהונגריה מראשיתו ועד סופו, משום שיוצרים של ספרות השאלות ותשובות, ברובם המכריע, עמדו בצמרת המימסד הרבני בהונגריה. כמעט כל אחד ממחברי ספרי השו"ת, כל אחד בדורו, היה ידוע ומוכר לרבים, לציבור תלמידי החכמים, לרבנים, דיינים, ושאר יושבים על מדין; לראשי הקהילות וגם לציבור הרחב, כגאון מיוחד וכסמכות בלתי מעורערת בפסיקה הלכתית בכל הנושאים שעמדו על הפרק בדורו של המשיב; הן שאלות של יחיד בדברים של יום-יום בביתו, במטבח, בחדר-מטו ואף בחנותו ובמסחרו ובמשלח-ידו, שכולם התנהלו, או השתדלו שיתנהלו, לפי דיני התורה וההלכה; הן בשאלות של ציבור, בחיי הקהילה, ביחסיה עם הפרט, עם המשמשים בקודש בקהילה, יחסים בין קהילתיים, מהם קהילות לא-אורתודוקסיות וכל כיוצא בנושאים אלה ודומים להם, שהמציאות הכתיבה. בין המשיבים רבנים ידועים בסביבתם הקרובה בלבד, מהם ידועים ומוכרים במחוזות שמסביבם, מהם שנודעת להם השפעה והכרה-הוקרה במדינה כולה ומעטים

שתהילתם פרצה את גבולות המדינה. ככלל ניתן לומר, שרובם ככולם היו רבנים מורמים מעם, מעל לרמתם הממוצעת של כלל הרבנים. ניתן איפוא לראות בספרות השו"ת את שיאה של היצירה התורנית בהונגריה לדורותיה. שכן בין השאלות שרבנים אלה נשאלו היו נושאים שהתחדשו בדורותיהם של הנשאלים ורבות מן התשובות בתחומים שלא היו להם תקדימים בדורות קודמים ולא נדונו בספריהם של חכמי הדורות. על המשיבים היה ליצור לא פעם "יש מאין" ועליהם היה להתמודד עם מצבים שלא שערום אבותיהם וקודמיהם, דבר שהעמיד בפני הרבנים המשיבים אתגר אינטלקטואלי-תורני ממדרגה ראשונה. על המשיבים היה להפעיל את כוחם הגדול ואת עוצמתם הלמדנית היוצרת ואף את כוח הדמיון כדי ל"דמות מילתא למילתא" עד שבאו לידי הכרעה.

שוני נוסף בין הספרות התורנית הכללית (הלכה ואגדה כאחת) ובין ספרי השו"ת, שבספרות הכללית המחבר בוחר את נושאו שבהם הוא יוצר, מפרש ומחדש לפי נטיותיו ותחומים שבהם הוא מתמצא; ואילו בספרי השו"ת השואל הוא שקובע את הנושא והוא שמעמיד את המשיב בפני האתגר. גם מצד זה נראה בעליל, שמבחנו של הרב המשיב, לעומת הרב המחבר ביומנו, עומד על רמה גבוהה יותר. ואם המשיב עמד במבחן ותשובתו מספקת את השואל, שאף הוא אינו, בדרך כלל, "קטלא קניא" בלימוד ובחידושי תורה, הרי נתחזק מעמדו של המשיב ותהילתו הולכת ומתפשטת ומעגל הנזקקים להכרעתו הולך וגדל. נראה איפוא, שהצגת מחברי ספרי השו"ת לדורותיהם ותישבותם בסדר הדורות לפי ראשי הישיבות שבהם למדו תורה, מגלה לפנינו חזיון מרהיב של לימוד תורה בהונגריה ברמתו הגבוהה ביותר במשך של כ-280 שנה (תכ"ו — תש"ד, 1666 — 1944), עד שנת השואה של יהודי הונגריה.

ספרי השו"ת הראשונים (עד סוף המאה ה-18)

ספר שאלות-ותשובות הראשון מרב שיש בהונגריה הוא שו"ת שער אפרים (זולצבאך תמ"ח)

¹ ודעתם רחבה, איתרו מיד את מקור ההלכה. מה שאין כן בדורות האחרונים, שהמשיבים גיששו בסבך הספרות התורנית שהלכה והתעבה. עליהם היה איפוא לגשש עד שמצאו את דרכם.

נכללו, לאמיתו של דבר, בסיווג של שו"ת בחיבורנו זה ולא טופל בהם כך. ספר משנת דרכי עקיבא זכה לכך בזכות תשובה אחת שבו, שבה תיאור נדיר ויוצא דופן של המצב התרבותי והרוחני הירוד בהונגריה בתקופה זו².

שולי המאה ה-18 וראשית המאה ה-19 היא תקופת פועלם של ר' משולם איגרא אב"ד פרסבורג בשנים תקנ"ד — תקס"ב (1794 — 1801) ור' יואב ב"ר ירמיה אב"ד צעהלים, אונסדורף וסאנטוב (נפטר תקס"ח 1808). ר' משולם איגרא היה מגדולי הרבנים בדורו ושמו נודע לתהילה גם מחוץ למדינה. הוא וודאי היה כתובת לרבנים רבים בהונגריה להרצות בפניו את שאלותיהם, להתיר את ספקותיהם בפסיקה הלכתית בענייני יחיד וציבור. אך למרבה הצער לא נשתיירו אלא שרידים מעטים מספרי השו"ת שלו ואף בהם לא יכולנו לעשות שימוש, שכן כל התשובות הללו נכתבו בטיסמניץ שבגליציה, טרם באו לפרסבורג, ואין בהן התייחסות למעשים ואירועים בהונגריה³. שני ספרי השו"ת של ר' יואב, אמרי נועם (מונקאטש תרמ"ה — ברוקלין תשמ"ה), אף הם אינם אלא קטעי-חיבורים שנשתיירו ואף בהם לא הסתייענו אלא במידה מעטה בתחום היחסים עם הגויים, בקשר לטיפול רפואי בהם בשבת.

דורו של החתם סופר (המחצית הראשונה של המאה ה-19)

עם התיישבותו של החתם סופר בהונגריה בסוף המאה ה-18, תחילה במאטרסדורף (תקנ"ח, 1798) ולאחר מכן בפרסבורג (תקס"ז, 1806), החלה בהונגריה תקופה חדשה ופורייה בתחום הספרות התורנית בכלל ובהתפתחותו של ענף ספרות השו"ת בפרט. עם גלי ההגירה הגדולים של יהודים להונגריה, הגיעו גם כמה רבנים גדולים מפולין שהושבו על כס הרבנות בכמה מקהילות ישראל, שהיו אז בהתהוותן ובתחילת עיצובן. מהם מחברי ספרים תורניים, בחלקם הניכר בעלי משקל רב ובכללם גם כתריסר ספרי שו"ת. בחלק מהם נדונו בעיות שונות שהזמן גרמן. נציין אותם ואת

מאת ר' אפרים ב"ר יעקב הכהן מווילנא. להלן, בפרק א של גוף החיבור, הרחבנו את הדיבור על ספר זה ותכנו ההיסטורי ואין בדעתנו לחזור על הדברים. כאן נזכיר רק את העובדה, שרק בתשובות מעטות רשומים תאריכי כתיבתן ואין לעמוד אם תשובות אלה נכתבו תוך שנים עשרה השנה שבהן שימש ר"א הכהן כרבה של אופן (תכ"ו — תל"ח, 1666 — 1678). ואף על פי כן ניתן ללמוד מתשובות לא מעטות על מצבה של יהדות הונגריה, ביחוד בשטח הכבוש בידי העותמאנים, בשליש השני של המאה ה-17.

עד ספר שו"ת הבא עברו חמישים וחמש שנה, עם הדפסת חלקו השני של שו"ת פנים מאירות (זולצבאך תצ"ג). החלק הראשון של שו"ת פנים מאירות נדפס שלוש שנים לפני בואו של מהר"ם א"ש להונגריה (אמשטרדם תע"ה) ואין בו איזכורים הנוגעים ליהודי הונגריה (להוציא תשובה אחת בדבר נישואי צחוק במאטרסדורף). בחלק ב, שנדפס חמש עשרה שנה לאחר בואו של ר' מאיר א"ש לשמש רבה של אייזנשטאדט (ושל שבע הקהילות שבקרבתה), כבר נכתבו תשובות לא מעטות לחכמים בהונגריה וכן נזכרו בו אירועים ומעשים שהתרחשו בקהילת אייזנשטאדט. הוא הדין לשו"ת פנים מאירות חלק ג (זולצבאך תצ"ח), שנדפס שש שנים לפני פטירתו (תק"ד, 1744), שגם בו חומר חשוב לתולדות יהודי הונגריה במחציתה הראשונה של המאה ה-18. חלק ד של שו"ת פנים מאירות, שהשאיר אחריו המחבר, שאין ספק שגם הוא עשוי היה לשמש מקור חשוב לתולדות יהודי הונגריה נפל שלל בידי שודדים בעיר ביאלי שבפולין בשנת תקכ"ד (1764), כפי שמספר בנו, ר' יהודה מביאל⁴.

החיבור הבא, ספר משנת דרכי עקיבא (פיורדא תקמ"א), נתחבר בעשור הראשון והשני של המחצית השנייה של המאה ה-18. מחברו, ר' עקיבא ב"ר שמחה בונם איגר (סבו של ר' עקיבא איגר הידוע), נפטר בדמי ימיו בן שלושים ושבע, בשנת תקי"ח (1758). ספר זה כולל חידושים על כמה ממסכתות הש"ס ורק בסופו תשובות אחדות. ספרים דומים לא

² ראה להלן בפרק א (עמ' 203 והערה 93).

³ קטעים מתשובה זו הובאו לקמן בפרק ב (עמ' 208) וב"מוריה" שנה יד (תשמ"ו), עמ' קסח-קסט.

⁴ מלבד תשובה אחת (אה"ע סי' יז משנת תקנ"א) בעניין היתר עגונה מוואלאכיה, שבעלה מת בהונגריה ועל כך גביית עדות גם מר' יצחק אייזיק טויב מקאלוב.

מאת ר' אפרים ב"ר יעקב הכהן מוילנא. להלן, בפרק א של גוף החיבור, הרחבנו את הדיבור על ספר זה ותכנו ההיסטורי ואין בדעתנו לחזור על הדברים. כאן נזכיר רק את העובדה, שרק בתשובות מעטות רשומים תאריכי כתיבתן ואין לעמוד אם תשובות אלה נכתבו תוך שנים עשרה השנה שבהן שימש ר"א הכהן כרבה של אופן (תכ"ו—תל"ח, 1666—1678). ואף על פי כן ניתן ללמוד מתשובות לא מעטות על מצבה של יהדות הונגריה, ביחוד בשטח הכבוש בידי העותמאנים, בשליש השני של המאה ה־17.

עד ספר שו"ת הבא עברו חמישים וחמש שנה, עם הדפסת חלקו השני של שו"ת פנים מאירות (זולצבאך תצ"ג). החלק הראשון של שו"ת פנים מאירות נדפס שלוש שנים לפני בואו של מהר"ם א"ש להונגריה (אמסטרדם תע"ה) ואין בו איזכורים הנוגעים ליהודי הונגריה (להוציא תשובה אחת בדבר נישואי צחוק במאטרסדורף). בחלק ב, שנדפס חמש עשרה שנה לאחר בואו של ר' מאיר א"ש לשמש רבה של אייזנשטאדט (ושל שבע הקהילות שבקרבתה), כבר נכתבו תשובות לא מעטות לחכמים בהונגריה וכן נזכרו בו אירועים ומעשים שהתרחשו בקהילת אייזנשטאדט. הוא הדין לשו"ת פנים מאירות חלק ג (זולצבאך תצ"ח), שנדפס שש שנים לפני פטירתו (תק"ד, 1744), שגם בו חומר חשוב לתולדות יהודי הונגריה במחציתה הראשונה של המאה ה־18. חלק ד של שו"ת פנים מאירות, שהשאיר אחריו המחבר, שאין ספק שגם הוא עשוי היה לשמש מקור חשוב לתולדות יהודי הונגריה נפל שלל בידי שודדים בעיר ביאלי שבפולין בשנת תקכ"ד (1764), כפי שמספר בנו, ר' יהודה מביאלי.²

החיבור הבא, ספר משנת דרבי עקיבא (פיורדא תקמ"א), נתחבר בעשור הראשון והשני של המחצית השנייה של המאה ה־18. מחברו, ר' עקיבא ב"ר שמחה בונם איגר (סבו של ר' עקיבא איגר הידוע), נפטר בדמי ימיו בן שלושים ושבע, בשנת תקי"ח (1758). ספר זה כולל חידושים על כמה ממסכתות הש"ס ורק בסופו תשובות אחדות. ספרים דומים לא

נכללו, לאמיתו של דבר, בסיווג של שו"ת בחיבורנו זה ולא טופל בהם כך. ספר משנת דרבי עקיבא זכה לכך בזכות תשובה אחת שבו, שבה תיאור נדיר ויוצא דופן של המצב התרבותי והרוחני הירוד בהונגריה בתקופה זו.³

שולי המאה ה־18 וראשית המאה ה־19 היא תקופת פועלם של ר' משולם איגרא אב"ד פרסבורג בשנים תקנ"ד—תקס"ב (1794—1801) ור' יואב ב"ר ירמיה אב"ד צעהלים, אונסדורף וסאנטוב (נפטר תקס"ח 1808). ר' משולם איגרא היה מגדולי הרבנים בדורו ושמם נודע לתהילה גם מחוץ למדינה. הוא וודאי היה כתובת לרבנים רבים בהונגריה להרצות בפניו את שאלותיהם, להתיר את ספקותיהם בפסיקה הלכתית בענייני יחיד וציבור. אך למרבה הצער לא נשתיירו אלא שרידים מעטים מספרי השו"ת שלו ואף בהם לא יכולנו לעשות שימוש, שכן כל התשובות הללו נכתבו בטיסמניץ שבגליציה, טרם בואו לפרסבורג, ואין בהן התייחסות למעשים ואירועים בהונגריה.⁴ שני ספרי השו"ת של ר' יואב, אמרי נועם (מונקאטש תרמ"ה—ברוקלין תשמ"ה), אף הם אינם אלא קטעי־חיבורים שנשתיירו ואף בהם לא הסתייענו אלא במידה מעטה בתחום היחסים עם הגויים, בקשר לטיפול רפואי בהם בשבת.

דורו של החתם סופר (המחצית הראשונה של המאה ה־19)

עם התיישבותו של החתם סופר בהונגריה בסוף המאה ה־18, תחילה במאטרסדורף (תקנ"ח, 1798) ולאחר מכן בפרסבורג (תקס"ז, 1806), החלה בהונגריה תקופה חדשה ופוריה בתחום הספרות התורנית בכלל ובהתפתחותו של ענף ספרות השו"ת בפרט. עם גלי ההגירה הגדולים של יהודים להונגריה, הגיעו גם כמה רבנים גדולים מפולין שהושבו על כס הרבנות בכמה מקהילות ישראל, שהיו אז בהתהוותן ובתחילת עיצובן. מהם מחברי ספרים תורניים, בחלקם הניכר בעלי משקל רב ובכללם גם כתריסר ספרי שו"ת. בחלק מהם נדונו בעיות שונות שהזמן גרמן. נציין אותם ואת

2 ראה להלן בפרק א (עמ' 203 והערה 93).
3 קטעים מתשובה זו הובאו לקמן בפרק ב (עמ' 208) וב"מוריה" שנה יד (תשמ"ו), עמ' קסח־קסט.
4 מלבד תשובה אחת (אה"ע סי' יז משנת תקנ"א) בעניין היתר עגונה מוואלאכיה, שבעלה מת בהונגריה ועל כך גביית עדות גם מר' יצחק אייזיק טויב מקאלוב.

מחבריהם לפי סדר פטירתם. אחד מגדולי הרבנים שהגיע מגליציה היה ר' משה מינץ (נפטר תקצ"א), ששימש ברבנות אופן ישן כארבעים שנה. הוא חיבר ספרים רבים אך לא נדפס אלא ספר מהר"ם מינץ אפי זוטרי (פראג תקפ"ז). ספר שו"ת זה, שאין בו אלא כז סימנים, ערכו רב לפסיקה הלכתית ולספרות התורנית גם מבחינת הנושאים שבחרנו לעיין ולדון בהם בחיבורנו זה. מצאנו בשו"ת מהר"ם מינץ שלוש תשובות שמצאנו בהן עניין מבחינת הנושאים. שתי תשובות דנות בחזן ושוחט שנחשד בזנות; תשובה אחת עניינה היחסים של השלטונות על רקע ההגבלות על התיישבותם של יהודים בעיר ששמה לא פורש וסירובם של השלטונות למכור לקהילה ולהקצות לה מקום לבית-עלמין.

כיוצא בו, חיבורו של ר' חיים מאיר הכהן זעלענפריינד רבן של ראצפרט, נדאודוואר וסעליש (נפטר תקצ"ב), שספרו שערי חיים (פרעסבורג תרי"ט), אף שאינו ספר שו"ת אלא חידושים על כמה ממסכתות הש"ס, ורק בסופו צורפו אליו תשע תשובות, מצאנו שתי תשובות, שהאחת דנה בנישואי מומר לישראלית והשניה שופכת אור מסויים על דמותו של הצדיק ר' יצחק אייזיק טויב מקאלוב בשנת תקע"ה (1815), על רקע המעשה ביהודי כפרי "ששוּרף יין שרף וחייב להשר כמה אלפים ואין לו לפרוע אם מותר להחזיק חזירים שקונה השר" — שאלה שהצדיק מקאלוב לא רצה להזקק לה והעבירה לרח"מ זעלענפריינד.⁵

כמקרהו של שו"ת ר' משולם איגרא מקרהו של ר' צבי הירש חריף-העלער. אף הוא בא מגליציה והיה נחשב לאחד מגדולי הרבנים. שימש ברבנות בערים אוגוואר בוניהאד ואופן (נפטר תקצ"ה). גם חיבוריו נתפזרו ואף נשלחה בהם יד זרים ולא נשתייר מהם אלא שרידים. מתשובותיו נדפסו רק שני קונטרסים בשם שאלות ותשובות מבעל המחבר טיב גיטין, שבאחד ח תשובות (קראקא תר"ם 1879) ובשני ז תשובות (שם תרמ"ט). גם בהם לא עלה בידנו לעשות שימוש, אף-על-פי שכל התשובות נכתבו בימי שבתו בהונגריה.

מחבר השו"ת הראשון שנולד בהונגריה הוא ר' משה קוניץ, יליד אופן ישן, שבסוף ימיו שימש כדיין

⁵ בתשובה זו לא עשינו שימוש בחיבור זה, שכן תכנה אינה מסוג הנושאים והעניינים שנכללו בו. בחיבור על חסידות בהונגריה,

בעיר אופן חדש (נפטר תקצ"ז). לא רק בכך היה יוצא דופן, אלא גם באישיותו ובדמותו הרוחנית-אינטלקטואלית. בצד גדולתו בתורה היה גם איש משכיל ומצוי בחכמות חיצוניות. גם ספרו שו"ת המצרף על שני חלקין (ווין תק"ף—פראג תרי"ז), משקף את מורכבותו האינטלקטואלית של המחבר. אם כי ספר המצרף מבחינת מבנהו החיצוני והטכני הוא ספר שו"ת על כל סממניו, שמות השואלים ומקומותיהם ותאריכי התשובות, הרי בצד תשובות בנושאים תורניים רגילים בספרי השו"ת, מצויות בספר תשובות גם בעניינים שאינם מצויים בספרי השו"ת הרגילים — חקר המקרא, עניינים בתולדות ישראל, בלשנות עברית, חקר התלמוד והמקורות. גם בין השואלים והמשיבים אישים תורניים וגאוניס ידועים ובצדם חכמים בתחום "חכמת ישראל". מבחינתנו לא מצאנו אלא תשובה אחת, שבה הוא דן בדבר האכלת חיילים יהודים קטניות בפסח "בצאתם למלחמה". אגב כך הוא מפליג בשבח רבו ר' משה מינץ: "מי יאמר לנו שרבינו הגדול נר' משה מינץ] איננו גדול כראשונים".

ספרי השו"ת של ר' אלעזר לעוו, שאת שש עשרה שנותיו האחרונות עשה בהונגריה כרבן של שתי הקהילות מיקלוש וסאנטוב (נפטר תקצ"ז), הם מספרי היסוד של הפסיקה ההלכתית, אך מבחינת תולדות ישראל בהונגריה אין בהם כמעט חומר רלוואנטי. שכן חלקו הראשון של שו"ת שמן רקח (נאווי דוואהר תקמ"ח) הופיע בטרם מלאו לר"א לעוו שלושים שנה, בישובו עדיין בפילץ שבפולין. ההתייחסות היחידה להונגריה היא שתי התשובות בספר למהר"ם ברבי ור' ירמיה ממאטרסדורף (שאף היה מן המסכימים על הספר); החלק השני של שו"ת שמן רקח (פראג תקס"ב) הופיע כשר"א לעוו ישב כבר במוראביה. גם בו אין אירועים שאירעו בהונגריה, מלבד שלוש תשובות לרבנים בהונגריה; ואילו שו"ת שמן רקח החדשות, שהוא החלק השלישי מחלקי השו"ת, שנדפס כששים וחמש שנה לאחר פטירתו (קראקא תרס"ב), הושמטו התאריכים בכל התשובות. ואם כי כעשרים מתוך 135 התשובות שבחלק זה הופנו לרבנים בהונגריה ואין ספק שתשובות לא מעטות נכתבו ב־16 שנות שבתו

בחלקו בכתובים ובחלקו הגדול טעון כתיבה, אתייחס בעז"ה גם לתשובה זו.

בהונגריה, לא מצאנו בהן איזכורים היסטוריים מסוג שבחרנו להעלות בחיבורנו זה.

כיוצא בזה, הגאון והצדיק ר' משה טייטלבוים (נפטר תר"א), שספרו שו"ת השיב משה (לעמבערג תרכ"ו), נדפס עשרים וחמש שנה לאחר פטירתו והוכר כחיבור למדני ממדרגה ראשונה, לא עלה בידנו להעלות ממנו אלא תשובה אחת, שעניינה בעל תפילה שנחשד בעבירות חמורות של גילוי עריות. כבר ציינו לקמן בערכו שרוב התשובות נכתבו בעיר שינאווא שבגליציה, טרם בואו להונגריה בשנת תקס"ח (1808).

לא כן ספר שו"ת מראה יחזקאל של ר' יחזקאל פאנט, ב־23 שנותיו האחרונות רב הכולל של יהודי טראנסילוואניה (נפטר תר"ה). בספר זה משתקפת נאמנה מצבם של יהודי טראנסילוואניה בשליש השני של המאה ה־19 וכבר עסקנו בספר זה ובמחברו במקום אחר.⁶ גם בחיבור זה ציינו תשובה הדנה במומר, שנמלט מאשתו, שהיתה בת גדולים, וחי בטראנסילוואניה בזהות בדויה.

גם ספר השו"ת של ר' חיים קיצע אב"ד אלברט-אירשא שליך פעסט (נפטר תר"ט), אוצר חיים (סיגעט תרע"ג), מצאנו בו כמה תשובות שהזמן גרמן. כגון שתי תשובות המוקיעות את אסיפת הרבנים הרפורמיים בעיר ברונשווייג שבגרמניה בשנת תר"ד (1844); תשובה הדנה ברב הכופה את עצמו על קהילה שאינה חפצה בו בעזרת השלטון; בעניין מציעה שלא בפה, שתחילה נטה להתיר כיון ש"עדיין לא ידעתי שדבר זה ביצבץ מן אותם האפיקורסים שחוץ למדינתנו"; בדבר חזן שיצא עליו שם רע של זנות וקביעתו של ר"ח קיצע ש"חזונים רובם מקולקלים ואף בלי נשמע עליהם שמץ פסול".

מגדולי הרבנים בדור זה היה ר' אברהם אולמאן ממלא מקום אביו ר' שלום אולמאן כאב"ד לאקנבאך (נפטר תר"ט). ששים שנה לאחר פטירתו נדפס ספרו

⁶ "מקורות וקורות", עמ' 295 — 360, 308 — 362.

* עם רובם של האישים הנזכרים כאן כמחברי שו"ת בא החת"ס במגע של מר"מ בהלכה ובענייני ציבור. ר' משה מינץ: שו"ת חת"ס אה"ע ח"א סי' קנ, קנב; ח"ב סי' יג; ח"ו סי' פה, צה; ר' צבי חריף-הלר: אה"ע ח"א סי' ה, צה; ח"ב סי' ל; ר' אלעזר לעוו (בעל שמן רקח): יו"ד סי' קפו, רכג; חו"מ

שו"ת בית אברהם (מונקאטש תרס"ט) הכולל סג סימנים. ברוב התשובות לא צוינו שמות האנשים והמקומות. בין הנושאים שהועלו בספר זה הוא עניין נסיעה ברכבת בשבת, בדבר מעות ארץ ישראל שבחק המלכות אין להעביר מעות ממדינה למדינה, אם מותר לשנות את יעודן ולחלקן לעניי העיר, בדבר מציעה שלא בפה.

נסיים את דורו של החתם סופר בספר מי באר של הגביר מפרסבורג, ר' בער אופנהיים (נפטר תר"י 1849). ספר זה הוא אמנם שאלות ותשובות על פי מבנהו הטכני, אך אין בו תשובות להלכה ולמעשה. כל עיקרו של ספר זה "פלפולים עמוקים, שאלות ותשובות אשר היו ברצוא ושוב בין כל גאוני דורינו וכיני המחבר", כנאמר בשעריו של הספר. ואמנם המשתתפים בשו"ת שבספר זה הם מגדולי הרבנים במדינה (ר' אלעזר לעוו בעל שמן רקח, ר' משה מינץ, החתם סופר, ר' דוד דייטש ועוד) ומחוצה לה (ר' שמואל לנדא מפראג, ר' אריה ליב הכהן בעל קצות החושן, ר' מרדכי בנעט, ר' ברוך פרענקל-תאומים, ר' אפרים זלמן מרגליות, ר' אלעזר פלעקלס, ר' יעקב אורנשטיין בעל ישועות יעקב ועוד). אין איפוא ב"מי באר" תשובות לשאלות אקטואליות, אלא פלפולים חריפים ועיונים בש"ס ופוסקים ברוב עניין "ברצוא ושוב".

דומה, שדי בדוגמאות הללו להשתכנע, שבדורו של החתם סופר, דהיינו בחמישים השנה, מתחילת המאה ה־19 ועד אמצעה, כבר קמה בהונגריה ספרות תורנית ראוייה לשמה, כפי שמוכיחות אחד עשר כרכי השו"ת של חכמי הונגריה שנתחברו בתקופה זו, שהוצגו כאן.

על ספרי השו"ת של החתם סופר וענייני השעה והמקום שבהם כבר יוחד הפרק השני לעיל. על פועלו הספרותי והציבורי של החת"ס כפי שהם עולים מתוך ספריו הוקדש הפרק הרביעי לקמן בגוף החיבור.^{*}

סי' קג; ר' משה טייטלבוים: או"ח סי' קצז; ר' יחזקאל פאנט: אה"ע ח"א סי' סא; ח"ב סי' ח; ר' אברהם אולמאן: יו"ד סי' נב, רפא, שב, שח; אה"ע ח"א סי' קטו; חו"מ סי' קי; ר' בער אופנהיים: או"ח סי' סא, קמז, קמח, קמט, רא, רב; יו"ד סי' קפח, רלב, שמה; אה"ע ח"א סי' קכג; ח"ב סי' נ; חו"מ סי' צד, קסח.

בהונגריה, לא מצאנו בהן איזכורים היסטוריים מסוג שבחרנו להעלות בחיבורנו זה.

כיוצא בזה, הגאון והצדיק ר' משה טייטלבוים (נפטר תר"א), שספרו שו"ת השיב משה (לעמבערג תרכ"ו), נדפס עשרים וחמש שנה לאחר פטירתו והוכר כחיבור למדני ממדרגה ראשונה, לא עלה בידינו להעלות ממנו אלא תשובה אחת, שעניינה בעל תפילה שנחשד בעבירות חמורות של גילוי עריות. כבר ציינו לקמן בערכו שרוב התשובות נכתבו בעיר שינאווא שבגליציה, טרם בואו להונגריה בשנת תקס"ח (1808).

לא כן ספר שו"ת מראה יחזקאל של ר' יחזקאל פאנט, ב"23 שנותיו האחרונות רב הכולל של יהודי טראנסילוואניה (נפטר תר"ה). בספר זה משתקפת נאמנה מצבם של יהודי טראנסילוואניה בשליש השני של המאה ה-19 וכבר עסקנו בספר זה ובמחברו במקום אחר*. גם בחיבור זה ציינו תשובה הדנה במומר, שנמלט מאשתו, שהיתה בת גדולים, וחי בטראנסילוואניה בזהות בדויה.

גם ספר השו"ת של ר' חיים קיצע אב"ד אלברט-אירשא שליד פעסט (נפטר תר"ט), אוצר חיים (סיגעט תרע"ג), מצאנו בו כמה תשובות שהזמן גרמן. כגון שתי תשובות המוקיעות את אסיפת הרבנים הרפורמיים בעיר ברונשווייג שבגרמניה בשנת תר"ד (1844); תשובה הדנה ברכ הכופה את עצמו על קהילה שאינה חפצה בו בעזרת השלטון; בעניין מציצה שלא בפה, שתחילה נטה להתיר כיון ש"עדיין לא ידעתי שדבר זה ביצבץ מן אותם האפיקורסים שחזן למדינתנו"; בדבר חזן שיצא עליו שם רע של זנות וקביעתו של ר"ח קיצע ש"חזנים רובם מקולקלים ואף בלי נשמע עליהם שמץ פסול".

מגדולי הרבנים בדור זה היה ר' אברהם אולמאן ממלא מקום אביו ר' שלום אולמאן כאב"ד לאקנבאך (נפטר תר"ט). ששים שנה לאחר פטירתו נדפס ספרו

שו"ת בית אברהם (מונקאטש תרס"ט) הכולל סג סימנים. ברוב התשובות לא צוינו שמות האנשים והמקומות. בין הנושאים שהועלו בספר זה הוא עניין נסיעה ברכבת כשבת, בדבר מעות ארץ ישראל שבחק המלכות אין להעביר מעות ממדינה למדינה, אם מותר לשנות את יעודן ולחלקן לעניי העיר, בדבר מציצה שלא בפה.

נסיים את דורו של החתם סופר בספר מי באר של הגביר מפרסבורג, ר' בער אופנהיים (נפטר תר"י 1849). ספר זה הוא אמנם שאלות ותשובות על פי מבנהו הטכני, אך אין בו תשובות להלכה ולמעשה. כל עיקרו של ספר זה "פלפולים עמוקים, שאלות ותשובות אשר היו ברצוא ושוב בין כל גאוני דורינו וביני המחבר", כנאמר בשעריו של הספר. ואמנם המשתתפים בשו"ת שבספר זה הם מגדולי הרבנים במדינה (ר' אלעזר לעוו בעל שמן רקח, ר' משה מינץ, החתם סופר, ר' דוד דייטש ועוד) ומחוצה לה (ר' שמואל לנדא מפראג, ר' אריה ליב הכהן בעל קצות החושן, ר' מרדכי בנעט, ר' ברוך פרענקל-תאומים, ר' אפרים זלמן מרגליות, ר' אלעזר פלעקלס, ר' יעקב אורנשטיין בעל ישועות יעקב ועוד). אין איפוא ב"מי באר" תשובות לשאלות אקטואליות, אלא פלפולים חריפים ועיונים בש"ס ופוסקים ברוב עניין "ברצוא ושוב".

דומה, שדי בדוגמאות הללו להשתכנע, שבדורו של החתם סופר, דהיינו בחמישים השנה, מתחילת המאה ה-19 ועד אמצעה, כבר קמה בהונגריה ספרות תורנית ראוייה לשמה, כפי שמוכיחות אחד עשר כרכי השו"ת של חכמי הונגריה שנתחברו בתקופה זו, שהוצגו כאן.

על ספרי השו"ת של החתם סופר וענייני השעה והמקום שבהם כבר יוחד הפרק השני לעיל. על פועלו הספרותי והציבורי של החת"ס כפי שהם עולים מתוך ספריו הוקדש הפרק הרביעי לקמן בגוף החיבור*.

סי' קג; ר' משה טייטלבוים: או"ח סי' קצז; ר' יחזקאל פאנט: אה"ע ח"א סי' סא; ח"ב סי' ח; ר' אברהם אולמאן: יו"ד סי' נב, רפא, שב, שח; אה"ע ח"א סי' קטו; חו"מ סי' קי; ר' בער אופנהיים: או"ח סי' סא, קמז, קמח, קמט, רא, רב; יו"ד סי' קפח, רלב, שמה; אה"ע ח"א סי' קכג; ח"ב סי' נ; חו"מ סי' צד, קסח.

6 "מקורות וקורות", עמ' 295 — 308, 360 — 362. *6 עם רובם של האישים הנזכרים כאן כמחברי שו"ת בא החת"ס במגע של מו"מ בהלכה ובענייני ציבור. ר' משה מינץ: שו"ת חת"ס אה"ע ח"א סי' קג, קנב; ח"ב סי' יג; ח"ו סי' פה, צה; ר' צבי חריף-הלר: אה"ע ח"א סי' ה, צה; ח"ב סי' ל; ר' אלעזר לעוו (בעל שמן רקח): יו"ד סי' קפו, רכג; חו"מ

תלמידי החתם סופר ובני דורם

עד החתם סופר ובני דורו היתה מרוכזת היצירה התורנית במערכה של המדינה, במחוזות השייכים לסלובאקיה וכן שבע הקהילות שבמחוז בורגנלאנד (היום בתחום אוסטריה). לימוד התורה מפי החתם סופר בשיבתו הגדולה וכן בשיבות האחרות שכבר התקיימו בהונגריה, הפיצה את ידיעת התורה ולימודה גם במחוזות האחרים ברחבי המדינה. בשיבות הונגריה למדו תלמידים מכל חלקי המדינה ואף מחוצה לה. תלמידים אלה היו בין הגורמים העיקריים לכך, שהונגריה הפכה לארץ שבה הלכו ונתרבו תלמידי חכמים בין בעלי הבתים שאין תורתם אומנותם. גם בין רבני המדינה בכל מחוזותיה ואזוריה, היו רבים שרכשו את הכשרתם הרבנית בשיבות הונגריה ובראשן ישיבת החתם סופר, שפעלה למעלה מארבעים שנה, במאטרסדורף ובפרסבורג. החתם סופר עמד לדוגמא ולמופת לתלמידיו בכל אורחות החיים, הפרטיים והציבוריים. גם בתחום הפסיקה ההלכתית שימש החת"ס מודל של חיקוי לתלמידיו. רבים מתלמידיו הפכו בדורם לפוסקי הלכה מוכרים ועמודי הוראה. את ספרי השו"ת של תלמידי החת"ס ובני דורם נציג לפי איזורים גיאוגרפיים, כפי שנהגנו בגוף החיבור, כשהצגנו את כלל היצירה התורנית בהונגריה. בכל איזור גיאוגרפי הצגנו קודם את תלמידי החתם סופר, שכן הם רובם המכריע של מחברי השו"ת, מבחינת כמות ואיכות כאחד, ולאחריהם שאר מחברי השו"ת.

1. סלובאקיה ושבע הקהילות

נזכיר קודם את שני בניו של החתם סופר; בנו הבכור וממלא מקומו ברבנות פרסבורג, בהנהלת הישיבה ובמדידה רבה גם בהנהגה הציבורית, ר' אברהם שמואל בנימין סופר (נפטר תרל"ב 1871), שספרו שו"ת כתב סופר על ארבעה חלקיו (פרעסבורג-דראהביטש תרל"ג — תרנ"ד) ועל כחמש מאות התשובות, מוכיח את גדולתו בתורה ובפסיקה ההלכתית גם בענייני ציבור אקטואליים, שנשאל עליהם מאת רבני המדינה, רבים מהם תלמידיו. כמה עשרות מתשובות אלו הועלו גם בחיבור זה לעניינים שונים, כגון מגמות הרפורמה, היחסים עם הגויים ועם השלטונות, עברייני דת, רבנים ושאר משמשים

בקודש וכיוצא בהם. אחיו, ר' שמעון סופר, שאף הוא היה מגדולי דורו, עשה את רוב ימיו בעיר קראקא (נפטר תרמ"ג). ספרו שו"ת מכתב סופר (ירושלים תשט"ו), שבו 130 תשובות, שנדפס זמן רב לאחר פטירת מחברו, אינו אלא שריד מתשובותיו, שרובן הגדול נכתב בעשרים ושנים השנים שישב בקראקא. ואף-על-פי-כן שתי התשובות שנושאות העתקת הבימה למעלה, ליד ארון הקודש, שנשאל כנראה מאחת מקהילות הונגריה, שבה היה הנושא אקטואלי ו"חם" מאד והעסיק קהילות רבות, הן דוגמה ומופת לבניית תשובה הלכתית בנושא שכמעט אין עליו מקורות הלכתיים, מצד השליטה במקורות, הרצאת הדברים והסקת המסקנות בצורה הגיונית וחותכת.

מחכמי פרסבורג ומתלמידיו המובהקים של החתם סופר היה גם ר' אברהם ליטש-רוזנבוים (נפטר תרל"ז 1876), שספרו שו"ת בן יהודה (פרעסבורג תרל"א) מעמידו בשורה הראשונה של הלמדנים החריפים, למרות היותו בעל נכסים ואיש עשיר שעסק במסחר. רוב התשובות אינן להלכה ולמעשה ולא עלה בידו להעלות מהן נושאים שבתחום הנושאים בחיבורו זה. בולט בחיבור זה משאורמתו עם רבים מגאוני העולם שמחוץ למדינה, כגון ר' יוסף שאול נאטאנון, ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ בעל "דקדוקי סופרים", ר' יצחק בלאזר אב"ד פעטערסבורג ועוד. כיוצא בו שו"ת ניר לדוד (ירושלים תרע"א), שמחברו ר' דוד ניימאן (נפטר תרס"ח) היה מאחרוני התלמידים של החתם סופר, ושימש דיין (ואח"כ ראב"ד) בפרסבורג כשלושים שנה. ספרו כולל כ-250 תשובות קצרות, אך מלאות תוכן רב, ורובן לא להלכה.

מנכדי החתם סופר ששימש ברבנות במאטרסדורף, הוא ר' שמואל עהרנפעלד (נפטר תרמ"ג), שלא היה אמנם תלמיד החת"ס אלא של הכתב סופר, אך מבחינה כרונולוגית מקומו יכירנו כאן. בספרו שו"ת חתן סופר (פאקש תרע"ב) לא נדפסו אלא 140 תשובות, אך כמה מהן דנות בנושאים אקטואליים, כגון היחס לעבריינים, עריכת חופה שלא תחת כיפת השמים, הכנסת שינויים בסדרי בית-העלמין וכדומה. תשובות לא מעטות נערכו לתלמידיו, מהם ששימשו ברבנות. בקהילה אחרת משבע הקהילות, קוברסדורף, שימש ברבנות

ר' אברהם שאג — צוובנר (נפטר בירושלים תרל"ו), מתלמידי החת"ס. ספרו אהל אברהם (ירושלים תרמ"א), כולל שו"ת בחלקן. מצאנו בו שתי תשובות בדבר יבמה שנתעברה מן היבם, אם מותר לקיים את היבמה, שבעטיה הוא בא לידי התנקשות עם רב אחד "ממחבלי כרמים", שהורה להיתר; ואילו בעיר נאג' שוראן שימש ברבנות כארבעים וחמש שנה ר' חזקיה פייבל פלויט (נפטר תרנ"ד 1893), מתלמידיו האחרונים של החת"ס. ידוע ספרו ליקוטי חבר בן חיים על אחד עשר כרכיו, שבכולם חומר חשוב ואותנטי לתולדות ישראל בהונגריה וכולל עשרות הספדים על רבני הדור. לענייננו נזכיר את כרך ה (מונקאטש תרמ"ג), שבו כמה שו"ת.

מבין מחברי השו"ת בסלובאקיה ושבע הקהילות, שלא למדו תורה מפי החתם סופר, בולט בגדולתו בתורה ובפסיקה ר' יהודה אסאד (נפטר תרכ"ו), תלמיד ר' מרדכי בנעט. ספרו בן שני הכרכים תשובות מהרי"א הנקרא גם יהודה יעלה (לעמבערג תרל"ג — פרעסבורג תר"ם), הכולל קרוב לתשע מאות תשובות, הוא אוצר בלום להכרת חיי יהודי הונגריה בשליש השני של המאה ה-19. למעלה משלושים תשובות של מהרי"א העוסקות בענייני שעה הובאו בפרקים הקודמים, ביחוד בפרקים ג — ו. גדול בתורה ובוודאי גם בפסיקה היה גם ר' יצחק משה פערלס אב"ד אייזנשטאדט ובניהאד (נפטר תרי"ד), אך לא נשתייר ממנו אלא קובץ קטן של תשובות בשם בית נאמן (סיגעט תרס"ז), שבל"ח הסימנים שבו לא מצאנו תשובות לשאלות השעה, לפי הקריטריונים שנקבעו בחיבור זה. רבה של טשוס, ר' ברוך עקפעלד (נפטר תרנ"ב 1891), לא היה תלמיד החת"ס אלא תלמיד לתלמיד החת"ס, ר' הלל ליכטנשטיין בשבתו בצעירותו בגאלאנטא והחזיק בה ישיבה. בספרו שו"ת פאת השדה בשני חלקיו (לבוב תרמ"ב — מונקאטש תרס"ז), שמונים ושמונה תשובות, מהן מעניינות מאד, כגון השאלה אם מותר לירא וחרד להתחתן עם בת של הקהילה הניאולוגית, אם מותר לחלל שבת כדי להציל יהודי מגיוס לצבא, אם מותר ללמד תורה לנער המתעתד ללמוד בסמינאר של הניאולוגים ועוד. אגב, ר"ב עקפעלד טבע מונח חדש לעדות המחדשים בשם "פוסע הלאה", שהוא תרגום חפשי ל"פארטשריט". רבה של מיאוא ליד נייטרא, ר' מרדכי ברודא (נפטר תרמ"ג 1882), היה

2. קארפאטו־רוס

בחבל-ארץ זה התגוררו מגדולי הרבנים, המשיכים ועמודי ההוראה בעלי משקל כל-ארצי, כולם מתלמידי החתם סופר. אחד הגדולים ואולי הגדול בהם הוא ר' מאיר א"ש (נפטר תרי"ב), מתלמידיו הראשונים של החת"ס כבר בתקופת מאטרסדורף. ספרו בן שני הכרכים שו"ת אמרי אש (לעמבערג תרי"ב — אונגוואר תרכ"ד). הספר אינו גדול בכמותו ואין בו אלא כ-320 תשובות, רובן מתקופת רבנותו באונגוואר, אך משקלן הסגולי נכבד עד מאד. הספר שימש כמקור הלכתי מוסמך בדורו ובדורות הבאים. ואשר לענייני השעה שבו, נציין כמה מתשובותיו לעניין חופה בבית הכנסת, העמדת הבימה ליד ארון הקודש, מתיר לשכור אנשים בכסף לשם גיוסם לצבא לפי המכסה שהוטל על הקהילה, כדי לשחרר מחובה זו בני תורה, דן בנוהג של החברה קדישא לגבות ממון רב מקרובי הנפטר ומאידך הפליה לטובה של נפטרים בעלי ממון בהקצאת מקומות קבורה נכבדים. רב אחר באונגוואר, ר' חיים צבי מאנהיימר (נפטר תרמ"ו), בשעתו מגדולי הרבנים, תלמיד החת"ס (וכן של ר' קופל חריף ושל בעל שערי תורה), השאיר אחריו ספר שו"ת עין הבדלח, שלא נדפס אלא על סף המלחמה (ברוקלין תרצ"ח). אין בו אלא סה סימנים ובכללם תשובה בעניין מציצה שלא בפה.

יורשו וממלא מקומו של החתם סופר בפסיקה ובהנהגה הציבורית של היראים בהונגריה, הוא ללא ספק ר' משה שיק (נפטר תרל"ט). גדול תלמידי החת"ס בשנותיו האחרונות. ארבעה חלקי שו"ת מהר"ם שיק (מונקאטש תר"ם — לעמבערג תרמ"ד), על קרוב לתשע מאות התשובות שבהם, הם מקור בלתי נדלה לתולדות ישראל בהונגריה בשליש השני של המאה ה-19. רובן של התשובות נכתבו בשמונה עשרה השנים שבהן שימש ברבנות של חוסט שבמאראמארוש. מהר"ם שיק היה מעמודי ההוראה בהונגריה (וגם בארצות הסמוכות נודעה לו השפעה ניכרת) וראש המדברים בענייני שעה, במישור הציבורי והקהילתי. הוא אשר ביסס את ענייני השעה שעמדו על הפרק, כגון הפילוג בהונגריה, ענייני

ר' אברהם שאג—צוובנר (נפטר בירושלים תרל"ו), מתלמידי החת"ס. ספרו אהל אברהם (ירושלים תרמ"א), כולל שו"ת בחלקן. מצאנו בו שתי תשובות בדבר יבמה שנתעברה מן היבם, אם מותר לקיים את היבמה, שבעטיה הוא בא לידי התנקשות עם רב אחד "ממחבלי כרמים", שהורה להיתר; ואילו בעיר נאג' שוראן שימש ברבנות כארבעים וחמש שנה ר' חזקיה פייבל פלויט (נפטר תרנ"ד 1893), מתלמידיו האחרונים של החת"ס. ידוע ספרו ליקוטי חבר בן חיים על אחד עשר כרכיו, שבכולם חומר חשוב ואותנטי לתולדות ישראל בהונגריה וכולל עשרות הספדים על רבני הדור. לענייננו נזכיר את כרך ה (מונקאטש תרמ"ג), שבו כמה שו"ת.

מבין מחברי השו"ת בסלובאקיה ושבע הקהילות, שלא למדו תורה מפי החתם סופר, בולט בגדולתו בתורה ובפסיקה ר' יהודה אסאד (נפטר תרכ"ו), תלמיד ר' מרדכי בנעט. ספרו בן שני הכרכים תשובות מהרי"א הנקרא גם יהודה יעלה (לעמבערג תרל"ג—פרעסבורג תר"ם), הכולל קרוב לתשע מאות תשובות, הוא אוצר בלום להכרת חיי יהודי הונגריה בשליש השני של המאה ה-19. למעלה משלושים תשובות של מהרי"א העוסקות בענייני שעה הובאו בפרקים הקודמים, ביחוד בפרקים ג—ו. גדול בתורה ובוודאי גם בפסיקה היה גם ר' יצחק משה פערלס אב"ד אייזנשטאדט ובוניהאד (נפטר תרי"ד), אך לא נשתייר ממנו אלא קובץ קטן של תשובות בשם בית נאמן (סיגעט תרס"ז), שבל"ח הסימנים שבו לא מצאנו תשובות לשאלות השעה, לפי הקריטריונים שנקבעו בחיבור זה. רבה של טשוס, ר' ברוך עקפלד (נפטר תרנ"ב 1891), לא היה תלמיד החת"ס אלא תלמיד לתלמיד החת"ס, ר' הלל ליכטנשטיין בשבתו בצעירותו בגאלאנטא והחזיק בה ישיבה. בספרו שו"ת פאת השדה בשני חלקיו (לבוב תרמ"ב—מונקאטש תרס"ז), שמונים ושמונה תשובות, מהן מעניינות מאד, כגון השאלה אם מותר לירא וחרד להתחתן עם בת של הקהילה הניאולוגית, אם מותר לחלל שבת כדי להציל יהודי מגיוס לצבא, אם מותר ללמד תורה לנער המתעתד ללמוד בסמינאר של הניאולוגים ועוד. אגב, ר"ב עקפלד טבע מונח חדש לעדות המחדשים בשם "פוסע הלאה", שהוא תרגום חפשי ל"פארטשריט". רבה של מיאואו ליד נייטרא, ר' מרדכי ברודא (נפטר תרמ"ג 1882), היה

2. קארפאטורוס

בחבל-ארץ זה התגוררו מגדולי הרבנים, המשיבים ועמודי ההוראה בעלי משקל כל-ארצי, כולם מתלמידי החתם סופר. אחד הגדולים ואולי הגדול בהם הוא ר' מאיר א"ש (נפטר תרי"ב), מתלמידיו הראשונים של החת"ס כבר בתקופת מאטרסדורף. ספרו בן שני הכרכים שו"ת אמרי אש (לעמבערג תרי"ב—אונגוואר תרכ"ד). הספר אינו גדול בכמותו ואין בו אלא כ-320 תשובות, רובן מתקופת רבנותו באונגוואר, אך משקלן הסגולי נכבד עד מאד. הספר שימש כמקור הלכתי מוסמך בדורו ובדורות הבאים. ואשר לענייני השעה שבו, נציין כמה מתשובותיו לעניין חופה בבית הכנסת, העמדת הבימה ליד ארון הקודש, מתיר לשכור אנשים בכסף לשם גיוסם לצבא לפי המכסה שהוטל על הקהילה, כדי לשחרר מחובה זו בני תורה, דן בנוהג של החברה קדישא לגבות ממון רב מקרובי הנפטר ומאידך הפליה לטובה של נפטרים בעלי ממון בהקצאת מקומות קבורה נכבדים. רב אחר באונגוואר, ר' חיים צבי מאנהיימר (נפטר תרמ"ו), בשעתו מגדולי הרבנים, תלמיד החת"ס (וכן של ר' קופל חריף ושל בעל שערי תורה), השאיר אחריו ספר שו"ת עין הבדלה, שלא נדפס אלא על סף המלחמה (ברוקלין תרצ"ח). אין בו אלא סה סימנים ובכללם תשובה בעניין מציצה שלא בפה.

יורשו וממלא מקומו של החתם סופר בפסיקה ובהנהגה הציבורית של היראים בהונגריה, הוא ללא ספק ר' משה שיק (נפטר תרל"ט). גדול תלמידי החת"ס בשנותיו האחרונות. ארבעה חלקי שו"ת מהר"ם שיק (מונקאטש תר"ם—לעמבערג תרמ"ד), על קרוב לתשע מאות התשובות שבהם, הם מקור בלתי נדלה לתולדות ישראל בהונגריה בשליש השני של המאה ה-19. רובן של התשובות נכתבו בשמונה עשרה השנים שבהן שימש ברבנות של חוסט שבמאראמארוש. מהר"ם שיק היה מעמודי ההוראה בהונגריה (וגם בארצות הסמוכות נודעה לו השפעה ניכרת) וראש המדברים בענייני שעה, במישור הציבורי והקהילתי. הוא אשר ביסס את ענייני השעה שעמדו על הפרק, כגון הפילוג בהונגריה, ענייני

הרפורמה, קהילות הניאולוגים והסטאטוסקוו ועוד, על יסודות הלכתיים. בדומה לרבו החתם סופר, אין ספר הלכתי וביחוד ספר של שו"ת בדורות האחרונים, שדברי מהר"ם שיק לא יובאו בהם ולא ישמשו בסיס לדיונים הלכתיים.

גם בעיר מונקאטש שימש ברבנות אחת עשרה שנה אחד מגדולי הרבנים והפוסקים, ר' חיים סופר. אף הוא מתלמידי החת"ס (וגם של הכתב סופר). לפני מונקאטש שימש ברבנות יעמערינג וסענפעטער ולאחריה בפעסט (בה נפטר בתרמ"ו). הצגנו אותו במדור זה משום שבימי שבתו במונקאטש נדפסו ששה מתוך שמונת חלקי ספרו שו"ת מחנה חיים (פרעסבורג תרכ"ב—מונקאטש תרמ"ה). 516 התשובות שבספר מעמידות את המחבר בשורה הראשונה של פוסקי ההלכה במדינה והן מביאות לידי ביטוי את נחרצותו של המחבר בפסיקתו בנושאים שעמדו על הפרק, ששלל מכל וכל כל שינוי במנהגי ישראל ולו כקוצו של יו"ד.

מתלמידיו האחרונים של החתם סופר (וכן של בעל שערי תורה) היה גם ר' אברהם יהודה הכהן שווארץ, עשרים שנה אב"ד בערעגסאס ובשנותיו האחרונות אב"ד מאד עיר מולדתו (נפטר תרמ"ד 1883). ספרו שו"ת קול אריה (שאמלויא תרס"ד), הכולל קלו סימנים, אינו מבטא אלא מקצת מגדולתו בתורה, שכן ידוע היה בחריפותו היתירה. מתשובותיו הבאנו אחת בלבד, הדנה בהיתר קבלת נדבה מגוי לשם בניית בית כנסת.

בקארפאטורוס לא מצאנו, בתקופה זו, מחבר ספר שו"ת שלא היה מתלמידי החתם סופר.

3. הונגריה הפנימית

בעיירה באלאשא-ג'ארמאט שימש ברבנות ר' אהרן דוד דייטש (נפטר תרל"ח), שלמד בשיבת החתם סופר בעשור האחרון לחייו. ספרו שו"ת גורן דוד (פאקש תרמ"ה) כולל 50 סימנים וכמה מהם דנים בענייני השעה, כגון השאלה אם מותר להכנס לבית כנסת של ניאולוגים שלא בשעת התפילה או הדרשה. אגב כך הוא מתאר את התדרדרותה של קהילת מיקלוש, שבה שימש ברבנות בעל שמן רקח ושאר רבנים גדולים. בין השאר נאמר בתשובה שה"מחדשים הבטיחו בחרם ושבועה כי מאה שנים

מחוייבים לנהוג בבית הכנסת המנהגים הישנים למען יתרצו הכשרים". הם לא קיימו כמובן את ההבטחה ומיד לאחר פטירת הרב ר' בער (בעל מנחת עני), שינו את בית הכנסת ו"תקנו להם קאהרשוהל". ר' אהרן פריד, למעלה משלושים שנה רבה של ביסרמין (נפטר תרנ"א), חתנו של בעל שמן רקח ותלמיד החת"ס. ספרו שו"ת מהרא"פ (מונקאטש תרנ"ג) קטן אמנם בכמות והוא כולל נא תשובות בלבד, אך מצאנו בהן תשובות לשאלות השעה. אחת התשובות החשובות מבחינה היסטורית היא ללא ספק זו שבה הוא מתאר בצבעים עזים את מעמדן של קהילות סטאטוסקוו, נסיכות התהוותן ותגובת הרבנים אודותן.

ר' אברהם הכהן קארפלס שימש ברבנות גירבע-פינצעהעלי כארבעים שנה (נפטר תרנ"ה 1894). ספרו שו"ת אהל אברהם (מונקאטש תרנ"ט) כולל קו תשובות ובכללן שתי תשובות בעניין הסמינאר לרבנים הניאולוגי, שבהן הוא מאשים את בוגרי הסמינאר גם בעוון אביוזיהו דעבודה זרה, שכן בטכס ההסמכה נשבעים הבוגרים "בהנחת יד על מקל ידוע ומוכן לכך ועליו צורת שתי וערב". בתשובה אחרת הוא מעורר עניין הנישואין האזרחיים וההשלכות ההלכתיות שלהם. רבה של פאקש ארבעים וחמש שנה היה ר' יואל אונגאר (נפטר תרמ"ו). תלמיד החתם סופר (לפני כן תלמיד ר' מרדכי בנעט, בעל שמן רקח ור' צבי חריף). ספרו תשובת ריב"א בשני חלקים (פאקש תרמ"ט—בודאפעסט תרפ"ד) כולל קרוב לשלוש מאות תשובות. בין התשובות גם נושאים שהמציאות הכתיבה, כגון רפואת גויים בשבת, אם מותר לנטוע עצים בחצר בית כנסת ועוד.

בעיירה פעהער-ג'ארמאט שימש ברבנות כשלושים וחמש שנה ר' שמואל דוד הלוי יונגרייז (נפטר תרנ"ב). אמנם לא היה מתלמידי החת"ס אלא של כתב סופר (וגם של בעל גורן דוד). אך כיון שנפטר במהלך המאה ה-19 הוצג בחלק זה. בספרו שו"ת מהרשד"ה שלא נדפס אלא בדורינו (ניו יורק תשי"ח), תשובות הנוגעות לעניינינו כגון רינון של נכריות על שוחט שתבע אותן לדבר עבירה. מסקנת המחבר שאין בריוןן זה ממש, "אחרי שבעונותינו הרבים שכיחי אנשי דלא מעלי אשר מבקשים עלילות על השוחטים, אם כן לא שבקת חיי" לאף שוחט ולכן ראוי שלא להאמין לרינוןן שלא ליתן יד לפושעים".

כ-320 סימנים. ומהדורא תניינא (מונקאטש תרע"א) כוללת נח סימנים. בשו"ת נטע שורק תשובה בדבר גילוי ראש ליהודים העובדים במשרדי השלטון והנזקקים להם, התייחסות לספרות לעז חילונית וספרי תפילה נוצריים והסחר בהם; בשו"ת נהרי אפרסמון כמה תשובות בדבר מסחר בחפצי פולחן נוצריים, בעניין הסמינאר לרבנים הניאולוגי, היחס לקהילות סטאטוסקוו ועוד.

רבה של סענפעטער, ר' יצחק גליק (נפטר תרמ"ח 1887), היה מתלמידי ר' יהודה אסאד. בספרו שו"ת חינוך בית יצחק (שאמלוי תרצ"ו) לא מצאנו תשובות שעניינן נושאים שבחרנו להעלות במסגרת זו ולכן לא עשינו בו שימוש. כיוצא בו ר' נתן מילר אב"ד סעטשען (נפטר תרנ"א 1890), אף הוא מתלמידי ר' יהודה אסאד. גם מספרו שו"ת אבני חשן (פאקש תרע"א) לא עלה בידינו להעלות נושאים רלוואנטיים.

4. טראנסילוואניה

בחבל-ארץ רחב ידים זה, שהיה האזור הנדח של הונגריה מבחינת ידיעת התורה והיה מדבר שממה מבחינה דתית ורוחנית עד לתקופת ר' יחזקאל פאנט בעל מראה יחזקאל, החלו להתגלות חיי תורה בדור זה. מתוך ששה המחברים ספרי שו"ת בטרנסילוואניה בדור זה, דהיינו בשני השלישים הראשונים של המאה ה-19, ארבעה היו מתלמידי החתם סופר. בעל מראה יחזקאל שלח שנים מבניו לשיבת החתם סופר, את הבכור ר' חיים בצלאל פאנט שהיה אב"ד טאשנאד כארבעים שנה (נפטר תרל"ד) ואת הבן הצעיר, ר' מנחם מענדל פאנט אב"ד דעש (נפטר תרמ"ה 1884). ספר שו"ת דרך יבחר (מונקאטש תרנ"ג) של רח"ב פאנט כולל פ סימנים. התשובה הראשונה והאחרונה בספר עוסקות בענייני הרפורמה בהונגריה, בתמיכה נלהבת לאסיפת הרבנים בעיר מיהאלוויץ שארגן בשנת תרכ"ו ר' הלל ליכטנשטיין, שבעקבותיה פורסם פסק-הדין הידוע המטיל "חישוקים" על קהילות החרדים בתחומים שונים. תשובה שעניינה הסמינאר לרבנים שתוכנן אז בידי מנהיגי הניאולוגים. תשובה אחת דנה בדבר "עובדי האדמה האיכרים שנעשו חפשי מאדוניהם

ועתה למשיבים שלא היו מתלמידי החתם סופר, או שאין בידינו ידיעה על הישיבות שבהן רכשו את כישוריהם כרבנים וכפוסקי הלכות במדינה. אחד הגדולים שבהם היה ר' בנימין ברייער אב"ד טאב (נפטר תרמ"ט). ספרו שו"ת נחלת בנימין (פאקש תרמ"ט) הוא על שו"ע או"ח בלבד ומכיל קמ סימנים. נציין את התשובה המבררת באריכות את עניין גילוי הראש, שיהודים שומרי תורה נמנעים מלגלות ראשם, מקורות ותוקף האיסור. ביחוד נאמרים הדברים על רקע תביעת השלטונות, בעידוד מבקשי החדשות, שהתלמידים יגלו ראשם בבתי הספר. גם ר' משה נתן נטע הלוי יונגרייז אב"ד טיסא-פירד למעלה מעשרים שנה (נפטר תרמ"ט) נודע בשער ההלכה בספרו מנוחת משה (מונקאטש תרס"ה), הכולל קכו תשובות המעורבות בחידושים על כמאתיים מסוגיות הש"ס. היה כנראה מתלמידי אביו בעל מנוחת אשר. התשובה היחידה שעשינו בה שימוש נשלחה לגליציה, שבה ניסו עסקנים שלא היו שומרי תורה לעמוד בראש הציבור היהודי כנציגם בבית המחוקקים.

הגענו לאחד מגדולי התורה בהונגריה בדור זה, ר' שלמה זלמן אולמאן אב"ד מאקאווא כארבעים שנה (נפטר תרכ"ג 1862). היה כנראה תלמיד אביו ר' שלום אולמאן אב"ד לאקנבאך ספרו שו"ת ידיעות שלמה (ווילנא תרס"ה), אף הוא קטן הכמות וכולל לד סימנים בלבד. באחת התשובות הוא מכה על קדקדו של "אחד מהרבנים החדשים" שסידר קידושין לאחד שנשא ערוה דרבנן, אשת אחי אמו. הדבר היה במחוז באטשקא והוא פונה אל השואל, ר' מרדכי אליעזר וועבער והרבנים האחרים "בגליל באטשקא, חיוב גדול מוטל עליהם לאזור מתניהם ובכל מאמצי כחם עפ"י הממשלה להפריד אותם בגט פטוריין"⁷.

האחים, ר' שרגא צבי טננבוים אב"ד מעזא-טשאטה (נפטר תרנ"ז) ור' יעקב טננבוים אב"ד פוטנאק (נפטר תרנ"ז 1896), שניהם מגדולי הדור ופוסקי הלכות. נראה שהיו תלמידי אביהם, ר' וואלף טננבוים בעל רחובות הנהר. ספרו של הראשון שו"ת נטע שורק (מונקאטש תרנ"ט) כולל כ-150 תשובות; של השני, שו"ת נהרי אפרסמון (פאקש תרנ"ח) כולל

7 בספרי "חכמי טראנסילוואניה" (עמ' קלט) מובאת תשובת ר' שלמה זלמן אולמאן לקהילת לוגוש שבמחוז באנאט, שהחליטה

לחייב את חברי הנהלת הקהילה לשכת בגילוי ראש בעת הדיונים בצרכי הקהילה עיי"ש.

ועתה למשיבים שלא היו מתלמידי החתם סופר, או שאין בידינו ידיעה על הישיבות שבהן רכשו את כישוריהם כרבנים וכפוסקי הלכות במדינה. אחד הגדולים שבהם היה ר' בנימין בריער אב"ד טאב (נפטר תרמ"ט). ספרו שו"ת נחלת בנימין (פאקש תרמ"ט) הוא על שו"ע או"ח בלבד ומכיל קמ סימנים. נציין את התשובה המכררת באריכות את עניין גילוי הראש, שיהודים שומרי תורה נמנעים מלגלות ראשם, מקורות ותוקף האיסור. ביחוד נאמרים הדברים על רקע תביעת השלטונות, בעידוד מבקשי החדשות, שהתלמידים יגלו ראשם בבתי הספר. גם ר' משה נתן נטע הלוי יונגרייז אב"ד טיסא-פירד למעלה מעשרים שנה (נפטר תרמ"ט) נודע בשער ההלכה בספרו מנוחת משה (מונקאטש תרס"ה), הכולל קכו תשובות המעורבות בחידושים על כמאתיים מסוגיות הש"ס. היה כנראה מתלמידי אביו בעל מנוחת אשר. התשובה היחידה שעשינו בה שימוש נשלחה לגליציה, שבה ניסו עסקנים שלא היו שומרי תורה לעמוד בראש הציבור היהודי כנציגם בבית המחוקקים.

הגענו לאחד מגדולי התורה בהונגריה בדור זה, ר' שלמה זלמן אולמאן אב"ד מאקאווא כארבעים שנה (נפטר תרכ"ג 1862). היה כנראה תלמיד אביו ר' שלום אולמאן אב"ד לאקנבאך ספרו שו"ת יריעות שלמה (ווילנא תרס"ה), אף הוא קטן הכמות וכולל לד סימנים בלבד. באחת התשובות הוא מכה על קרקדו של "אחד מהרבנים החדשים" שסידר קידושין לאחד שנשא ערוה דרבנן, אשת אחי אמו. הדבר היה במחזו באטשקא והוא פונה אל השואל, ר' מרדכי אליעזר וועבער והרבנים האחרים "בגליל באטשקא, חיוב גדול מוטל עליהם לאזור מתניהם ובכל מאמצי כחם עפ"י הממשלה להפריד אותם בגט פטורין?".

האחים, ר' שרגא צבי טננבוים אב"ד מעזא-טשאטה (נפטר תרנ"ז) ור' יעקב טננבוים אב"ד פוטנאק (נפטר תרנ"ז 1896), שניהם מגדולי הדור ופוסקי הלכות. נראה שהיו תלמידי אביהם, ר' וואלף טננבוים בעל רחובות הנהר. ספרו של הראשון שו"ת נטע שורק (מונקאטש תרנ"ט) כולל כ-150 תשובות; של השני, שו"ת נהרי אפרסמון (פאקש תרנ"ח) כולל

רבה של סענפעטער, ר' יצחק גליק (נפטר תרמ"ח 1887), היה מתלמידי ר' יהודה אסאד. בספרו שו"ת חינוך בית יצחק (שאמלוי תרצ"ו) לא מצאנו תשובות שעניינן נושאים שבחרנו להעלות במסגרת זו ולכן לא עשינו בו שימוש. כיוצא בו ר' נתן מילר אב"ד סעטשען (נפטר תרנ"א 1890), אף הוא מתלמידי ר' יהודה אסאד. גם מספרו שו"ת אבני חשן (פאקש תרע"א) לא עלה בידינו להעלות נושאים רלוואנטיים.

4. טראנסילוואניה

בחבל-ארץ רחב ידים זה, שהיה האזור הנדח של הונגריה מבחינת ידיעת התורה והיה מדבר שממה מבחינה דתית ורוחנית עד לתקופת ר' יחזקאל פאנט בעל מראה יחזקאל, החלו להתגלות חיי תורה בדור זה. מתוך ששה המחברים ספרי שו"ת בטראנסילוואניה בדור זה, דהיינו בשני השלישים הראשונים של המאה ה-19, ארבעה היו מתלמידי החתם סופר. בעל מראה יחזקאל שלח שנים מבניו לישיבת החתם סופר, את הבכור ר' חיים בצלאל פאנט שהיה אב"ד טאשנאד כארבעים שנה (נפטר תרל"ד) ואת הבן הצעיר, ר' מנחם מענדל פאנט אב"ד דעש (נפטר תרמ"ה 1884). ספר שו"ת דרך יבחר (מונקאטש תרנ"ג) של רח"ב פאנט כולל פ סימנים. התשובה הראשונה והאחרונה בספר עוסקות בענייני הרפורמה בהונגריה, בתמיכה נלהבת לאסיפת הרבנים בעיר מיהאלוויץ שארגן בשנת תרכ"ו ר' הלל ליכטנשטיין, שבעקבותיה פורסם פסק-הדין הידוע המטיל "חישוקים" על קהילות החרדים בתחומים שונים. תשובה שעניינה הסמינאר לרבנים שתוכנן אז בידי מנהיגי הניאולוגים. תשובה אחת דנה בדבר "עובדי האדמה האיכרים שנעשו חפשי מאדוניהם

7 בספרי "חכמי טראנסילוואניה" (עמ' קלט) מובאת תשובת ר' שלמה זלמן אולמאן לקהילת לוגוש שבמחוז באנאט, שהחליטה

לחייב את חברי הנהלת הקהילה לשבת בגילוי ראש בעת הדיונים בצרכי הקהילה עיי"ש.

ואינם צריכים לעבוד להשרים", כלומר, שחרור האריסים והשלכותיו לעניין עבודתם בשבת בשדות של יהודים⁸.

הבן הצעיר, ר' מענדל פאנט, שימש עמוד ההוראה בטרנאנסילוואניה, כפי שמוכיחות 560 התשובות שבספריו: שו"ת שערי צדק על או"ח (מונקאטש תרמ"ה); על יו"ד (שם תרמ"ג); שו"ת אבני צדק על אה"ע (שם תרמ"ו); שו"ת משפט צדק על חו"מ (שם תרמ"ד). בספריו קשת רחבה של נושאים ובעיות מחיי היהודים בטרנאנסילוואניה, כפי שכבר העלינו במקום אחר⁹. נוסיף רק את העובדה שבספרים אלה נזכרים כמאה תלמידי חכמים מתושבי טרנאנסילוואניה, מהם רבנים ומורי הוראה בקהילות ומהם בעלי בתים. שמות אלה יש בהם להוכיח שבתקופתו, השליש השני של המאה ה-19, פיצו כבר בחבל-ארץ זה חיי תורה עירניים למדי.

את ר' מענדל פאנט החליף במדה רבה כפוסק המדינה, רבה של מארגרטן, ר' יהושע אהרן צבי וויינברגר (נפטר תרנ"ב 1891). אף הוא מתלמידיו האחרונים של החתם סופר (וגם של בעל שערי תורה). ספרו שו"ת מהריא"ץ שושבורג כולל כ-220 תשובות. אך כיון שלא נדפס אלא על או"ח ויו"ד הרי נושאי התשובות מצומצמים יותר ואין בהם לבטא נאמנה את מגוון השאלות שהועלו בפניו למעשה. גם תכנו של ספר זה כבר תואר על-ידי¹⁰. נעיר רק שבספר תשובות המגנות את אנשי סטאטוסקוו ואת קהילותיהם ואת שוחטיהם. אחיו ר' פנחס וויינברגר שימש כחמישים שנה רבה של קהילת ניגרשט (נפטר תרנ"ג), שהיה זמן קצר תלמיד החת"ס ותלמיד מובהק של הכתב סופר. גם הוא היה מגדולי הרבנים, אך מבחינת פרסומו בעולם התורה נתקפח, שכן ספריו לא נדפסו. רק על סף השואה נדפסו יא מתשובותיו בספר שו"ת מהר"ף שושבורג (גראסווארדיין תש"ב), שלא מצאנו אפשרות לשלבן במסגרת חיבור זה.

שלא מתלמידי החתם סופר שחיברו ספרי שו"ת היה ר' משה פירסט רבה הראשון של

מארוש-וואשארהעלי (נפטר תר"ל), מתלמידי ר' צבי חריף. ספרו שו"ת מראה משה (נייפעסט תרצ"ב) כולל מה סימנים. גם תוכנו של ספר זה תואר על-ידי במקום אחר¹¹.

מגדולי ההוראה ומעמודי ההוראה בטרנאנסילוואניה, בעיקר בצפונה, במחוז מאראמארוש, היה ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים רבה של סיגט עשרים וחמש שנה (נפטר תרמ"ג). הוא לא למד בישיבות מעולם, אם כי, כפי שנמסר, עלתה על הפרק שילוחו לישיבת החתם סופר בידי סבו ומחנכו ר' משה טייטלבוים אב"ד אוהעל, וכפי שנמסר, לבושו החסידי, שהיה חריג בישיבת פרסבורג, מנע הדבר¹². את כל חינוכו התורני קבל איפוא מסבו, שאף מילא את מקומו ברבנות אוהעל תקופה קצרה. לפני סיגט היה רב בשתי קהילות בגליציה. עובדה זו מתבטאת יפה בספרו שו"ת אבני צדק בשני כרכים (לעמבערג תרמ"ה-תרמ"ו), הכולל 352 סימנים. שכן חלק ניכר מתשובותיו הופנו לחכמי גליציה. הנושאים האקטואליים שמצאו את מקומם בספר זה מגוונים עד מאד, הן בנוגע בתחומי השאלות, בהן הרבה מאד שהשעה גרמן; והן כמה שנוגע למקום ההתרחשויות, ברחבי הונגריה ובכללה מאראמארוש וטרנאנסילוואניה ובקהילות רבות בגליציה. כרבם של חסידים נושקות שאלות לא מעטות את תחום הקבלה וההנהגה החסידית. גם חלק מתוכנן של התשובות כבר תואר במקום אחר¹³.

תלמידי תלמידיו של החתם סופר (עד מלחמת העולם הראשונה)

בקטע זה של הפרק נעקוב אחר ספרי השו"ת שחוברו בידי הדור השלישי של יוצאי בית-מדרשו של החתם סופר ובני דורם. תחילה נסקור את אותם ספרי השו"ת שזיקתם הישירה של מחבריהם לבית-מדרשו של החת"ס אינה מוטלת בספק, כגון תלמידי הכתב סופר, ר' מאיר א"ש, מהר"ם שיק ואחרים. ולאחריהם תלמידי ענפים אחרים, כגון בעל אבני צדק מסיגט ואחרים.

8 על שו"ת דרך יבחר ותכנו ראה מש"כ ב"מקורות וקורות" עמ' 323 — 362, 363.

9 "מקורות וקורות", עמ' 338 — 350, 371 — 379.

10 שם, עמ' 350 — 358, 379 — 380.

11 שם, עמ' 314 — 323, 362 — 363.

12 ראה בספרי "חכמי טרנאנסילוואניה" עמ' 113.

13 "מקורות וקורות", עמ' 329 — 338, 363 — 370.

תלמידי הכתב סופר

כשקיבל ר' אברהם שמואל בנימין סופר לידי את ישיבת פרסבורג לאחר פטירת אביו החתם סופר¹⁴, היתה הישיבה בשיא פריחתה. לא מעט מתלמידי אביו המשיכו ללמוד בישיבתו עד גמר חוק לימודיהם. מהם לא מעט תלמידים, שברבות הימים שימשו ברבנות בקהילות הונגריה ואף בארצות שמחוצה לה (בעיקר בקהילות החרדיות שבגרמניה). הכתב סופר פיתח את הישיבה ובימיו נתרבו התלמידים ונוספו בה ספסלים רבים. מתלמידי הכת"ס רבנים שהוכרו כגדולים גם בפסיקה הלכתית, שמצאה את מקומה בספריהם. נזכיר תחילה שנים מבניו. ממלא מקומו ברבנות פרסבורג, ר' שמחה בונם סופר (נפטר תרס"ז 1906), ידוע על שם ספרו שו"ת שבט סופר (ויען תרס"ט), הכולל 240 סימנים. אין ספק, שמעמדו של בעל שבט סופר כפוסק לא הגיע לזה של אביו, אך עדיין הילת אבותיו האירה את דמותו. חלק ניכר מן התשובות נכתבו אל תלמידיו, רבים מהם רבנים ומורי הוראה. בין התשובות כמה שהועלו בחיבורנו זה, כגון השאלה "מה שנהגו החסידים ואנשי מעשה במדינת פולין וגם במדינתנו בגליל התחתון שהולכים על ימים טובים ונוסעים ועוזבים את ביתם לקבל פני רבם אי נכון והגון לעשות כן". בתשובתו מתאמץ רבם של האשכנזים ליישב מנהג חסידי זה. וכמה תשובות בדבר פולחן של גויים, מורים ועוד. בנו הצעיר של הכת"ס, ר' שמעון סופר אב"ד ערלויא ששים ושלוש שנה (נספה בשואה בן 95) הדפיס את ספרו שו"ת התעוררות תשובה בארבעה חלקים (מונקאטש תרע"ב — בודאפעסט תרצ"ד). הספר הוא בעל משקל הלכתי רב ונערץ על חכמי הונגריה, אך לצרכי עבודתנו לא עלה בידינו לדלות ממנו תשובות לשאלות השעה. בכל התשובות נשמטו שמות השואלים ומקומותיהם.

מתלמידיו הגדולים של הכתב סופר היה ר' משה גרינוואלד, בשבע עשרה השנים האחרונות אב"ד חוסט (נפטר תר"ע). ספרו שו"ת ערוגת הבשם בשני חלקים (סוואליווע-תרע"ב — סאטמאר — שאמלוי

תרפ"ו), שאין בהם אלא התשובות בענייני או"ח ויו"ד, מחזיקים כ-470 תשובות. הוא היה מעמודי ההוראה בהונגריה בעיקר משנות התשעים של המאה ה-19 והעשור הראשון של המאה העשרים. פסקיו ברורים וחותכים ונתקבלו להלכה ולמעשה על-ידי חכמי הדור. רבות מן התשובות דנות בנושאים שהזמן גרמם, מהם עשינו שימוש בכעשרים תשובות. נדונו בהן, בין השאר, היחס לקהילות הניאולוגיות והסטאטוסקוו, רבניהן, שוחטיהן וחזניהן. סדרי בית הכנסת והתפילה, היחס לעבריינים, פולחן הנוצרים, קבלת גרים, נישואין אזרחיים וכל כיוצא בהם.

מתלמידיו החשובים של הכת"ס היה ר' שמואל ריונברג רבה של אונסדורף כשלושים וחמש שנה (נפטר תרע"ט). הרביץ תורה באחת הישיבות הגדולות של המדינה והקים דורות של תלמידי חכמים ולומדי תורה. בספרו באר שמואל (קראקא תרפ"ג), הכולל בעיקר חידושי סוגיות, גם צ סימנים של שו"ת, שאף הן רובן חידושים בסוגיות הש"ס. לא מצאנו תשובות הדנות בעניינים המיוחדים שבחרנו לסמן.

תלמיד אחר של כת"ס, שאף הוא יצאו לו מוניטין כלמדן חריף וכפוסק מוסמך, הוא ר' עמרם בלום, רבה של בערעטיו — אויפאלו בעשרים וחמש השנים האחרונות (נפטר תרס"ז). ספרו הגדול בן שני הכרכים על או"ח ויו"ד, שו"ת בית שערים (מונקאטש תרס"ט — גראסווארדיין תש"א), כולל 830 סימנים. כעשרים וחמש תשובות אוזכרו בחיבורנו זה, הדנות בנושאים אקטואליים כגון מבנה בית הכנסת מבחוץ ומבפנים, גינוי כולל לחזנים, סמינאר לרבנים, קהילות סטאטוסקוו, יחסי יהודים-גויים ובכללם האם מותר להתפלל עבור גוי חולה, נישואין אזרחיים, קבלת גרים, שינויים בסדרי קבורה ובית-עלמין, היחס לעבריינים, קבלת צדקה מגויים לשם בניית בית כנסת וכיוצא באלה. בתשובותיו מאות שמות של רבני הונגריה, שנזקקו לפסקיו, דבר המוכיח בעליל את מעמדו כפוסק וכמורה הוראה לרבים, התפרס על פני המדינה כולה. ואף מחוץ למדינה שלח את פסקיו מהם נזכיר את הפצרתו ברבה של ווירצבורג, ר'

14 הישיבה הביע משאלה ברמו שבנו ימשיך בניהול הישיבה, שכן כבר בשנים האחרונות לחיי אביו מילא בה תפקיד.

14 כידוע לא ביקש החתם סופר בצוואתו שבנו ימלא את מקומו ברבנות פרסבורג, שכן הוא היה בדעה שהרבנות אינה ירושה והקהילה עצמאית לבחור לה רב כחפצה. אך לגבי ראשות

תלמידי הכתב סופר

כשקיבל ר' אברהם שמואל בנימין סופר לידיו את ישיבת פרסבורג לאחר פטירת אביו החתם סופר¹⁴, היתה הישיבה בשיא פריחתה. לא מעט מתלמידי אביו המשיכו ללמוד בישיבתו עד גמר חוק לימודיהם. מהם לא מעט תלמידים, שברבות הימים שימשו ברבנות בקהילות הונגריה ואף בארצות שמחוצה לה (בעיקר בקהילות החרדיות שבגרמניה). הכתב סופר פיתח את הישיבה ובימיו נתרבו התלמידים ונוספו בה ספסלים רבים. מתלמידי הכת"ס רבנים שהוכרו כגדולים גם בפסיקה הלכתית, שמצאה את מקומה בספריהם. נזכיר תחילה שנים מבניו. ממלא מקומו ברבנות פרסבורג, ר' שמחה בונם סופר (נפטר תרס"ז 1906), ידוע על שם ספרו שו"ת שבט סופר (ווינץ תרס"ט), הכולל 240 סימנים. אין ספק, שמעמדו של בעל שבט סופר כפוסק לא הגיע לזה של אביו, אך עדיין הילת אבותיו האירה את דמותו. חלק ניכר מן התשובות נכתבו אל תלמידיו, רבים מהם רבנים ומורי הוראה. בין התשובות כמה שהועלו בחיבורנו זה, כגון השאלה "מה שנהגו החסידים ואנשי מעשה במדינת פולין וגם במדינתנו בגליל התחתון שהולכים על ימים טובים ונוסעים ועוזבים את ביתם לקבל פני רבם אי נכון והגון לעשות כן". בתשובתו מתאמץ רבם של האשכנזים ליישב מנהג חסידי זה. וכמה תשובות בדבר פולחן של גויים, מורים ועוד. בנו הצעיר של הכת"ס, ר' שמעון סופר אב"ד ערלויא ששים ושלוש שנה (נספה בשואה בן 95) הדפיס את ספרו שו"ת התעוררות תשובה בארבעה חלקים (מונקאטש תרע"ב — בודאפעסט תרצ"ד). הספר הוא בעל משקל הלכתי רב ונערץ על חכמי הונגריה, אך לצרכי עבודתנו לא עלה בידינו לדלות ממנו תשובות לשאלות השעה. בכל התשובות נשמטו שמות השואלים ומקומותיהם.

מתלמידי הגדולים של הכתב סופר היה ר' משה גרינוואלד, בשבע עשרה השנים האחרונות אב"ד חוסט (נפטר תר"ע). ספרו שו"ת ערוגת הבשם בשני חלקים (סוואליווע תרע"ב — סאטמאר — שאמלי

תרפ"ו), שאין בהם אלא התשובות בענייני או"ח ויו"ד, מחזיקים כ־470 תשובות. הוא היה מעמודי ההוראה בהונגריה בעיקר משנות התשעים של המאה ה־19 והעשור הראשון של המאה העשרים. פסקיו ברורים וחותכים ונתקבלו להלכה ולמעשה על ידי חכמי הדור. רבות מן התשובות דנות בנושאים שהזמן גרמם, מהם עשינו שימוש בכעשרים תשובות. נדונו בהן, בין השאר, היחס לקהילות הניאולוגיות והסטאטוסקו, רבניהן, שוחטיהן וחזניהן. סדרי בית הכנסת והתפילה, היחס לעבריינים, פולחן הנוצרים, קבלת גרים, נישואין אזרחיים וכל כיוצא בהם.

מתלמידיו החשובים של הכת"ס היה ר' שמואל רוזנברג רבה של אונסדורף כשלושים וחמש שנה (נפטר תרע"ט). הרביץ תורה באחת הישיבות הגדולות של המדינה והקים דורות של תלמידי חכמים ולומדי תורה. בספרו באר שמואל (קראקא תרפ"ג), הכולל בעיקר חידושי סוגיות, גם צי סימנים של שו"ת, שאף הן רובן חידושים בסוגיות הש"ס. לא מצאנו תשובות הדנות בעניינים המיוחדים שבחרנו לסמנן.

תלמיד אחר של כת"ס, שאף הוא יצאו לו מוניטין כלמדן חריף וכפוסק מוסמך, הוא ר' עמרם בלום, רבה של בערעטיו — אויפאלו בעשרים וחמש השנים האחרונות (נפטר תרס"ז). ספרו הגדול בן שני הכרכים על או"ח ויו"ד, שו"ת בית שערים (מונקאטש תרס"ט — גראסווארדיין תש"א), כולל 830 סימנים. כעשרים וחמש תשובות אוזכרו בחיבורנו זה, הדנות בנושאים אקטואליים כגון מבנה בית הכנסת מבחוץ ומבפנים, גינוי כולל לחזנים, סמינאר לרבנים, קהילות סטאטוסקו, יחסי יהודים-גויים ובכללם האם מותר להתפלל עבור גוי חולה, נישואין אזרחיים, קבלת גרים, שינויים בסדרי קבורה ובית-עלמין, היחס לעבריינים, קבלת צדקה מגויים לשם בניית בית כנסת וכיוצא באלה. בתשובותיו מאות שמות של רבני הונגריה, שנוקקו לפסקיו, דבר המוכיח בעליל את מעמדו כפוסק וכמורה הוראה לרבים, התפרס על פני המדינה כולה. ואף מחוץ למדינה שלח את פסקיו מהם נזכיר את הפצרתו ברבה של ווירצבורג, ר'

14 כידוע לא ביקש החתם סופר בצוואתו שבנו ימלא את מקומו ברבנות פרסבורג, שכן הוא היה בדעה שהרבנות אינה ירושה והקהילה עצמאית לבחור לה רב כחפצה. אך לגבי ראשות

הישיבה הביע משאלה ברמז שבנו ימשיך בניהול הישיבה, שכן כבר בשנים האחרונות לחיי אביו מילא בה תפקיד.

יצחק דוב באמברגר, שיחזור בו מהכרעתו לטובת איחודה של הקהילה האורתודוקסית בפראנקפורט דמיין עם הקהילה הכללית. וכן תוכחתו לראשון לציון ה"חכם באשי" ר' יעקב שאול אלישר (ישא ברכה), שבמכתב גלוי גינה את הפילוג בהונגריה.

תלמיד מובהק של כתב סופר היה גם ר' גרשון לייטשר-וונזבוים, למעלה משלושים שנה אב"ד טאליא (נפטר תרס"א). שני חלקי ספרו שו"ת משיב דברים (מונקאטש תר"ס—תרס"ב), כולל כ-330 תשובות, מהן אוזכרו בחיבורנו זה תשובות אחדות, הדנות בעזרת נשים של בית כנסת, שהיסודות המחדשים בקהילה אלמונית חפצים להנמיך את המחיצה באופן שיראו "ראשי הנשים בעזרת הנשים", רינון על שוחט שהוציא טריפה מתחת ידו והוא "קל דעת מלעיג על דברי חכמים שותה יין נסך ועתה העידו עליו שמצאוהו בבית בושת", עניין מעות רמבעה"ן אם מותר לשנות את יעודו ולתמוך בקרוב שעלה לארץ ישראל ועוד.

תלמיד מובהק של כתב סופר, שאף נשא את בת אחיו, הגביר ר' יוזפא סופר, היה ר' יהודה גרינוואלד, בעשרים ושתים השנים האחרונות אב"ד סאטמאר (נפטר תר"ף). אף הוא היה מפוסקי הדור ומעמודי ההוראה בהונגריה. שני חלקי ספרו שו"ת זכרון יהודה (בודאפעסט תרפ"ג—אוהעלי תרפ"ח) כולל כ-540 תשובות. כעשרים מתשובותיו הדנות בענייני השעה צוינו על-ידינו בחיבור זה. בתשובותיו גינוי לאנשי סטאטוסקו שלדעתו "גרועים מהניאולוגים", גינוי לציונות משנת תרס"ב, יחס לעבריינים ועוד נושאים מסוג זה. בעיר גרוסווארדיין שימש ברבנות כשלושים שנה ר' משה הרש פוקס (נפטר תרע"א), אף הוא תלמיד מובהק של הכת"ס. ספרו שו"ת יד רמה שנדפס בפרוץ המלחמה (גראסווארדיין ת"ש) כולל כ-260 תשובות. מהן צוינו בחיבור זה אחדות הדנות בסדרי התפילה בבית הכנסת, העמדת הבימה סמוך לארון הקודש, גינוי לאנשי סטאטוסקו והיחס לעבריינים.

נכליל בין תלמידי הכתב סופר גם את נכד אחותו, ר' משה שמואל גלאזנר רבה של קלויזנבורג (נפטר בירושלים תרפ"ה 1924). בחייו הדפיס כמה חיבורים וקונטרסים הדנים בענייני השעה ובכללם קונטרס חקור דבר בדבר נישואין אזרחיים בין יהודים לגויים

וגיורם של הזוג הלא-יהודי (מונקאטש תרס"א). בזמנינו נדפסו שני כרכים מספר שו"ת גדול, דור רביעי (ירושלים תשל"ז—תשמ"ג) ובהם תשובות שנכתבו בשנים תרמ"א—תרנ"ז (1881—1897) הכוללים כמאתיים תשובות. כתריסר מהן נבחרו לשם הדגמת הבעיות שהזמן גרמן. מכלל התשובות עולה בבירור שרמ"ש גלאזנר היה לוחם נמרץ נגד המחדשים ולא חסך שבטו גם מלשכת היראים בפעסט, שמצא בה מחדלים חמורים בדרך עבודתה. בתשובותיו חומר היסטורי על מאבק היראים בניאולוגים ועל הפילוג. אף הוא לא מנע את שבט תוכחתו מהראשון לציון "ישא ברכה" על מכתבו הגלוי שהפיץ נגד היראים בהונגריה ופילוגם מן החדשנים. יוצא חוצץ נגד קהילת ביסטריץ שבנתה בית כנסת שצורתו היתה חריגה מסגנון בתי הכנסת האורתודוקסים ועוד כמה נושאים מעין אלה.

מתלמידי הכתב סופר שני רבנים גדולים, שהאריכו ימים אל תוך שנות השלושים של המאה העשרים. שניהם שימשו ברבנות בקהילות קטנות ואף-על-פי-כן הגיע מוניטיהם ושמע גאונותם לכל רחבי המדינה. הראשון, ר' מרדכי ליב ווינקלר (שהיה בעיקר תלמידו של ר' יצחק אהרן לאנדסברג), בשלושים ושתים השנים האחרונות אב"ד ה' מאד (נפטר תרצ"ב) היה גדול המשיבים בשלושה העשורים האחרונים לחייו וביחוד לאחר פטירת המשיבים הגדולים, בעל ערוגת הבשם, בעל יד יצחק, בעל פרי השדה, בעל פני מבין. מראשית המאה ועד פטירתו הוכר כפוסק הדור ועמוד ההוראה בהונגריה, שכל הרבנים קבלו את פסקיו ללא עוררין. ספרי השו"ת שלו לבושי מרדכי בשמונה כרכים (טאלטשווא תרע"ב—מישקאלץ תרצ"ז) כוללים למעלה מאלף תשובות ונזכרים בהן כמעט כל רבני הונגריה ורבים מחוצה לה. תשובות רבות עוסקות בבעיות השעה. עשינו שימוש בכשלושים מן התשובות הדנות בעניינים שונים, כגון היחסים בין אורתודוקסים לניאולוגים וסטאטוסקו, שימוש בחשמל בשבת, היחס לעבריינים, דינם של שוחטים ששימשו בקהילות סטאטוסקו, מסחר בחפצי פולחן של נוצרים, תוכחה לקהילת פאפא שבה הועמדה הבימה ליד ארון הקודש זה שנים רבות, יחסו לתרגומים של המשכילים ופירושיהם לתנ"ך, גיטין ומעשי בית-דין של הניאולוגים, נישואין אזרחיים,

תשובות ובכללן כמה שרקען היסטורי-אקטואלי, אך לא בתחומים שבחרנו בהם במסגרת חיבור זה.

מבית מדרשו של מהר"ם א"ש גם ר' אליעזר דייטש, שאמנם לא היה תלמידו, אלא של בנו ר' מנחם א"ש (וגם של ר' יהודה אסאד). ר"א דייטש היה רבה של בוניאד עשרים שנה (נפטר תרע"ו). אף הוא נחשב לעמוד הוראה בקנה מידה ארצי. בספרו בן ארבעת החלקים שו"ת פרי השדה (פאקש תרס"ו—תרע"ו) כ-550 תשובות. שני ספרי שו"ת אחרים שלו, צמח השדה (פאקש תרע"ז), הדן בעיקר בתקנת עגונות; דודאי השדה (סעאיני תרפ"ט) ובו תשובות בהלכות שמחות. בשני ספרים אלה כ-280 תשובות. בלמעלה משמונה מאות התשובות הללו מתגלה ר"א דייטש בכל גדולתו בתורה ובפסיקה הלכתית ברורה וחותכת, שנתקבלו על-ידי מאות מרבני דורו, שבאו אתו בקשרי הלכה. בהן גם חומר רב מאד להכרת חיי קהילות ישראל בהונגריה. בעת בחירתנו הסלקטיבית מאד בחרנו כשלושים וחמש תשובות שענייניהן מגוון רחב של שאלות שהזמן גרמן.

מבית מדרשו של ר' מאיר ור' מנחם א"ש גם האדמו"ר הנודע ר' יוסף מאיר ווייס מספינקא, שאמנם בין חיבוריו רבי הכרכים אמרי יוסף על התורה ועל המועדים בדרך הקבלה והחסידות, לא נמנה ספר שו"ת. אך הוא מעין חוליה מקשרת בינו ובין בנו ר' יצחק אייזיק ווייס אף הוא אדמו"ר מספינקא (נספה בשואה), שהשאיר אחריו ספר שו"ת חקל יצחק (ניו יארק תשכ"ו) ובו צה סימנים, שאינם אלא שריד מכתביו שאבדו בשואה. בין השואלים והמכותבים רבנים מהונגריה ומגדולי הרבנים בארצות אחרות, כגון ר' חיים חזקיה מדיני בעל "שדי חמד", ר' אריה ליבוש הורוויץ בעל "הרי בשמים" ועוד.

מתלמידי מהר"ם שיק נתחיל בחתנו ר' יעקב פראגר אב"ד אדא (היום יוגוסלאביה) קרוב לארבעים שנה (נפטר תרע"ח). ספרו שו"ת שאילת יעקב (וואיטצען תרס"ו) כולל קלד סימנים. בחרנו שתיים מהם. אחת דנה בדבר שימוש באופניים בשבת והשניה בדבר מציצה שלא בפה, שנשלחה לרב בבוקארשט, שהדפיס קונטרס בשאלה זו.

תלמיד מובהק של מהר"ם שיק היה שאר בשרו ר' שלמה צבי שיק, קרוב לחמישים שנה אב"ד קארצאג

גינזי למנהג בכמה מקהילות בגליציה שמסדרין חופה וקידושין בתוך בית הכנסת וכיוצא בהם. בכמה מקרים, כשהאיסור נובע מתקנותיהם של האורתודוקסים, מפנה רמ"ל ווינקלר את השואל אל ועד הרבנים שליד הלשכה האורתודוקסית.

התלמיד השני של הכת"ס, ר' משה ניימאן, רבה של הקהילה הזעירה זשאמבאקרעט שבסלובאקיה חמישים וארבע שנים (נפטר תרצ"ג), היה ידוע ברחבי המדינה בבקיאותו המפליגה בכל מכמני התורה והמקורות התלמודיים וההלכתיים. רבנים גדולים מהונגריה ומחוצה לה ביקשו ממנו יישוב לסתירות, תירוצי לקושיות, הבהרה ומקור לפסקי הפוסקים וכל כיוצא בזה, ולא דווקא תשובה להלכה ולמעשה. בשני חלקי שו"ת הלכה למשה (וינא תרפ"ז—טירנוי תרצ"ה), שבהם כ-350 תשובות, אנו פוגשים עשרות מרבני הונגריה, מהם הגדולים והידועים ביותר, שביקשו ממנו עצה ותושיה ביישוב קושיותיהם. מן הראוי אולי להוסיף שבין הפונים אליו מצאנו גם שני בחורים, שנודעו לאחר מכן כחוקרים ידועים בשדה הפיוט העברי, הבחור חיים בראדי כשלמד בבית המדרש לרבנים בברלין מיסודו של ר' עזריאל הילדסהיימר והבחור יהודה ליב פליישר בנייהיזל, לימים חוקר חשוב של ר' אברהם אבן-עזרא ויצירתו. נוסיף עוד שבשער החלק הראשון של שו"ת הלכה למשה, שנדפס בחיי המחבר נאמר "וקצור פסקי דינים להלכה ולא להורות נתונים" ואילו בחלק השני, שנדפס לאחר פטירתו, נאמר בשער "להלכה ולהורות נתונים".

תלמידי מהר"ם א"ש, מהר"ם שיק וקול אריה

מתלמידי מהר"ם א"ש שנדפסו מהם ספרי שו"ת מצאנו שנים בלבד. ר' יואל צבי רוט, בשמונה השנים האחרונות לחייו רבה של חוסט (נפטר תרנ"ב 1891) ספרו שו"ת בית היוצר בשני חלקים (מונקאטש תרנ"ו—תרס"ב), כולל כ-150 תשובות, מהן הוצגו תשובות אחדות שעיקרן הכרעה הלכתית בדבר המחלוקת שפרצה בעיר הרמאנשטאדט שבטראנסילוואניה בין הרב ובין כמה מבני קהילתו. התלמיד השני, ר' אשר אנשיל הלוי יונגרייז רבה של צ'ענגער ורבה של חסידים מבקשי ישועות (נפטר תרל"ד 1873). בסוף ספרו מנוחת אשר על סוגיות הש"ס, חלק ב (מונקאטש תרס"ח), נדפסו יט

גינני למנהג בכמה מקהילות בגליציה שמסדין חופה וקידושין בתוך בית הכנסת וכיוצא בהם. בכמה מקרים, כשהאיסור נובע מתקנותיהם של האורתודוכסים, מפנה רמ"ל ווינקלר את השואל אל ועד הרבנים שליד הלשכה האורתודוכסית.

התלמיד השני של הכת"ס, ר' משה ניימאן, רבה של הקהילה הזעירה זשאמבאקרעט שבסלובאקיה חמישים וארבע שנים (נפטר תרצ"ג), היה ידוע ברחבי המדינה בבקיאותו המפליגה בכל מכמני התורה והמקורות התלמודיים וההלכתיים. רבנים גדולים מהונגריה ומחוצה לה ביקשו ממנו יישוב לסתירות, תירוץ לקושיות, הבהרה ומקור לפסקי הפוסקים וכל כיוצא בזה, ולא דווקא תשובה להלכה ולמעשה. בשני חלקי שו"ת הלכה למשה (וינא תרפ"ז — טירנוי תרצ"ה), שבהם כ־350 תשובות, אנו פוגשים עשרות מרבני הונגריה, מהם הגדולים והידועים ביותר, שביקשו ממנו עצה ותושיה ביישוב קושיותיהם. מן הראוי אולי להוסיף שבין הפונים אליו מצאנו גם שני בחורים, שנודעו לאחר מכן כחוקרים ידועים בשדה הפיוט העברי, הבחור חיים בראדי כשלמד בבית המדרש לרבנים בברלין מיסודו של ר' עזריאל הילדסהיימר והבחור יהודה ליב פליישר בנייהיזל, לימים חוקר חשוב של ר' אברהם אבן-עזרא ויצירתו. נוסף עוד שבשער החלק הראשון של שו"ת הלכה למשה, שנדפס בחיי המחבר נאמר "וקצור פסקי דינים להלכה ולא להורות נתונים" ואילו בחלק השני, שנדפס לאחר פטירתו, נאמר בשער "להלכה ולהורות נתונים".

תלמידי מהר"ם א"ש, מהר"ם שיק וקול אריה

מתלמידי מהר"ם א"ש שנדפסו מהם ספרי שו"ת מצאנו שנים בלבד. ר' יואל צבי רוט, בשמונה השנים האחרונות לחייו רבה של חוסט (נפטר תרנ"ב 1891) ספרו שו"ת בית היוצר בשני חלקים (מונקאטש תרנ"ו — תרס"ב), כולל כ־150 תשובות, מהן הוצגו תשובות אחדות שעיקרן הכרעה הלכתית בדבר המחלוקת שפרצה בעיר הרמאנשטאדט שבטראנסילוואניה בין הרב ובין כמה מבני קהילתו. התלמיד השני, ר' אשר אנשיל הלוי יונגרייז רבה של צ'ענגער ורבם של חסידים מבקשי ישועות (נפטר תרל"ד 1873). בסוף ספרו מנוחת אשר על סוגיות הש"ס, חלק ב (מונקאטש תרס"ח), נדפסו יט

תשובות ובכללן כמה שרקען היסטורי־אקטואלי, אך לא בתחומים שבחרנו בהם במסגרת חיבור זה.

מבית מדרשו של מהר"ם א"ש גם ר' אליעזר דייטש, שאמנם לא היה תלמידו, אלא של בנו ר' מנחם א"ש (וגם של ר' יהודה אסאד). ר"א דייטש היה רבה של בוניאד עשרים שנה (נפטר תרע"ו). אף הוא נחשב לעמוד הוראה בקנה מידה ארצי. בספרו בן ארבעת החלקים שו"ת פרי השדה (פאקש תרס"ו — תרע"ו) כ־550 תשובות. שני ספרי שו"ת אחרים שלו, צמח השדה (פאקש תרע"ז), הדן בעיקר בתקנת עגונות; דודאי השדה (סעאיני תרפ"ט) ובו תשובות בהלכות שמחות. בשני ספרים אלה כ־280 תשובות. בלמעלה משמונה מאות התשובות הללו מתגלה ר"א דייטש בכל גדולתו בתורה ובפסיקה הלכתית ברורה וחוחכת, שנתקבלו על־ידי מאות מרבני דורו, שבאו אתו בקשרי הלכה. בהן גם חומר רב מאד להכרת חיי קהילות ישראל בהונגריה. בעת בחירתנו הסלקטיבית מאד בחרנו כשלושים וחמש תשובות שענייניהן מגוון רחב של שאלות שהזמן גרמן.

מבית מדרשו של ר' מאיר ור' מנחם א"ש גם האדמו"ר הנודע ר' יוסף מאיר ווייס מספינקא, שאמנם בין חיבוריו רבי הכרכים אמרי יוסף על התורה ועל המועדים בדרך הקבלה והחסידות, לא נמנה ספר שו"ת. אך הוא מעין חוליה מקשרת בינו ובין בנו ר' יצחק אייזיק ווייס אף הוא אדמו"ר מספינקא (נספה בשואה), שהשאיר אחריו ספר שו"ת חקל יצחק (ניו יארק תשכ"ו) ובו צה סימנים, שאינם אלא שריד מכתביו שאבדו בשואה. בין השואלים והמכותבים רבנים מהונגריה ומגדולי הרבנים בארצות אחרות, כגון ר' חיים חזקיה מדיני בעל "שדי חמד", ר' אריה ליבוש הורוויץ בעל "הרי בשמים" ועוד.

מתלמידי מהר"ם שיק נתחיל בחתנו ר' יעקב פראגר אב"ד אדא (היום יוגוסלאביה) קרוב לארבעים שנה (נפטר תרע"ח). ספרו שו"ת שאילת יעקב (וואיטצען תרס"ו) כולל קלד סימנים. בחרנו שתים מהם. אחת דנה בדבר שימוש באופניים בשבת והשניה בדבר מציצה שלא כפה, שנשלחה לרב בבוקארשט, שהדפיס קונטרס בשאלה זו.

תלמיד מובהק של מהר"ם שיק היה שאר בשרו ר' שלמה צבי שיק, קרוב לחמישים שנה אב"ד קארצאג

(נפטר תרע"ו). היה גם תלמיד דודו ר' דוד שיק בעל אמרי דוד ושל ר' חיים צבי מאנהיימר בעל עין הבדלה. שני ספרי השו"ת שלו שו"ת רשב"ן (מונקאטש תר"ס—סאטמאר תרס"ה), שבהם קרוב לשש מאות תשובות, הם מקור לא אכזב לתולדות יהודי הונגריה במשך כארבעים שנה, משנות השבעים של המאה ה-19 ועד אמצע העשור השני של המאה העשרים. בחיבור זה עשינו שימוש רחב למדי בתשובותיו של רשב"ן שיק והתבססנו על כחמישים מהן, שבהן קשת רחבה מאד של נושאים אקטואליים. בתשובות גם דעות חריגות בקשר לקהילות לא-אורתודוקסיות, ביחוד קהילות סטאטוסקו, שרשב"ן שיק נטה להן חסד בתנאי שהתנהגותם וייסודן על אדני השלחן ערוך.

מתלמידיו האחרונים יותר של מהר"ם שיק, שהמשיכו לחיות ולהשיב תשובות להלכה ולמעשה לרבים גם לאחר מלחמת העולם הראשונה, נעלה את זכרו של ר' שמעון גרינפלד אב"ד סעמיהאלי למעלה מעשרים שנה (נפטר תר"ץ), מגדולי הרבנים ומעמודי ההוראה במדינה כולה. ספרו בן שני הכרכים, שנדפסו בהפרש של שלושים שנה, שו"ת מהרש"ג (ווראנוב תרצ"א—ירושלים תשכ"א) כולל כארבע מאות תשובות. אחדות מהן דנות בענייני השעה, כגון מבנה בית הכנסת, העמדת תנור בבית הכנסת, מסחר בחפצי פולחן של נוצרים ועוד; וכן ר' אברהם יהושע פריינד רבן של אינטרדאם ונאסויד (נפטר תרצ"ב), שספרו מאור יהושע (ירושלים תשכ"ז) כולל עב סימנים, מהם כמה בענייני השעה, אך לא עלה בידינו לשבצם בחיבור זה; וכן ר' שאול בראך אב"ד קרולה וקאשוי (נפטר ת"ש), שספרו שאול שאל (מונקאטש תרע"א) הוא אמנם במתכונת ספרי השו"ת, אך בכל זאת אין בו המאפיינים של ספרות זאת. בספר זה נדפס נוסח האיסור על סמינאר לרבנים ונוסח פסק בית-הדין של אסיפת מיהאלוויץ משנת תרכ"ו; ואת ר' שאול רוזנברג אב"ד ראצפרט (נפטר ת"ש), שספרו שו"ת חמדת שאול בשני חלקים (ירושלים תשכ"ט—תשד"ם), הכולל כ-140 תשובות, שאינן אלא שרידים ממה שאבד בשואה. גם בהם לא מצאנו תשובות לשאלות השעה בנושאים שבחרנו.

מבין תלמידי ר' אברהם יהודה הכהן שווארץ בעל קול אריה נעלה את זכר בנו ר' נפתלי שווארץ, שמילא את מקומו ברבנות מאד (נפטר תרנ"ז). ספרו

שו"ת בית נפתלי (פאקש תרנ"ט) כולל קה סימנים. רובן הגדול של התשובות אינן עוסקות בשאלות הלכה ולמעשה; כיוצא בו חתנו של בעל קול אריה, ר' אליעזר צוקר ראב"ד בערעגסאס (נפטר תר"ף), שספרו שו"ת דמשק אליעזר (בערעגסאס תרצ"ב), הכולל כג סימנים בלבד, אך ככולם שקלאוטריא באריכות ביישוב סתירות ובפירוק קושיות. גם ספריהם של שני נכדיו (שהיו גם תלמידיו), ר' שלמה זלמן עהרנרייך אב"ד שאמלוי (נספה בשואה), שנחשב לאחד מגדולי דורו ומוניטיו יצאו גם מחוץ למדינה. בספרי השו"ת שלו לחם שלמה, שעד עתה נדפסו ארבעה כרכים, שנים בחיי המחבר (שאמלוי תרפ"ד—תרצ"ח) ושנים לאחר השואה (ירושלים תשכ"ו—תשל"ז) ובהם כ-460 תשובות, שהקנו לו שם עולם בעולם התורה. רש"ז עהרנרייך התחמק עד כמה שהיה לאל ידו לפסוק הלכות לשואלים מחוץ למקומו ולפיכך התשובות הדנות בענייני שעה מעטות; כיוצא בו אחיו ר' חיים צבי עהרנרייך אב"ד מאד (נפטר תרצ"ז), אף הוא התחנך כנראה על ברכי הסבא בעל קול אריה. ספרו שו"ת קב חיים שנדפס בשנות השואה (קליינווארדיין תש"ג) כולל קז סימנים. ספר זה לא הספיק להיות מופץ בחוגים רחבים וכנראה רוב העותקים אבדו בשואה. ואשר לתכנון, כיוון שרוב התשובות נכתבו לאחר מלחמת העולם הראשונה, לא עיינו בו, שכן חיבורנו זה הוגבל לאירועים והתרחשויות שאירעו עד תום מלחמת העולם הראשונה, כפי שכבר נזכר.

מגדולי תלמידיו של בעל קול אריה היה ר' נתנאל הכהן פריד (וגם של ר' חיים צבי מאנהיימר), עשרים וחמש שנה אב"ד באלמאז-אויוראוש (נפטר תרע"ו). ספרו הגדול שו"ת פני מבין על שני חלקיו (מונקאטש תרע"ג-תרע"ד) ועל למעלה משש מאות תשובותיו, מגולל בתוכו נתח גדול מאירוע התקופה בהונגריה במישור הציבורי והקהילתי בשני עשורים, משנות התשעים ועד לפרוץ המלחמה. שני החלקים אינם אלא על או"ח ויו"ד. מצויות בו תשובות שעניינן המצאות טכנולוגיות והשלכתן בהלכה, כגון חשמל לעניין שבת וטלפון לעניין שבת ולעניין השמעת קריאת התורה, מקרא מגילה ותקיעת שופר דרך הטלפון. על שיתוף-פעולה עם חברות לא-אורתודוקסיות בדבר מצוה, כגון סיום הש"ס, זמרת נשים בעזרת הנשים שקולן נשמע בבית הכנסת,

המגבלות ההיסטוריות עלה בידינו לעשות שימוש בספר זה ודלינו מתוכו כעשר תשובות העוסקות בעניינים שבתחום חיבורנו זה, כגון שינויים בצורת בית הכנסת, קבלת נדבה מגויים לשם בניית בית כנסת, סידור המושבים בבית הכנסת, השתתפות יהודים בבניית כנסיה של גויים, סחר בחפצי פולחן של נוצרים, גיור של משרתת אהובה על בני המשפחה ועוד.

כמה מתלמידי רי"י טייטלבוים האריכו ימים אל מעבר למלחמת העולם הראשונה, כגון ר' יהודה יואל דייטש אב"ד גאניטש שבמאראמארוש (נפטר תרע"ט), שספרו משנת בית אבא (ניו יורק תש"ם) מוצהר אמנם כספר שו"ת, אך למעשה הוא יותר אוסף של דברי תורה שלא המציאות הכתיבה; תלמיד אחר שלו, ר' שלום ווידר אב"ד נירעדהאז (נספה בשואה), שספרו שו"ת משמיע שלום (ברוקלין תשל"א), כולל אמנם תשובות להלכה ולמעשה, אך כיון שרובן ככולן נכתבו לאחר מלחמת העולם הראשונה, לא יכולנו להשתמש בספר. ואילו נכדו של רי"י ט"ב, ר' חיים צבי טייטלבוים אב"ד סיגט (נפטר תרפ"ו), שאמנם לא היה תלמידו, שכן היה עדיין תינוק כשסבו נפטר, אך נשא את מורשתו דרך אביו בעל קדושת יום טוב, שאת מקומו מילא ברבנות סיגט. בספרו שו"ת עצי חיים (סיגעט תרצ"ט), רוב התשובות נכתבו לאחר מלחמת העולם, אך הבאנו תשובה אחת שנכתבה כבר בחיי אביו (נפטר תרס"ד) שעניינה לימוד תורה בחדר שעל קירותיו תלויים צלמים ותמונות של נוצרים. גם אחיו הצעיר ר' יואל טייטלבוים הנודע כאדמו"ר מסאטמאר, ששימש בה ברבנות עשר שנים לפני השואה (תרצ"ד—תש"ד) ולאחריה שימש אדמו"ר להמונים בברוקלין (נפטר תשל"ט), יצורף כמובן לבית מדרשו של סבו רי"י טייטלבוים. ספרו שו"ת דברי יואל על שני כרכיו, נכתבו כמעט כל התשובות לאחר מלח"ע הראשונה ומהן אף לאחר השואה. גם בספר זה, שהוא מלא וגדוש אירועים שהשעה גרמם, לא יכולנו לעשות שימוש בחיבור זה.

אם מותר לקנוס בני קהילה המפגרים בתשלום מסי הקהילה במקום שיש חשש שיעברו לקהילה הלא אורתודוקסית שבמקום. מצאנו בספר גם איזכור מרומז בדבר השוני המנטאלי שבין החרדים במחוזות "אונטרלאנד" הנתונים במידה רבה להשפעה חסידית ובין החרדים בנוסח האשכנזי הלא-חסידים (לעתים גם האנטי-חסידים) שבמחוזות "אויברלאנד" שבהונגריה, וכן עניינים נוספים בתחומים אחרים.

תלמידיו ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים מסיגט ואחרים

כל מחברי השו"ת שבתקופה זו, שנות השבעים-השמונים של המאה ה-19 ועד תום מלחמת העולם הראשונה (ובכמה מקרים גלשו גם מעבר למלחמת העולם, אצל מחברי שו"ת שהאריכו ימים), שהובאו עד כאן, הם בעלי זיקה ישירה וברורה לבית מדרשו של החתם סופר, דרך תלמידיו ותלמידי תלמידיו. מכאן ואילך נסקור את ספרי השו"ת של מחברים בתקופה הנזכרת (וקצת מעבר לה כנ"ל), שלא היתה להם זיקה ישירה לאסכולת החת"ס.¹⁵

מישיבת רי"י טייטלבוים בסיגט, שהיתה הישיבה החסידית הראשונה בהונגריה¹⁶, יצאו כמה וכמה רבנים ומהם גם מחברים של ספרי שו"ת. אחד הגדולים שבהם היה ר' שלמה ליב טאבאק, ששימש דיין (אח"כ ראב"ד) בסיגט כחמישים שנה (נפטר תרס"ח 1907). היה גם תלמיד בעל קול אריה שהיה, כזכור, מתלמידי החת"ס. ספרו הגדול שו"ת תשורת שי מהדורא קמא ומהדורא תניינא (סיגעט תרס"ה—תר"ע), כולל קרוב לתשע מאות תשובות והוציא למחברו מוניטין של אחד מפוסקי הדור הגדולים. העובדה שכל שמות השואלים הושמטו וכן המקומות שבהם התרחשו האירועים שעליהם נשאל רש"ל טאבאק, גורעת כמובן מערכו ההיסטורי של הספר, אך מבחינת ערכו ההלכתי-הפסיקתי הוא מוכר גם היום כמקור מוסמך ממדרגה ראשונה. למרות

15 אין לנטרל לגמרי מחברי שו"ת בהונגריה בתקופה זו מזיקה ומכל-שכן מהשפעה, של החתם סופר, שהרי בכמה מקרים למדו מחברים של ספרי שו"ת בכמה ישיבות, ומהן כאלו שכראשם עמדו מתלמידי (או תלמידי-תלמידי) החת"ס, כפי שנראה מיד אצל ר' שלמה ליב טאבאק, שלמד גם בישיבת רבה של סיגט וגם בישיבת בעל קול אריה, שהיה מתלמידי החת"ס. ועל אחת כמה וכמה שהושפעו מתורתו

שכתב, שכל תלמיד חכם וצורך הגה בספריו ובראשם שו"ת חתם סופר.

16 הישיבה של בעל ייטב לב בסיגט היתה חסידית במובן זה, שהושם לב וכנראה אף הקפידו, שהתלמידים יתנהגו בדרך החסידות בנוגע ללבוש, טבילה במקוה, הופעה בשולחן הרב בשבתות וחגים וכל כיוצא בזה. מבחינת הלימוד הישיבתי לא היה כנראה הברל בין ישיבה זו לשאר הישיבות.

אם מותר לקנוס בני קהילה המפגרים בתשלום מסי הקהילה במקום שיש חשש שיעברו לקהילה הלא אורתודוכסית שבמקום. מצאנו בספר גם איזכור מרומז בדבר השוני המנטאלי שבין החרדים במחוזות "אוטראלנד" הנתונים במידה רבה להשפעה חסידיה ובין החרדים בנוסח האשכנזי הלא־חסידי (לעתים גם האנטי־חסידי) שבמחוזות "אויברלאנד" שבהונגריה, וכן עניינים נוספים בתחומים אחרים.

תלמידי ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים מסיגט ואחרים

כל מחברי השו"ת שבתקופה זו, שנות השבעים־השמונים של המאה ה־19 ועד תום מלחמת העולם הראשונה (ובכמה מקרים גלשנו גם מעבר למלחמת העולם, אצל מחברי שו"ת שהאריכו ימים), שהובאו עד כאן, הם בעלי זיקה ישירה וברורה לבית מדרשו של החתם סופר, דרך תלמידיו ותלמידי תלמידיו. מכאן ואילך נסקור את ספרי השו"ת של מחברים בתקופה הנזכרת (וקצת מעבר לה כנ"ל), שלא היתה להם זיקה ישירה לאסכולת החת"ס¹⁵.

מישיבת רי"י טייטלבוים בסיגט, שהיתה הישיבה החסידית הראשונה בהונגריה¹⁶, יצאו כמה וכמה רבנים ומהם גם מחברים של ספרי שו"ת. אחד הגדולים שבהם היה ר' שלמה ליב טאבאק, ששימש דיין (אח"כ ראב"ד) בסיגט כחמישים שנה (נפטר תרס"ח 1907). היה גם תלמיד בעל קול אריה שהיה, כזכור, מתלמידי החת"ס. ספרו הגדול שו"ת תשורת שי מהדורא קמא ומהדורא תניינא (סיגעט תרס"ה—תר"ע), כולל קרוב לתשע מאות תשובות והוציא למחברו מוניטין של אחד מפוסקי הדור הגדולים. העובדה שכל שמות השואלים הושמטו וכן המקומות שבהם התרחשו האירועים שעליהם נשאל רש"ל טאבאק, גורעת כמובן מערכו ההיסטורי של הספר, אך מבחינת ערכו ההלכתי־הפסיקתי הוא מוכר גם היום כמקור מוסמך ממדרגה ראשונה. למרות

המגבלות ההיסטוריות עלה בידינו לעשות שימוש בספר זה ודלינו מתוכו כעשר תשובות העוסקות בעניינים שבתחום חיבורנו זה, כגון שינויים בצורת בית הכנסת, קבלת נדבה מגויים לשם בניית בית כנסת, סידור המושבים בבית הכנסת, השתתפות יהודים בבניית כנסיה של גויים, סחר בחפצי פולחן של נוצרים, גיור של משרתת אהובה על בני המשפחה ועוד.

כמה מתלמידי רי"י טייטלבוים האריכו ימים אל מעבר למלחמת העולם הראשונה, כגון ר' יהודה יואל דייטש אב"ד גאניטש שבמאראמארוש (נפטר תרע"ט), שספרו משנת בית אבא (ניו יורק תש"ס) מוצהר אמנם כספר שו"ת, אך למעשה הוא יותר אוסף של דברי תורה שלא המציאות הכתיבה; תלמיד אחר שלו, ר' שלום ווידר אב"ד נירעדהאזא (נספה בשואה), שספרו שו"ת משמיע שלום (ברוקלין תשל"א), כולל אמנם תשובות להלכה ולמעשה, אך כיון שרובן ככולן נכתבו לאחר מלחמת העולם הראשונה, לא יכולנו להשתמש בספר. ואילו נכדו של רי"י ט"ב, ר' חיים צבי טייטלבוים אב"ד סיגט (נפטר תרפ"ו), שאמנם לא היה תלמידו, שכן היה עדיין תינוק כשסבו נפטר, אך נשא את מורשתו דרך אביו בעל קדושת יום טוב, שאת מקומו מילא ברבנות סיגט. בספרו שו"ת עצי חיים (סיגעט תרצ"ט), רוב התשובות נכתבו לאחר מלחמת העולם, אך הבאנו תשובה אחת שנכתבה כבר בחיי אביו (נפטר תרס"ד) שעניינה לימוד תורה בחדר שעל קירותיו תלויים צלמים ותמונות של נוצרים. גם אחיו הצעיר ר' יואל טייטלבוים הנודע כאדמו"ר מסאטמאר, ששימש בה ברבנות עשר שנים לפני השואה (תרצ"ד—תש"ד) ולאחריה שימש אדמו"ר להמונים בברוקלין (נפטר תשל"ט), יצורף כמובן לבית מדרשו של סבו רי"י טייטלבוים. ספרו שו"ת דברי יואל על שני כרכיו, נכתבו כמעט כל התשובות לאחר מלה"ע הראשונה ומהן אף לאחר השואה. גם בספר זה, שהוא מלא וגדוש אירועים שהשעה גרמם, לא יכולנו לעשות שימוש בחיבור זה.

15 אין לנטרל לגמרי מחברי שו"ת בהונגריה בתקופה זו מזיקה ומכל־שכן מהשפעה, של החתם סופר, שהרי בכמה מקרים למדו מחברים של ספרי שו"ת בכמה ישיבות, ומהן כאלו שבראשם עמדו מתלמידי (או תלמידי־תלמידי) החת"ס, כפי שנראה מיד אצל ר' שלמה ליב טאבאק, שלמד גם בישיבת רבה של סיגט וגם בישיבת בעל קול אריה, שהיה מתלמידי החת"ס. ועל אחת כמה וכמה שהושפעו מתורתו

שככתב, שכל תלמיד חכם וצורב הגה בספריו ובראשם שו"ת חתם סופר.
16 הישיבה של בעל ייטב לב בסיגט היתה חסידית כמובן זה, שהושם לב וכנראה אף הקפידו, שהתלמידים יתנהגו בדרך החסידות בנוגע ללבוש, טבילה במקוה, הופעה בשולחן הרב בשבתות וחגים וכל כיוצא בזה. מבחינת הלימוד הישיבתי לא היה כנראה הבדל בין ישיבה זו לשאר הישיבות.

פרצנו במקצת את מסגרת הזמן שקבענו בקטע זה של הפרק, דהיינו עד מלחמת העולם הראשונה בשל כמה וכמה מחברי שו"ת, שיניקתם התורנית החלה בתקופה זו ונמשכה לאחר מלח"ע הראשונה ומהם שהגיעו עד השואה (ואף לאחריה). נחזור איפוא למסגרת התקופה של שנות השבעים של המאה ה-19 ועד למלחמת העולם הראשונה.

מגדולי הרבנים בהונגריה היה ר' אלעזר לעוו רבן של קהילות אוהעל ואונגוואר (נפטר תרע"ח 1917). היה כנראה תלמיד אביו בעל דברי ירמיהו ושמא אף של סבו בעל שערי תורה בן בעל שמן רקח. ספרו פקודת אלעזר (סאטמאר תרצ"א) הוא אמנם על חידושי סוגיות, אך הוא כולל גם קטע תשובות, רובן קצרות, ובהן כעשרים תשובות הדנות בבעיות השעה, כגון הפילוג בקהילתו אוהעל, היחס לעבריינים, שימוש בחשמל בשבת, חזנים שאינם נוהגים כשורה, רופא ירא שמים כיצד ינהג ברפואת גויים בשבת, עניינים שהמלחמה גרמתם, יחסו לסמינאר לרבנים, שינויים בסדרי הקבורה בבית-עלמין, גיטין וחליצה של הניאולוגים וכיוצא בהם.

מגאוני הזמן ומעמודי ההוראה בהונגריה משנות השמונים של המאה ה-19 ועד סוף העשור הראשון של המאה העשרים, היה ר' אברהם יצחק גליק, כחמישים שנה אב"ד טאלטשווא (נפטר תרס"ט). בספרו בן שלושת החלקים שו"ת יד יצחק (מיהאליפאלוא תרס"ב—סאטמאר תרס"ט), הכולל קרוב לתשע מאות תשובות, נזכרים עשרות רבות של רבני המדינה, שביקשו את הדרכתו והכרעתו בשאלות שהטרידו אותם. כמה מהם גם בתחומים שחיבור זה עוסק בהם, כגון שבועה בערכאות של גויים, סידור קידושין בקהילה ניאולוגית, שוחט שהתחזה לרבי של חסידים, סחר בספרות חילונית, סחר בצרכי פולחן נוצריים, טלפון בשבת ועוד.

נזכיר גם את ר' יהודה אלטמאן אב"ד מעזא־טשאטה 27 שנה (נפטר תרפ"ג), שהיה תלמיד ר' יהושע ברוך רייניץ. בספרו שו"ת מי יהודה (מישקאלץ [תשי"ג]) ק סימנים¹⁷. מהם הובאו כמה תשובות בעניין שוחט המשחק בקוביא, ש"ץ שאשתו הולכת בגילוי ראש, חזנים ששימשו בקהילות

17 ר' יהודה אלטמאן הדפיס כמה תשובות משלו גם בספרו של חותנו, שו"ת נטע שורק.

לא־אורתודוכסיות, סחר בחפצי פולחן של נוצרים, היחס לשבוי מלחמה יהודי הנושא אשה בעיצומה של המלחמה ועוד. לתקופה זו שייך גם ר' יהודה צבי בלום אב"ד האנשאוויץ שנפטר בדמי ימיו (תרע"ז). תלמיד אביו הגאון בעל בית שערים. ספרו שו"ת שארית יהודה (ירושלים תשל"ג) כולל קסג סימנים. על אף היותו צעיר לימים ולא הגיע למעמד של פוסק מוכר לרבים, מצאנו בספרו כמה תשובות שהתקופה הולידתן. כגון דינו של כהן שנשא גרושה לעניין עליה לתורה, ויכוח עם אחיו ר' בן ציון בלום אב"ד סארוואש בדבר בחירות מועמדים לפארלאמנט שנקבע לשבת, כשיו"ר הקלפי הוא יהודי עברייני ועוד.

נסיים קטע זה בפרקנו באחד מגדולי הרבנים ואדמו"ר לחסידים רבים, ר' צבי הירש שפירא רבה של מונקאטש כעשרים שנה (נפטר תרע"ד 1913). כדרכם של בני אדמו"רים, גם הוא לא למד בישיבות. את יסודי תורתו קיבל מאביו ר' שלמה שפירא, אף הוא אב"ד ואדמו"ר במונקאטש. רצ"ה שפירא קנה את עולמו בעולם התורה והפסיקה המעשית בספרו רב הכרכים דרכי תשובה על שו"ע יו"ד. הוא חיבר והדפיס גם ספר שו"ת צבי תפארת (מונקאטש תרע"ב) הכולל פד סימנים. לענייננו לא הביא הספר אלא תועלת מועטה בשל השמטת שמות השואלים וכן מקומותיהם. אחת התשובות דנה "בדבר התועבה שנעשה בעירכם בונים בית כנסת ועשו מגדל גבוה על הגג כדרך בית תפלה של שאר אומות".

בין שתי מלחמות העולם

חכמי הונגריה בדור שאחריהם השואה והכחדת רוב יהודי הונגריה; ובכללם רובם הגדול של רבני המדינה, מהם רבים שחיברו גם ספרי שו"ת — הגבירו חיילים גם בתחום זה. כארבעים ספרי שאלות ותשובות נשתיירו מחכמי הונגריה שחיו ופעלו בין שתי מלחמות העולם. חלקם נדפסו כבר לפני פרוץ המלחמה, חלקם נדפסו בעיצומה של המלחמה, בשנים ת"ש—תש"ד (1939—1944) ואחרים נדפסו לאחר השואה מתוך כתבי־יד שהתמזל מזלם ונשתמרו לאחר השואה. רבים מכתבי־יד אלה אינם

תלמידי בעל שבט סופר ובנו בעל דעת סופר

מישיבת ר' שמחה בונם סופר, שהיתה במתכונתה של ישיבת אביו הכתב סופר, יצאו אלפי תלמידי חכמים ומהם לא מעט רבנים שהיו דמויות מוכרות ונערצות בעולם התורה. ראשית נזכיר את בנו וממלא מקומו, ר' עקיבא סופר (נפטר בירושלים תשי"ך 1959). בספרו שו"ת דעת סופר על שני חלקיו (ירושלים תשכ"ה), הכולל 327 סימנים, שנכתבו בחקופה של קרוב לששים שנה (תרס"ב—תשי"ט), דורך ר"ע סופר במסילה הסלולה של אבותיו. אין בו תשובות רבות שעניינן שאלות שהזמן גרמן ואלו שדנות בכך הן משנות העשרים ואף מעשרים שנות שבתו בירושלים, כפי שכבר העלינו במקום אחר²⁰. הדיין ולאחר מכן ראב"ד בפרסבורג, ר' ליב פרידמאן (נפטר תרע"ט), היה מתלמידיו החביבים של בעל שבט סופר. ספרו שו"ת הריב"ד על או"ח ויו"ד (בראטיסלאווא תרפ"ב) מחזיק קצת למעלה ממאה תשובות בלבד. בשאלות שהזמן גרמן מצאנו התייחסות לעניין הדלקת נרות בשבת בידי גוי לכבוד הכתרת המלך האוסטרו־הונגרי בשנת 1917 (לאחר מות הקיסר פראנץ יוזף), סחר בארונות של מתים גויים, הלבשת מתי ישראל בתכריכים של נייר בשל מצוקת המלחמה ושאלה מהאמבורג אודות "לופטשיף", דהיינו אוירון, המצאה חדשה שזה עתה הומצאה, לעניין טיסה מעל לבתי קברות, אם יש חשש לכהן להשתמש בו. כל התשובות הללו נכתבו בעיצומה של המלחמה בשנים תרע"ז־תרע"ח (1917־1918).

נציין כמה מתלמידי בעל שבט סופר, שרוב פעילותם ההלכתית בתחום ההוראה לרבים היתה בין שתי מלחמות העולם. ר' יוסף צבי דושינסקי (נפטר בירושלים תש"ט 1948), שספרו שו"ת מהרי"ץ בשני

אלא אודים מוצלים מאש ואינם אלה מקצת ופעמים מקצת מן המקצת מכתבי המחברים שהועלו על המוקד בכבשני אושוויץ. ספרי השו"ת שנדפסו לאחר השואה אינם מבטאים, ברוב המקרים, את גדולת המחבר ואת מעמדו כמורה הוראה לרבים, שכן מה שנתגלה אינו אלא חלק קטן מכתבי המחברים.

כפי שכבר הבהרנו, עבודה זו צומצמה לתקופה המסתיימת במלחמת העולם הראשונה ולא שמנו מעייננו בספרי השו"ת של מחברים שחיו ופעלו בין שתי מלחמות העולם¹⁸. אולם הדברים אינם כל כך פשוטים, שכן לא מעט ממחברי שו"ת שחיו ופעלו לאחר המלחמה, גישרו בין התקופה שלפני המלחמה ובין זו שלאחריה ולא מעט מן התשובות שבחיבוריהם נכתבו לפני המלחמה ודנות באירועים ובבעיות שזמנם לפני המלחמה. כדי "שלא יחסר המזג" וכדי שגם אירועים אלה יכוסו בעבודתנו זו, בדקנו את הספרים של מחברים מסוג זה ואין צריך לומר שתשובות שנכתבו לפני המלחמה אוזכרו¹⁹. מכאן הסבר לתופעה שבחלק מן ספרי השו"ת צוינו כמה נושאים שבהם הם דנים ואילו בספרי שו"ת אחרים לא צוינו, שכן כלל לא העמקנו חקור בספרים שהנחנו — פעמים שלא בצדק — שרובן ככולן של התשובות הכלולות בהם דנות בעניינים ובנושאים שהמציאות שלאחר מלחמת העולם הראשונה הולידה. בספרים אלה לא ציינו אלא את רבותיהם של המחברים ואת שמות ספריהם בקיצור נמרץ. מכל מקום גם בקטע זה של הפרק רכזנו את המחברים של ספרי השו"ת לפי ההשתייכות של בתי האולפנא, רובם מבית מדרשו של החתם סופר בדור השלישי והרביעי, אך גם מבתי מדרש שלא היתה להם זיקה ישירה לאסכולת החת"ס ובכללם אף רבנים משיבים ששאבו את תורתם מרבני גליציה.

18 נהגנו כך בשל שני טעמים: א) לא רצינו להרחיב את היריעה שכן "קצר המצע מלהשתרע"; ב) כיון שבתום מלחמת העולם הראשונה התפוררה הממלכה ההונגרית והצטמצמה לכדי כשליש משטחה המקורי, כששני השלישים מצאו עצמם במסגרתן של מדינות אחרות, צ'כוסלובאקיה, רומניה, יוגוסלאביה ואוסטריה, מן הראוי לעבד חומר זה על רקע ובהתייחסות למדינות אלו. אך בגוף החיבור, כפי שהמעין נוכח לדעת, תארנו ורשמנו גם את החיבורים שנוצרו בין שתי מלח"ע (של טראנסילוואניה בצורה מקוצרת), למרות השתייכותם של

חבלי־ארץ נרחבים למסגרת מדינית לא־הונגרית.

19 יש להוסיף שבתשובות לא מעטות לא צוינו תאריכים ולפיכך יתכן גם יתכן — וקרוב לוודאי שאמנם כך הדבר — שחשובות שנכתבו לפני המלחמה נשמטו מחיבור זה ומאידך אוזכרו תשובות שנכתבו לאחריה. מכל מקום השתדלנו לקבוע את תקופת חיבור התשובה, אם לפי מקורות חיצוניים (כגון ששאלה זו נשאלה גם מרבנים אחרים, שבתשובותיהם צוינו תאריכים), אם מתוך התשובה גופה ועניינה ואם מתוך נתונים אחרים.

20 "מקורות וקורות", עמ' 278—283.

תלמידי בעל שבט סופר ובנו בעל דעת סופר

מישיבת ר' שמחה בונם סופר, שהיתה במתכונתה של ישיבת אביו הכתב סופר, יצאו אלפי תלמידי חכמים ומהם לא מעט רבנים שהיו דמויות מוכרות ונערצות בעולם התורה. ראשית נזכיר את בנו וממלא מקומו, ר' עקיבא סופר (נפטר בירושלים תש"ך 1959). בספרו שו"ת דעת סופר על שני חלקיו (ירושלים תשכ"ה), הכולל 327 סימנים, שנכתבו בחקופה של קרוב לששים שנה (תרס"ב—תשי"ט), דורך ר"ע סופר במסילה הסלולה של אבותיו. אין בו תשובות רבות שעניינן שאלות שהזמן גרמן ואלו שדנות בכך הן משנות העשרים ואף מעשרים שנות שבתו בירושלים, כפי שכבר העלינו במקום אחר²⁰. הדיין ולאחר מכן ראב"ד בפרסבורג, ר' ליב פרידמאן (נפטר תרע"ט), היה מתלמידיו החביבים של בעל שבט סופר. ספרו שו"ת הריב"ד על או"ח ויו"ד (בראטיסלאווא תרפ"ב) מחזיק קצת למעלה ממאה תשובות בלבד. בשאלות שהזמן גרמן מצאנו התייחסות לעניין הדלקת נרות בשבת בידי גוי לכבוד הכרת המלך האוסטרו-הונגרי בשנת 1917 (לאחר מות הקיסר פראנץ יוזף), סחר בארונות של מתים גויים, הלבשת מתי ישראל בתכריכים של נייר בשל מצוקת המלחמה ושאלה מהאמבורג אודות "לופטשיף", דהיינו אוירון, המצאה חדשה שזה עתה הומצאה, לעניין טיסה מעל לבתי קברות, אם יש חשש לכהן להשתמש בו. כל התשובות הללו נכתבו בעיצומה של המלחמה בשנים תרע"ז-תרע"ח (1917-1918).

נציין כמה מתלמידי בעל שבט סופר, שרוב פעילותם ההלכתית בתחום ההוראה לרבים היתה בין שתי מלחמות העולם. ר' יוסף צבי דושינסקי (נפטר בירושלים תש"ט 1948), שספרו שו"ת מהרי"ץ בשני

אלא אודים מוצלים מאש ואינם אלה מקצת ופעמים מקצת מן המקצת מכתבי המחברים שהועלו על המוקד בכבשני אושוויץ. ספרי השו"ת שנדפסו לאחר השואה אינם מבטאים, ברוב המקרים, את גדולת המחבר ואת מעמדו כמורה הוראה לרבים, שכן מה שנתגלה אינו אלא חלק קטן מכתבי המחברים.

כפי שכבר הבהרנו, עבודה זו צומצמה לתקופה המסתיימת במלחמת העולם הראשונה ולא שמנו מעייננו בספרי השו"ת של מחברים שחיו ופעלו בין שתי מלחמות העולם¹⁸. אולם הדברים אינם כל כך פשוטים, שכן לא מעט ממחברי שו"ת שחיו ופעלו לאחר המלחמה, גישרו בין התקופה שלפני המלחמה ובין זו שלאחריה ולא מעט מן התשובות שבחיבוריהם נכתבו לפני המלחמה ודנות באירועים ובבעיות שזמנם לפני המלחמה. כדי "שלא יחסר המזג" וכדי שגם אירועים אלה יכוסו בעבודתנו זו, בדקנו את הספרים של מחברים מסוג זה ואין צריך לומר שתשובות שנכתבו לפני המלחמה אוזכרו¹⁹. מכאן הסבר לתופעה שבחלק מן ספרי השו"ת צוינו כמה נושאים שבהם הם דנים ואילו בספרי שו"ת אחרים לא צוינו, שכן כלל לא העמקנו חקור בספרים שהנחנו — פעמים שלא בצדק — שרובן ככולן של התשובות הכלולות בהם דנות בעניינים ובנושאים שהמציאות שלאחר מלחמת העולם הראשונה הולידה. בספרים אלה לא ציינו אלא את רבותיהם של המחברים ואת שמות ספריהם בקיצור נמרץ. מכל מקום גם בקטע זה של הפרק רכזנו את המחברים של ספרי השו"ת לפי ההשתייכות של בתי האולפנא, רובם מבית מדרשו של החתם סופר בדור השלישי והרביעי, אך גם מבתי מדרש שלא היתה להם זיקה ישירה לאסכולת החת"ס ובכללם אף רבנים משיבים ששאבו את תורתם מרבני גליציה.

18 נהגנו כך בשל שני טעמים: (א) לא רצינו להרחיב את היריעה שכן "קצר המצע מלהשתרע"; (ב) כיון שבתום מלחמת העולם הראשונה התפוררה הממלכה ההונגרית והצטמצמה לכדי כשליש משטחה המקורי, כששני השלישים מצאו עצמם במסגרת של מדינות אחרות, צ'כוסלובאקיה, רומניה, יוגוסלאביה ואוסטריה, מן הראוי לעבד חומר זה על רקע ובהתייחסות למדינות אלו. אך בגוף החיבור, כפי שהמעין נוכח לדעת, תארנו ורשמנו גם את החיבורים שנוצרו בין שתי מלה"ע (של טראנסילוואניה בצורה מקוצרת), למרות השתייכותם של

חבלי-ארץ נרחבים למסגרת מדינית לא-הונגרית. 19 יש להוסיף שבתשובות לא מעטות לא צוינו תאריכים ולפיכך יתכן גם יתכן — וקרוב לוודאי שאמנם כך הדבר — שתשובות שנכתבו לפני המלחמה נשמטו מחיבור זה ומאידך אוזכרו תשובות שנכתבו לאחריה. מכל מקום השתדלנו לקבוע את תקופת חיבור התשובה, אם לפי מקורות חיצוניים (כגון ששאלה זו נשאלה גם מרבנים אחרים, שבתשובותיהם צוינו תאריכים), אם מתוך התשובה גופה ועניינה ואם מתוך נתונים אחרים. 20 "מקורות וקורות", עמ' 278 — 283.

חלקים (ירושלים תשל"ה), כולל 330 תשובות; ר' מנחם סופר אב"ד מארש-וואשארעלי (נספה בשואה), מחבר ספר שו"ת מנחם משיב (ירושלים תשל"ג), שאינו אלא שריד מכתביו שאבדו בשואה ואף-על-פי-כן הצליח חתן המחבר, ר' אפרים פישל קליין, לאתר קרוב ל-250 תשובות; כיוצא בזה ר' צבי קינסטליכר רבה של הרמאנשטאדט, שהיה גם תלמיד ר' אליעזר דייטש ובעל ערוגת הבשם (נפטר בירושלים תשכ"ה), שספרו שו"ת באר צבי חלק א (ירושלם תשל"א) כולל צה סימנים, אינו אלא שריד מתשובותיו, שאבדו כנראה ברומניה הקומוניסטית לאחר עלותו ארצה. בספר זה נשמטו שמות השואלים; כן ניצלו מגורל השואה שני הדיינים הגדולים של בודאפשט, ר' יונתן שטייף (נפטר תשי"ח), שספרו שו"ת וחייושי מהר"י שטייף (ברוקלין תשמ"א) כולל שב סימנים; ועמיתו ר' ישראל וועלץ (נפטר בירושלים תשל"ד 1973). ספרו שו"ת בית ישראל (ירושלים תש"ם) כולל למעלה משש מאות תשובות, רבות מהן נדפסו קודם ב"תל תלפיות" ובכתבי-עת אחרים.

מתלמידי ר' עקיבא סופר שחיברו שו"ת נציין את ר' שמשון אלטמאן רבה של פאקש (נספה בשואה) ואת ספרו שו"ת שכולת הנהר (בני ברק תשכ"ט), הכולל פו סימנים, שברובם נשמטו שמות השואלים; את רבה של סענפעטער ר' משה חיים גרינפלד (נספה בשואה) ואת ספרו שו"ת חיים ברצונו (ירושלים תשמ"ב), הכולל פד סימנים; את ר' מנחם פולאק אב"ד סערענטש, שנמלט לארצות הברית ערב המלחמה (נפטר תש"ך לערך) ואת ספרו שו"ת חלק לוי (מישקאלץ תרצ"ד) והוא כולל כ-340 תשובות. שמות השואלים נשמטו (היה גם תלמידם של ר' שמואל רוזנברג באונסדורף ור' מאזעס חיים ליטש-רוזנבוים בקליינווארדיין). נסיים בר' יצחק צבי סופר אב"ד טמשוואר, שאף הוא זכה לעלות ארצה (נפטר בירושלים תשכ"ו). ספרו בן שני הכרכים שו"ת מספר הסופר (ירושלים תשכ"א — תשל"א) כולל מאה תשובות. חלק ניכר מהן עוסקות בהיתר עגונות השואה בטרואנסילוואניה, אגב תיאורים מוזעזעים.

תלמידי בעל ערוגת הבשם

ר' משה גרינוואלד היה מתופסי הישיבות הגדולים בהונגריה. בכל מקום ששימש ברבנות — הומנא,

קליינווארדיין וחוסט — החזיק ישיבה גדולה. וזו של חוסט היתה אחת הגדולות במדינה. משיבות אלו יצאו רבנים רבים, מהם שחיברו ספרי שו"ת. נתחיל בבני משפחתו. אחיו ר' אליעזר דוד גרינוואלד, בשמונה השנים האחרונות אב"ד סאטמאר (נפטר תרפ"ח). בספרו שו"ת קרן לדוד על או"ח בלבד (סאטמאר תרפ"ט) קעב סימנים. כיון שלא צויינו תאריכי התשובות קשה לקבוע מה נכתב לפני המלחמה ומה לאחריה. שתיים מן התשובות נכתבו כנראה בעיצומה של המלחמה. באחת מהן הוא דוחה הצעה לשתף פעולה עם אנשי סטאטוסקוו לשם הצלת יתומי המלחמה ממוסדות לא-יהודים כדי שלא יטמעו בין הגויים. שלושה מבניו של בעל ערוגת הבשם היו ממחברי ספרי שו"ת. ר' אברהם יוסף גרינוואלד, ממלא מקומו ברבנות חוסט ולאחר מכן רבה של אונגוואר (נפטר תרפ"ח 1927) השאיר אחריו את שו"ת אבני שהם (אונגוואר תרצ"ט), הכולל סימנים; ר' יעקב יחזקיה גרינוואלד, בשתיים עשרה השנים האחרונות אב"ד פאפא ומחזיק ישיבה גדולה (נפטר תש"א). ספרו שו"ת משפטיין ליעקב (ירושלים — ברוקלין תשל"ז) כולל 145 תשובות, שרובן ככולן נכתבו לאחר המלחמה. גם אחיו הצעיר ר' לוי יצחק גרינוואלד, בשנים תרצ"ב — תרצ"ח (1932 — 1938) אב"ד צעהלים ומשנת תרצ"ח רב בברוקלין (נפטר תש"ם) הספיק ללמוד אצל אביו בעל ערוגת הבשם וגם אצל אחיו, שהיה גם חותנו, ר' אברהם יוסף גר"וו. לאחרונה נדפס ספרו שו"ת מגדלות מרקחים (ברוקלין תשמ"ב) ובו כ-230 תשובות, רובן ככולן נכתבו בברוקלין. נצרף לכאן גם את נכד בעל ערוגת הבשם, ר' יהושע (כ"ר אברהם יוסף) גרינוואלד, רבה האחרון של חוסט ולאחר השואה נתפרסם כאחד ממחברים הפורים (נפטר תשכ"ט) וביניהם גם ארבעה חלקים שו"ת חסד יהושע (ניו-יורק — ברוקלין תש"ח — תשכ"ט). כל התשובות, להוציא תשובות אחדות בחלק א, נכתבו לאחר השואה.

מבין תלמידי בעל ערוגת הבשם כמה וכמה רבנים גדולים ומשיבים תשובות להלכה ולמעשה בדור השואה. רבה של הקהילה החסידית במישקולץ, ר' חיים מרדכי יעקב גוטליב (נפטר תרצ"ו) היה מגדולי תלמידיו (וכן של דודו ר' יואל צבי רוט). הניח אחריו ספר שו"ת יגל יעקב בארבעה חלקים ובשני כרכים

(נספה בשואה). ספרו הגדול שו"ת מהר"ם בריסק בשלושה חלקים (טאשנאד תרצ"ט — תש"ד) ובהם כ-280 תשובות. מהן הדנות בשאלות שהצמיחה תקופת המלחמה וטרומ-השואה בהונגריה. ר' יוסף צבי היילפרין-האלפרט רבה האחרון של שאמקוט (נספה בשואה). ספרו צרי לנפש יפה (ירושלים תשל"ט) כולל מט סימנים. רבה האחרון של פעהר-ג'ארמאט, ר' זאב וואלף גינצלר (נספה בשואה) השאיר אחריו את שו"ת תולדות ישראל חלק א (ברוקלין תשכ"ו), הכולל עד סימנים. כל התשובות נכתבו בין שתי מלה"ע. רבה האחרון של קליינווארדיין ר' שמואל שמעלקא ליטש-רוזנבוים (נספה בשואה), אף הוא השאיר אחריו "אודים מוצלים מאש", ספר אלה דברי שמואל (ירושלים תשכ"א) ובו כארבעים שו"ת.

גם המגיד מישקולץ בגרוטווארדיין ר' יוסף הכהן שווארץ, מחבר פורה מאד (נספה בשואה), תלמיד ר' יעקב טנבוים אב"ד פוטנוק בעל נהרי אפרסמון, הדפיס גם שני קבצי שו"ת: שו"ת גנזי יוסף (דעווא תר"ץ) ושו"ת ויצבר יוסף (גראסווארדיין תרצ"ו). בספר הראשון קנו סימנים ובשני פה סימנים. רוב התשובות נכתבו בין שתי מלה"ע וברובן עיונים בש"ס ופוסקים. גם הדיין בבעטלען ר' אפרים הלוי ביליטצר (נספה בשואה) הניח אחריו את ספר יד אפרים (קרית ישמח משה תש"ל), הכולל כ-150 תשובות. גיסו ר' שמעון ליכטנשטיין אב"ד לעכניץ (נספה בשואה) הניח אחריו שו"ת שמן המאור (ברוקלין תש"ך), הכולל 175 תשובות.

מגדולי הרבנים ומקובל כמורה הוראה לרבים היה גם ר' שמעון פולאק אב"ד בעלעניעש (נפטר תר"ץ). מתלמידי ר' יואל אונגאר. שימש ברבנות כחמישים שנה. כמאה תשובות (מתוך כחמש מאות שהשאיר אחריו) נדפסו בתוך ספרו שו"ת שם משמעון (סעאיני תרצ"ב). חלק ניכר מן התשובות נכתבו לפני מלחמת העולם הראשונה (מהן אף בסוף המאה ה-19). חלקן דנות בענייני הרפורמה בהונגריה. כיוצא בו ר' יששכר בער קאהן אב"ד ערדאסענושאריץ (נפטר תרפ"ג), שזכה עוד להיות מתלמיד ר' ירמיה לעזו, שמינהו דיין באוהעל. רק בימינו נדפס ספרו שו"ת בינת יששכר (ברוקלין תשל"ט) ובו כמה תשובות. מהן מסוף המאה ה-19, הדנות בנושאים כגון מציצה שלא בפנה, גרים וגיוור (ובהם הגרים מכפר הגרים

(ירושלים תשכ"ד) ובהם כ-240 תשובות, רובן הגדול נכתבו לאחר מלה"ע הראשונה. תלמיד אחר, ר' יקותיאל יהודה רוזנברגר אב"ד ג'ערעש (נפטר תש"ד) חיבר שני כרכים של שו"ת בשם תורת יקותיאל, החלק הראשון שנדפס מיד לאחר המלחמה (בארדיוב תר"ף), כולל פו סימנים, כולם נכתבו לפני המלחמה או בעיצומה. אחת מהן דנה בצירוף מחללי שבת בפרהסיא למנין עשרה. החלק השני שנדפס בימינו (ירושלים תש"ם), כולל קג סימנים וכולם נכתבו בין שתי מלחמות העולם. מחבר מעניין ומגוון היה ר' יששכר שלמה טייכטאל דיין בעיר-הקייט פישטיאן (נספה בשואה). בספרו שו"ת משנה שפיר חלק א (בארדיאב תרפ"ד), הכולל קב סימנים, תשובות אחדות שנכתבו לפני המלחמה, אך רובן אינן להלכה ולמעשה. חלקו השני נדפס זה מקרוב (ירושלים תשמ"ז) וכולל רלה סימנים. כמעט כל התשובות נכתבו בין שתי מלחמות העולם. מתלמידי בעל ערוגת הבשם (וגם אחיו בעל קרן לדוד) היה גם ר' יצחק אייזיק שווארץ ששימש ברבנות בדיטשא סענמארטון גם לאחר השואה עד עלותו ארצה (תש"ך). בספרו באר יצחק על מקואות (ירושלים תשכ"ב) כמה תשובות שעלו על הפרק במשטר הקומוניסטי ברומניה.

תלמידי ר' יהודה גרינוואלד, ר' מרדכי ליב ווינקלר ואחרים

מצאנו שלושה מחברי שו"ת מתלמידי ר' יהודה גרינוואלד. ר' ישראל אברהם אלטר לנדא אב"ד עדעלין (נפטר תש"ב). בספרו שו"ת בית ישראל על שני חלקיו (בואנוס איירס תשי"ד — ברוקלין תשל"ו) כ-250 תשובות. רובן ככולן נכתבו בין שתי מלה"ע; ר' משה דוד אסטרייכר אב"ד טשימפא, שימש בהוראה בעיר אראד ולאחר השואה היגר לארצות הברית (נפטר תשי"ד). ספרו שו"ת תפארת אדם בשני חלקים (ניו יארק תשט"ו — תשמ"ד) כולל כמאתיים תשובות, רובן נכתבו בין שתי מלה"ע וחלקן לאחר השואה; ר' שמעיה לעזו אב"ד סעקלע-קערעסור (נספה בשואה). ספרו בני שמעיה (ברוקלין תש"ך) כולל גם פ סימנים של שו"ת.

מגדולי התלמידים של ר' מרדכי ליב ווינקלר היה ר' מרדכי בריסק אב"ד טאשנאד וראשה של הישיבה הגדולה בטרואנסילוואניה בין שתי מלחמות העולם

(ירושלים תשכ"ד) ובהם כ-240 תשובות, רובן הגדול נכתבו לאחר מלה"ע הראשונה. תלמיד אחר, ר' יקותיאל יהודה רוזנברגר אב"ד ג'ערעש (נפטר תש"ד) חיבר שני כרכים של שו"ת בשם תורת יקותיאל, החלק הראשון שנדפס מיד לאחר המלחמה (בארדיוב תר"ף), כולל פו סימנים, כולם נכתבו לפני המלחמה או בעיצומה. אחת מהן דנה בצירוף מחללי שבת בפרהסיא למנין עשרה. החלק השני שנדפס בימינו (ירושלים תש"ם), כולל קג סימנים וכולם נכתבו בין שתי מלחמות העולם. מחבר מעניין ומגוון היה ר' יששכר שלמה טייכטאל דיין בעיר-הקייט פישטיאן (נספה בשואה). בספרו שו"ת משנה שכיר חלק א (בארדיאב תרפ"ד), הכולל קב סימנים, תשובות אחדות שנכתבו לפני המלחמה, אך רובן אינן להלכה ולמעשה. חלקו השני נדפס זה מקרוב (ירושלים תשמ"ז) וכולל רלה סימנים. כמעט כל התשובות נכתבו בין שתי מלחמות העולם. מתלמידי בעל ערוגת הבשם (וגם אחיו בעל קרן לדוד) היה גם ר' יצחק אייזיק שווארץ ששימש ברבנות בדיטשא סענמארטון גם לאחר השואה עד עלותו ארצה (תש"ך). בספרו באר יצחק על מקואות (ירושלים תשכ"ב) כמה תשובות שעלו על הפרק במשטר הקומוניסטי ברומניה.

תלמידי ר' יהודה גרינוואלד, ר' מרדכי ליב ווינקלר ואחרים

מצאנו שלושה מחברי שו"ת מתלמידי ר' יהודה גרינוואלד. ר' ישראל אברהם אלטר לנדא אב"ד עדעלין (נפטר תש"ב). בספרו שו"ת בית ישראל על שני חלקיו (בואנוס איירס תשי"ד — ברוקלין תשל"ו) כ-250 תשובות. רובן ככולן נכתבו בין שתי מלה"ע; ר' משה דוד אסטרייכר אב"ד טשימפא, שימש בהוראה בעיר אראד ולאחר השואה היגר לארצות הברית (נפטר תשי"ד). ספרו שו"ת תפארת אדם בשני חלקים (ניו יארק תשט"ו — תשמ"ד) כולל כמאתיים תשובות, רובן נכתבו בין שתי מלה"ע וחלקן לאחר השואה; ר' שמעיה לעז אב"ד סעקלעי-קערעסור (נספה בשואה). ספרו בני שמעיה (ברוקלין תש"ך) כולל גם פ סימנים של שו"ת.

מגדולי התלמידים של ר' מרדכי ליב ווינקלר היה ר' מרדכי בריסק אב"ד טאשנאד וראשה של הישיבה הגדולה בטראנסילוואניה בין שתי מלחמות העולם

גם המגיד מִיִּשְׂרָאֵל בגרוסווארדיין ר' יוסף הכהן שווארץ, מחבר פורה מאד (נספה בשואה), תלמיד ר' יעקב טננבוים אב"ד פוטנוק בעל נהרי אפרסמון, הדפיס גם שני קבצי שו"ת: שו"ת גנוזי יוסף (דעווא תר"ץ) ושו"ת ויצבר יוסף (גראסווארדיין תרצ"ו). בספר הראשון קנו סימנים ובשני פה סימנים. רוב התשובות נכתבו בין שתי מלה"ע וברובן עיונים בש"ס ופוסקים. גם הדיין בבעטלען ר' אפרים הלוי בליטצר (נספה בשואה) הניח אחריו את ספר יד אפרים (קרית ישמח משה תשל"ל), הכולל כ-150 תשובות. גיסו ר' שמעון ליכטנשטיין אב"ד לעכניץ (נספה בשואה) הניח אחריו שו"ת שמן המאור (ברוקלין תש"ך), הכולל 175 תשובות.

מגדולי הרבנים ומקובל כמורה הוראה לרבים היה גם ר' שמעון פולאק אב"ד בעלעניעש (נפטר תר"ץ). מתלמידי ר' יואל אונגאר. שימש ברבנות כחמישים שנה. כמאה תשובות (מתוך כחמש מאות שהשאיר אחריו) נדפסו בתוך ספרו שו"ת שם משמעון (סעאיני תרצ"ב). חלק ניכר מן התשובות נכתבו לפני מלחמת העולם הראשונה (מהן אף בסוף המאה ה-19). חלקן דנות בענייני הרפורמה בהונגריה. כיוצא בו ר' יששכר בער קאהן אב"ד ערדאסענזשארץ (נפטר תרפ"ג), שזכה עוד להיות מתלמידי ר' ירמיה לעז, שמינהו דיין באוהעל. רק בימינו נדפס ספרו שו"ת בינת יששכר (ברוקלין תשל"ט) ובו כמה תשובות. מהן מסוף המאה ה-19, הדנות בנושאים כגון מציצה שלא בפנה, גרים וגיוור (ובהם הגרים מכפר הגרים

בעזע־אויפאלו שבטראנסילוואניה), קידושין של רבנים לא־אורתודוכסיים, נישואין אזרחיים ועוד.

נסיים סעיף זה בספרי השו"ת של ר' חיים אלעזר שפירא אב"ד ואדמו"ר במונקאטש (נפטר תרצ"ז), שנולד בגליציה והגיע להונגריה בגיל עשר. את יסודות תורתו קיבל מסבו ר' שלמה שפירא ומאביו בעל דרכי תשובה. בין הספרים הרבים שחיבר גם ארבעה כרכים שו"ת מנחת אלעזר (מונקאטש תרס"ב — בראטיסלאווא תר"ץ). בכל ארבעת הכרכים (בשנת תשל"ד נדפס חלק חמישי, שלוקט מתוך כתבי־יד וחיבורים נדפסים) נשמטו שמות השואלים, המקומות והתאריכים. אך כיון ששני החלקים הראשונים נדפסו בעשור הראשון של המאה העשרים, הרי נכתבו כל התשובות הללו לפני מלחמת העולם הראשונה. מלבד דברי חסידות מעניינים, נושא שלא עסקנו בו בחיבור זה²¹, דן רח"א שפירא בדרכו המיוחדת בכמה מבעיות השעה, כגון הובלת מתים בעגלה, יינם של עבריינים, דעתו השלילית על הרופאים שכולם בחזקת עבריינים (פרט לגרמניה, שבה מצויים רופאים יראי ה'), מחלל שבת שכתב אותיות בסיום ספר התורה, פולחן נוצרים, קבורת ילד של גויה בקבר ישראל ועוד.

תלמידיהם של חכמי גליציה

כמה מגדולי הרבנים בהונגריה רכשו את תלמודם וסמכותם הרבנית בבתי המדרש של גליציה. בראשם ר' שמואל ענגל רבה של ראדמישלא שבגליציה. לאחר מלחמת העולם הראשונה ישב בעיר קאשווי ובה נפטר (תרצ"ה). לפני שהגיע להונגריה כבר הופיעו שני חלקים מספרו הגדול שו"ת מהר"ש (יארסלווא תרס"ה — תרס"ח). חלקים ג' ו-ו הופיעו בין שתי מלחמות העולם (בארדיוב תרפ"ו — ווראנוב תרצ"ח). לאחר השואה הופיעו החלקים ז'ח (לונדון תשי"ד — תשי"ח). ר"ש ענגל היה מעמודי ההוראה של דורו כפי שמעידות כאלף ומאה התשובות שבחלקי הספר. התשובות המתייחסות לאירועים בהונגריה נכתבו כולן בין שתי מלה"ע ובחלקן הנכבד הן עוסקות בתקנת עגונות של מלחמת העולם. כיוצא בו ר' אלטר שאול פפר, תלמיד מובהק להגאון ר' אריה ליבוש הורוויץ בעל הרי בשמים. בשנת

תרע"ב (1912) היגר לארצות הברית ושם נפטר (תרצ"ו). בשני החלקים של ספרו שו"ת אבני זכרון (סיגט תרפ"ג — סאטמאר תרצ"א) כמה תשובות בענייני השעה, כגון בגוי וגויה שנתגדלו בין יהודים ואכלו רק מאכלים כשרים ולאחר מכן התגיירו, מה דינם של הכלים שהשתמשו בהם לפני גיורם. בחלק השלישי שנדפס לאחר פטירתו (ניו יורק תרצ"ט) כמה תשובות שנכתבו בישובו עדיין בהונגריה (ביטשקוף שבמאראמארוש) ובבוקובינה (סערעט).

שני גדולים בתורה ובהוראה שהתחנכו על ברכי חכמי גליציה ישבו בגרוסווארדיין. האחד, ר' פנחס צימטבוים ששימש בה דיין וראב"ד חמישים שנה (נספה בשואה), היה מתלמידי הגאון הנודע ר' יצחק שמעלקיש בעל בית יצחק. היה מגדולי הלמדנים בהונגריה ומעמודי ההוראה. בשנת תרע"ב החל להדפיס ספר שו"ת, אך בשל המלחמה שפרצה לא נדפס הספר. לאחר השואה נדפס קובץ קטן שו"ת דברי פנחס חלק א (ברוקלין תשכ"ג) ובו נה סימנים בלבד, שאין בהם לבטא אפילו מקצת מגדולת המחבר בתורה ובהלכה; השני, ר' פנחס הורוויץ, שלפני מלחמת העולם הראשונה שימש דיין בעיר קאסוב שבגליציה. במלחמה נמלט לגרוסווארדיין ושימש גם בה דיין עד לפטירתו (תרצ"ח). שני חלקי שו"ת פתחא זוטא (לונדון תשי"ז — תשי"ט) כוללים קרוב למאתיים תשובות, שרובן נכתבו בקוסוב. אלו שנכתבו בגרוסווארדיין נכתבו כמובן בית שתי מלחמות העולם.

חתנו (בזיווג ראשון) של ר' פנחס צימטבוים, ר' יצחק יעקב ווייס, שימש אף הוא דיין בגרוסווארדיין. נולד בגליציה ונתחנך במונקאטש כתלמיד ר' חיים אלעזר שפירא. לאחר השואה נודע שמו בכל רחבי העולם היהודי כאחד מעמודי ההוראה. נבחר לרבה של העדה החרדית בירושלים (נפטר תשמ"ט). עשרת חלקי שו"ת מנחת יצחק (לונדון תשט"ו — ירושלים תש"ן) הם מאבני היסוד של הפסיקה ההלכתית בדורינו ומקופלים בהם בעיות הדור באספקלריה של ההלכה. על סף השואה הספיק ר' יצחק יעקב ווייס להדפיס מבחר קטן של תשובותיו בספר דברי יצחק (גראסווארדיין תש"ג) ובו כה סימנים. בספר כמה בירורים הלכתיים בשאלות שעמדו על הפרק בצלן של הגיורות בהונגריה שקדמו לשואה בשנת תש"ד.

ברגן־בלזן. היגר לארצות הברית ובה נפטר (תשל"ד). לפני השואה הספיק להדפיס את החלק הראשון של שו"ת בנין צבי (וויטצען תרצ"ט) שבו עד סימנים. לאחר השואה הדפיס חלק שני (ניו יורק תשט"ז) ובו פד סימנים. השואה ותוצאותיה מבחינה הלכתית העסיקו את רצ"ה מיזליש כרב במחנה ברגן־בלזן.

הוא חיבר קונטרס מיוחד לתיקון עגונות ועגונים של השואה. חלק נכבד מספרו בנין צבי ח"ב הוקדש לעניין זה. שני חלקים של ספר גדול בשם שו"ת מקדשי השם (שיקאגא תשט"ו — ברוקלין תשכ"ז) הוקדשו אך ורק לזכר הרבנים ותלמידי חכמים שנספו בשואה, שאת תשובותיהם וחידושי התורה שלהם הדפיס בשני חלקי הספר (עם הערותיו והוספותיו בשם דבר צבי). בחלק א קו סימנים ובחלק ב עב סימנים. רבים מן הנזכרים בשו"ת מקדשי השם זהו איזכורם היחיד בספרות התורנית.

מגדולי התורה וההוראה בטראנסילוואניה, שכנראה רכש את לימודו בגליציה, היה גם ר' דוד שפרבר אב"ד בראשוב, שעלה ארצה ונפטר בירושלים (תשכ"ב). ספרו שו"ת אפרקסתא דעניא (סאטמאר ת"ש) כולל קפו סימנים. רבות מן התשובות דנות בענייני דיומא בין שתי מלה"ע.

מחכמי גליציה שאב את תורתו גם ר' דוד דוב מיזליש רבה של הקהילה החסידית בעיר אוהעל למעלה מארבעים שנה (נספה בשואה). נתגדל בעיר טארנא שבגליציה והיה מתלמידי ר' יוסף ענגל. ספרו שו"ת בנין דוד (אוהעל תרצ"ב) כולל עב סימנים. מלבד רבני הונגריה (כמה מהם תלמידיו) התכתב גם עם רבני פולין וגליציה (מהם בני משפחתו). בנו ר' צבי מיזלש שימש דיין בעיר ווייצן. עבר את מוראות השואה והיה רבו של מחנה העקורים הגדול

מגדולי התורה וההוראה בטרנאנסילוואניה, שכנראה רכש את לימודו בגליציה, היה גם ר' דוד שפרבר אב"ד בראשוב, שעלה ארצה ונפטר בירושלים (תשכ"ב). ספרו שו"ת אפרקסתא דעניא (סאטמאר ת"ש) כולל קפז סימנים. רבות מן התשובות דנות בענייני דיומא בין שתי מלה"ע.

מחכמי גליציה שאב את תורתו גם ר' דוד דוב מייזליש רבה של הקהילה החסידית בעיר אוהעל למעלה מארבעים שנה (נספה בשואה). נתגדל בעיר טארנא שבגליציה והיה מתלמידי ר' יוסף ענגל. ספרו שו"ת בנין דוד (אוהעל תרצ"ב) כולל עב סימנים. מלבד רבני הונגריה (כמה מהם תלמידיו) התכתב גם עם רבני פולין וגליציה (מהם בני משפחתו). בנו ר' צבי מייזלש שימש דיין בעיר ווייצן. עבר את מוראות השואה והיה רבו של מחנה העקורים הגדול

ברגן-בלזן. היגר לארצות הברית ובה נפטר (תשל"ד). לפני השואה הספיק להדפיס את החלק הראשון של שו"ת בנין צבי (וויטצען תרצ"ט) שבו עד סימנים. לאחר השואה הדפיס חלק שני (ניו יורק תשט"ז) ובו פד סימנים. השואה ותוצאותיה מבחינה הלכתית העסיקו את רצ"ה מייזליש כרב במחנה ברגן-בלזן. הוא חיבר קונטרס מיוחד לתיקון עגונות ועגונים של השואה. חלק נכבד מספרו בנין צבי ח"ב הוקדש לעניין זה. שני חלקים של ספר גדול בשם שו"ת מקדשי השם (שיקאגא תשט"ז—ברוקלין תשכ"ז) הוקדשו אך ורק לזכר הרבנים ותלמידי חכמים שנספו בשואה, שאת תשובותיהם וחידושי התורה שלהם הדפיס בשני חלקי הספר (עם הערותיו והוספותיו בשם דבר צבי). בחלק א קז סימנים ובחלק ב עב סימנים. רבים מן הנזכרים בשו"ת מקדשי השם זהו איזכורם היחיד בספרות התורנית.

הפסיקה ההלכתית בהונגריה

ספרי השו"ת לדורותיהם

המאה ה-17 וה-18

החתם סופר ובני דורו
עד אמצע המאה ה-19

צאצאי בעל שמון רקח
צאצאי בעל ישמח משה
ובית מדרשו ועוד

תלמידי החתם סופר

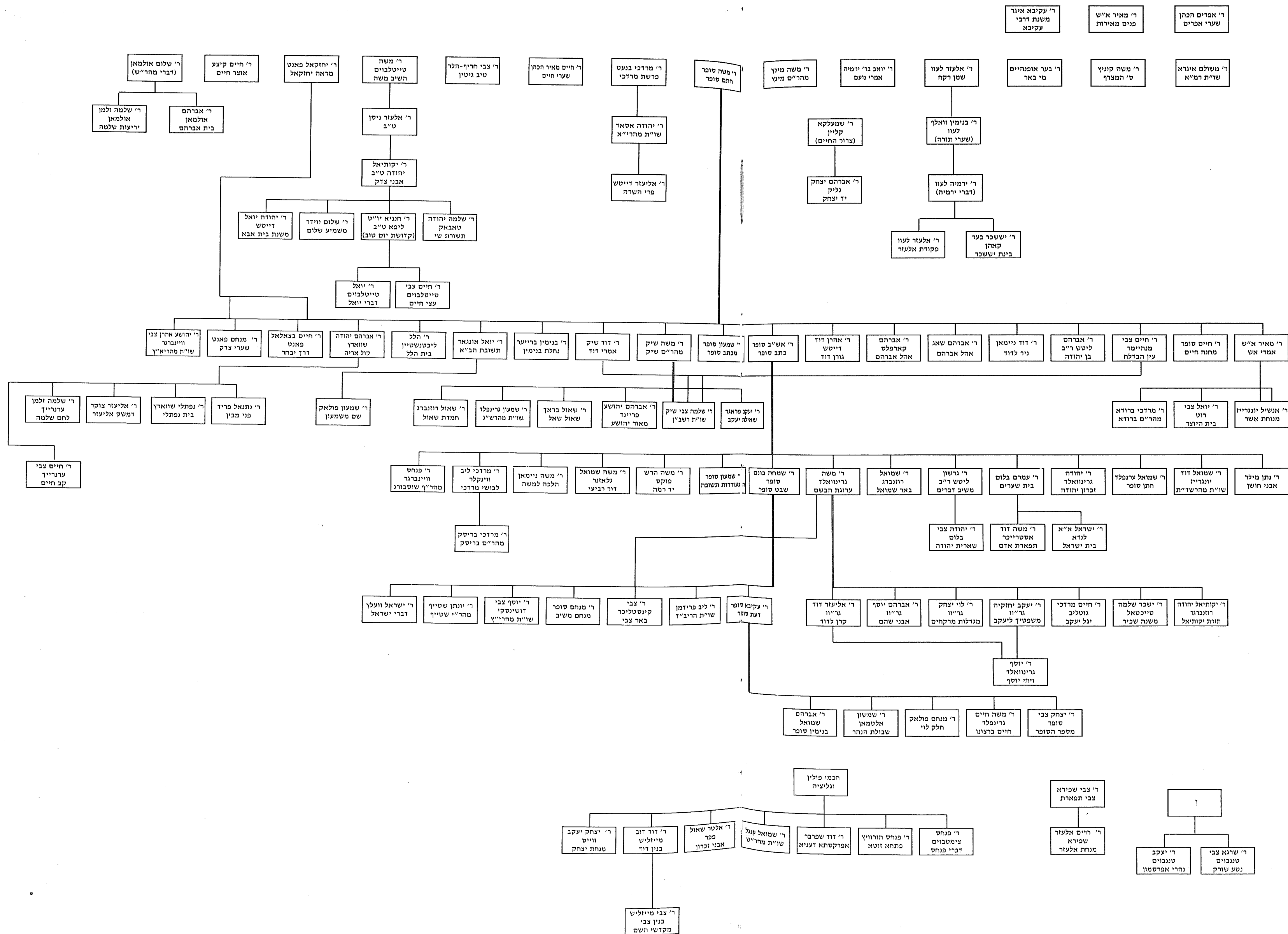
תלמידי מהר"ם א"ש,
תלמידי מהר"ם שיק וקול אריה

תלמידי בעל כתב סופר
תלמידי תלמידיו

תלמידי ערוגת הבשם,
תלמידי שבט סופר

תלמידי בעל דעת סופר

לא ידועים, תלמידי מונקאטש,
תלמידיהם של חכמי פולין וגליציה

הפסיקה ההלכתית בהונגריה

ספרי השו"ת לדורותיהם

המאה ה-17 וה-18

החתם סופר ובני דורו
עד אמצע המאה ה-19

צאצאי בעל שמון רקח
צאצאי בעל ישמח משה
ובית מדרשו ועוד

תלמידי החתם סופר

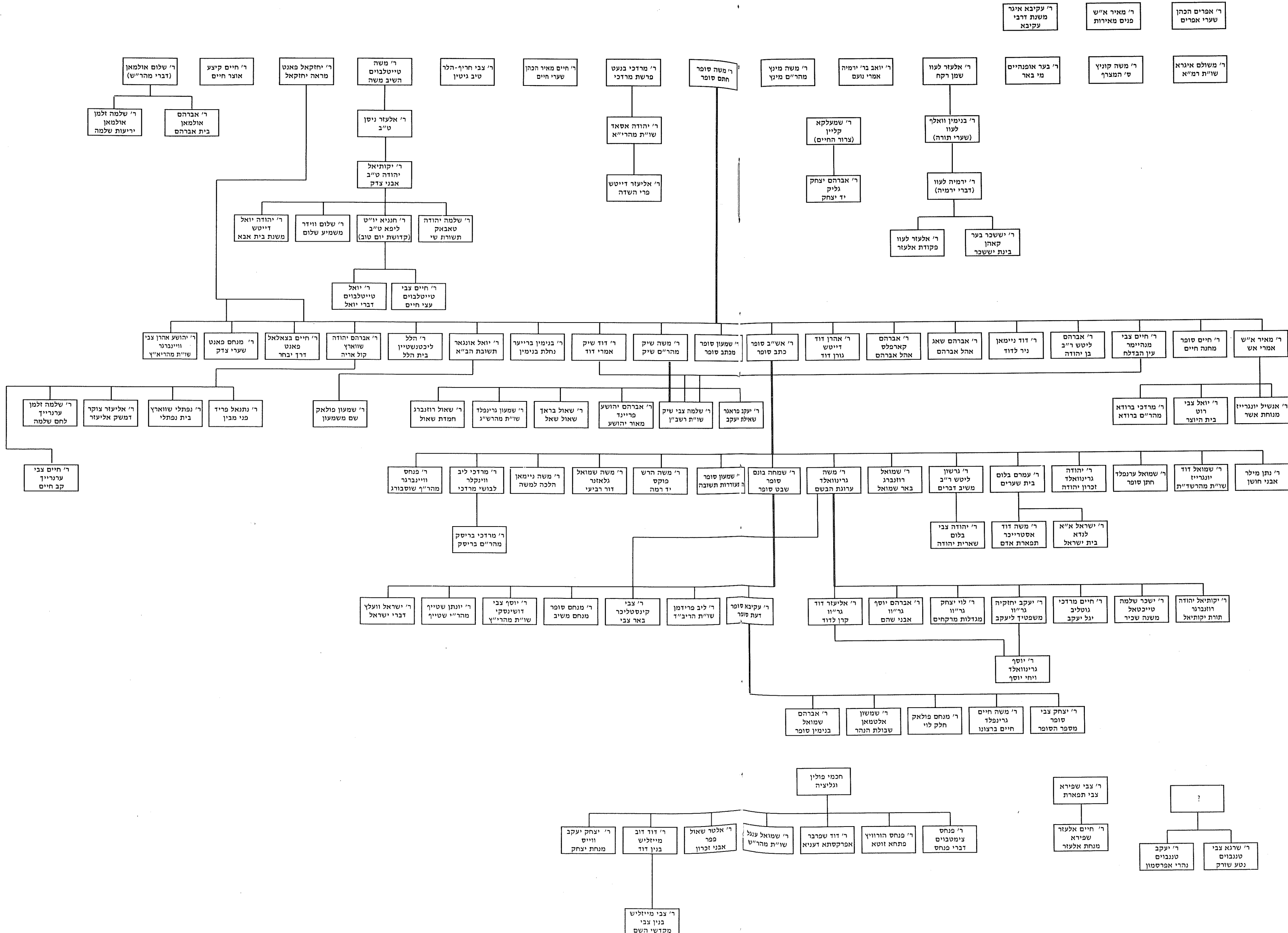
תלמידי מהר"ם א"ש,
תלמידי מהר"ם שיק וקול אריה

תלמידי בעל כתב סופר
תלמידי תלמידיו

למדידי ערוגת הבשם,
למדידי שבט סופר

למידי בעל דעת סופר

א ידועים, תלמידי מונקאטש,
למידה של חכמי פולין וגליציה

חכמי הונגריה
והספרות התורנית בה

פרק ראשון

ראשיתה של היצירה התורנית בהונגריה (עד אמצע המאה ה־18)

כעשר שנים לפני הגירוש מווינה בשנת קפ"א (1421), שבעקבותיו קבע את מושבו בפרסבורג, בה נפטר כנראה בין השנים קצ"ט—רי"ב (1439—1452), כפי שנסינו להוכיח במקום אחר¹ ולא נחזור כאן על הדברים. הספר זכה לעשרות רבות של מהדורות, במקורו וביידיש־דייטש² והיה נפוץ מאד. חלק ממהדורותיו ביידיש־דייטש עוטר באיורים של חיתוכי־עץ. בשערו של הספר במהדורת ויניציאה שנ"א (המהדורה הרביעית אך הראשונה שהיתה למראה עינינו) נאמר:

מנהגים של כל המדינות האלו פולין ופיהם ומעררין ואשכנזי שחבר הגאון מהר"ר אייזק טירנא. וויניציאה שנ"א. עו דף.

בהקדמתו מספר ר' אייזיק טירנא את הסיבות שהניעוהו לחבר את הספר: "... והנחנו בדרך אמת לישב ולתקן ולסדר מנהגי כל השנה כסדר כדי להקל להיות מצוי לכל אדם וגם בלישנא קלילא כי הוא מסור לכל אפילו לבני אדם שאינם ת"ח [תלמידי חכמים]. לכן קצרתי בראיות החמורות ובקצת הטעמים וכנגד זה הארכתי בלשונות קצת וכפלתי לפעמים דין אחד בכל מקום השייך יען כי נתמעטו הלומדים ותלמידי חכמים בעונות הרבים. ומאחר שאבדו ואפסו אנשי אמנה ותורה ומעשים טובים שבאוסטרייך עד שראיתי יישוב או קהילה שלא נמצא בהן ב' או ג' אנשים היודעים אמתת מנהג עירו על בוריו קל וחומר של עיר אחרת".

במלים אחרות, מניעיו של ר' אייזיק טירנא היו מעשיים. כיוון שהדורות הולכים ומתמעטים ותלמידי החכמים הולכים ופוחתים ורק מעטים יודעים את

עקבותיהם של חיי תורה ולימודה בהונגריה תחילתם בראשית המאה ה־11. אך לא נודע על חכמים ששימשו שם ברכנות אלא מן המאה ה־12 ואילך. ואילו מחברם של ספרים שנשתמרו ונדפסו, ראשיתם בתחילת המאה ה־15¹. משליש הראשון של המאה ה־15 ואילך ידועים בשמותיהם רבנים בערים שופרון (אדינבורג), פרסבורג ואופץ². בשופרון ידועים בשמותיהם ר' מאיר הנזכר בספר מנהגי מהרי"ל משנת ק"ץ (1430) ושל ר' קלמן משנת קצ"ט (1439), ר' גאדל ור' יהודה, ר' יעקב ב"ר יצחק מפראג וחכם בשם ר' יצחק, ששימשו ברכנות בשופרון בין השנים ר"ר"ס (1440—1500); במאה ה־16 ידוע שמו של ר' מערקעל בשנת רס"ז (1507); בעיר פרסבורג ידוע רב בשם ר' אליקום ב"ר קלונמוס וויידלמאן משנת רמ"ד (1444); בעיר אופן שימש בהוראה ר' מאיר הכהן משנת ר"י (1450) לערך וכן ר' יוסף זלמוני (גם שלמוני) ועמיתו ר' גרשון לטיף משנת ר"ף (1520) לערך. שניהם נזכרים על־ידי הרמ"א ור' נתן שפירא, המסתמך על חיבור בכתב־יד של ר' יוסף זלמוני בספרו מבוא שערים בדיני מליחה³. כיון שענייננו בחיבור זה היצירה התורנית שנשתמרה ושזכתה לראות את אור הדפוס, לא נרחיב יותר בעניין זה.

ר' אייזיק טירנא

המחבר הראשון שספרו זכה לאור הדפוס הוא ר' אייזיק טירנא, שמוצאו מן העיר טירנוי שבהונגריה (כיום סלובאקיה). למד תורה באוסטריה אצל ר' אברהם קלזנר ור' שלום מווינר־נוישטאדט. בסוף ימיו שימש בהוראה בעיר פרסבורג. את ספרו כתב

1 במאמרי "ספריהם של חכמי הונגריה הראשונים", המעין, תמוז תשכ"ה [מקורות וקורות, עמ' 209—237] הרחבתי את הדיבור על הניצנים הראשונים של חיי תורה בהונגריה.
2 כל החכמים העלומים הללו רשומים בספרו של ר' פנחס זעליג שווארץ, שם הגדולים מארץ הגר, בערכיהם. על ר' יוסף זלמוני ראה גם שם בקונטרס אחרון (עמ' 347 במהדורה המצולמת,

הספרות התורנית בהונגריה (גוף החיבור)

ה ת ו כ ן

פרק ראשון: ראשיתה של היצירה התורנית בהונגריה (עד אמצע המאה ה־18)
ר' אייזיק טירנא; חכמי ספרד בהונגריה; ר' אפרים הכהן וספרו "שער אפרים"; חיבורים בקבלה; בעל "פנים מאירות"; בני דורו של בעל "פנים מאירות"; סיכום

פרק שני: המחצית השניה של המאה ה־18
חכמי פרסבורג; ר' אלעזר קליר בעל "אור חדש"; ספרי מוסר בדרך הקבלה והדרוש; מהר"ם ברבי; בעל "שמן רקח"; חכמי מאראמארוש ופאפא הראשונים; העשור האחרון של המאה ה־18; פולמוס דג ה"שטירל"; סיכום

פרק שלישי: בני דורו של החתם סופר (מחציתה הראשונה של המאה ה־19)
ר' משולם איגרא; השד"ר ר' ישראל נחמן דרוהוביטשר; רב משכיל (ר' משה קוניץ); ר' יצחק ב"ר אליעזר מונקאטש וספריו רבי־המכר; ר' שמעון אופנהיים־קרומנוי; ר' וואלף בוסקוביץ; ר' דוד פריזנהויזן — רב ומשכיל; ר' דוד דייטש; בעל "שערי תורה"; מחבר גביר מפרסבורג (ר' בער אופנהיים); האדמו"ר הראשון בהונגריה (ר' אייזיק טויב מקאלוב) ושאלתו בהלכה; הספר החסידי הראשון בהונגריה; בעל "ישמח משה"; בעל "מראה יחזקאל"; רבני רפורמה; סיכום

פרק רביעי: החתם סופר ופעלו הספרותי־תורני
תולדותיו, חיבוריו (חידושי הלכה, חידושי ש"ס, חידושי סוגיות, חידושי אגדה); מדרין כרונולוגי לתולדות החתם סופר מתוך חיבוריו

פרק חמישי: תלמידי החתם סופר ובני דורם (עד סוף המאה ה־19)
1. סלובאקיה ושבע הקהילות (פרסבורג, מאטרסדורף, סערדאהעלי, מקומות אחרים);
2. קארפאט־רוס (אונגוואר, חוסט, מונקאטש, מקומות אחרים בסדר א"ב); 3. הונגריה הפנימית ומחוז באטשקא (בסדר א"ב של המקומות); 4. טראנסילוואניה (סיגט, דעש, מקומות אחרים)

פרק שישי: מסוף המאה ה־19 ועד תום מלחמת העולם הראשונה
1. סלובאקיה ושבע הקהילות (פרסבורג ומקומות אחרים לפי א"ב); 2. קארפאט־רוס (מונקאטש, אונגוואר, חוסט, בערעגסאס ומקומות אחרים בסדר א"ב); 3. הונגריה הפנימית ומחוז באטשקא (בסדר א"ב של המקומות); 4. טראנסילוואניה (סיגט, סאטמאר, ספינקא ומקומות אחרים בסדר א"ב)

פרק שביעי: בין שתי מלחמות העולם
1. סלובאקיה ושבע הקהילות (פרסבורג ומקומות אחרים); 2. קארפאט־רוס (מונקאטש, אונגוואר, חוסט ומקומות אחרים); 3. הונגריה הפנימית (בודאפשט, אוהעל, מקומות אחרים); 4. טראנסילוואניה (סיגט, סאטמאר, גרוסווארדיין, קלויזנבורג ומקומות אחרים)

מפתחות: א. שמות האנשים, ב. שמות הספרים, ג. שמות המקומות

ברוקלין תשי"ט).
3 ר' נתן שפירא כותב שם: וראיתי בכת"י של ש"ב הרב הגדול מו"ה יוסף זלמוני ז"ל שתיריך קושי' זו".
4 ספריהם של חכמי הונגריה הראשונים (הערה 1), עמ' 6—8.
5 שם, עמ' 12 נרשמו מהדורות הספר עד שנת ת"ק, 31 בעברית ו־28 ביידיש.

פרק ראשון

ראשיתה של היצירה התורנית בהונגריה (עד אמצע המאה ה־18)

עקבותיהם של חיי תורה ולימודה בהונגריה תחילתם בראשית המאה ה־11. אך לא נודע על חכמים ששימשו שם ברבנות אלא מן המאה ה־12 ואילך. ואילו מחברם של ספרים שנשתמרו ונדפסו, ראשיתם בתחילת המאה ה־15¹. משליש הראשון של המאה ה־15 ואילך ידועים בשמותיהם רבנים בערים שופרון (אדינבורג), פרסבורג ואופן². בשופרון ידועים בשמותיהם ר' מאיר הנזכר בספר מנהגי מהרי"ל משנת ק"ץ (1430) ושל ר' קלמן משנת קצ"ט (1439), ר' גאדל ור' יהודה, ר' יעקב ב"ר יצחק מפראג וחכם בשם ר' יצחק, ששימשו ברבנות בשופרון בין השנים ר"ד"ס (1440—1500); במאה ה־16 ידוע שמו של ר' מערקעל בשנת רס"ז (1507); בעיר פרסבורג ידוע רב בשם ר' אליקום ב"ר קלונמוס וויידלמאן משנת רמ"ד (1444); בעיר אופן שימש בהוראה ר' מאיר הכהן משנת ר"י (1450) לערך וכן ר' יוסף זלמוני (גם שלמוני) ועמיתו ר' גרשון לטיף משנת ר"ף (1520) לערך. שניהם נזכרים על־ידי הרמ"א ור' נתן שפירא, המסתמך על חיבור בכתב־יד של ר' יוסף זלמוני בספרו מבוא שערים בדיני מליחה³. כיון שענייננו בחיבור זה היצירה התורנית שנשתמרה ושזכתה לראות את אור הדפוס, לא נרחיב יותר בעניין זה.

ר' אייזיק טירנא

המחבר הראשון שספרו זכה לאור הדפוס הוא ר' אייזיק טירנא, שמוצאו מן העיר טירנוי שבהונגריה (כיום סלובאקיה). למד תורה באוסטריה אצל ר' אברהם קלזנר ור' שלום מווינר־נוישטאדט. בסוף ימיו שימש בהוראה בעיר פרסבורג. את ספרו כתב

1 במאמרי "ספריהם של חכמי הונגריה הראשונים", המעין, תמוז תשכ"ה [=מקורות וקורות, עמ' 209—237] הרחבתי את הדיבור על הניצנים הראשונים של חיי תורה בהונגריה.
2 כל החכמים העולים הללו רשומים בספרו של ר' פנחס זעליג שווארץ, שם הגדולים מארץ הגר, בעריכהם. על ר' יוסף זלמוני ראה גם שם בקונטרס אחרון (עמ' 347 במהדורה המצולמת,

כעשר שנים לפני הגירוש מווינה בשנת קפ"א (1421), שבעקבותיו קבע את מושבו בפרסבורג, בה נפטר כנראה בין השנים קצ"ט—רי"ב (1439—1452), כפי שנסינו להוכיח במקום אחר⁴ ולא נחזור כאן על הדברים. הספר זכה לעשרות רבות של מהדורות, במקורו וביידיש־דייטש⁵ והיה נפוץ מאד. חלק ממהדורותיו ביידיש־דייטש עוטר באיורים של חיתוכי־עץ. בשעריו של הספר במהדורת ויניציאה שנ"א (המהדורה הרביעית אך הראשונה שהיתה למראה עינינו) נאמר:

מנהגים של כל המדינות האלו פולין ופיהם ומעררין ואשכנזי שחבר הגאון מהר"ר אייזק טירנא. וויניציאה שנ"א. עו"דף.

בהקדמתו מספר ר' אייזיק טירנא את הסיבות שהניעוהו לחבר את הספר: "... והנחנו בדרך אמת לישב ולתקן ולסדר מנהגי כל השנה כסדר כדי להקל להיות מצוי לכל אדם וגם בלישנא קלילא כי הוא מסור לכל אפילו לבני אדם שאינם ת"ח [תלמידי חכמים]. לכן קצרתי בראיות החמורות ובקצת הטעמים וכנגד זה הארכתי בלשונות קצת וכפלתי לפעמים דין אחד בכל מקום השייך יען כי נתמעטו הלומדים ותלמידי חכמים בעונות הרבים. ומאחר שאבדו ואפסו אנשי אמנה ותורה ומעשים טובים שבאוסטריין עד שראיתי יישוב או קהילה שלא נמצא בהן ב' או ג' אנשים היודעים אמתת מנהג עירו על בוריו קל וחומר של עיר אחרת".

במלים אחרות, מניעיו של ר' אייזיק טירנא היו מעשיים. כיוון שהדורות הולכים ומתמעטים ותלמידי החכמים הולכים ופוחתים ורק מעטים יודעים את

ברוקלין תשי"ט).
3 ר' נתן שפירא כותב שם: וראיתי בכת"י של ש"ב הרב הגדול מו"ה יוסף זלמוני ז"ל שתירץ קושי' זו".
4 ספריהם של חכמי הונגריה הראשונים (הערה 1), עמ' 6—8.
5 שם, עמ' 12 נרשמו מהדורות הספר עד שנת ת"ק, 31 בעברית ו־28 ביידיש.

לצורך בני אדם... ומאוד צורך שעה הוא". ואכן הוכח שספר המנהגים הוא "צורך שעה" בעשרות המהדורות שנדפסו במשך הדורות והוא ספר המנהגים הנפוץ ביותר.

בשער הספר נאמר שהוא כולל מנהגים של "מדינת פולין ופיהם ומעררין ואשכנזי", אך המחבר בסוף ההקדמה כותב "וכתבתי מנהג מדינתנו הגר' ושטיי"ר מאר"ק ומעררין ושהיו יודים [=יהודים] גם באוסטרייך רק משנים באופנים ובכה"ג [ובכמהאי גוונא] וגם בהגר' ושטיי"ר מאר"ק אומרים אין כאלקינו גם בחול... ולא במעררין ופולין ופיהם". פירוש הדבר, שעיקר המנהגים הרשומים בספר הם מנהגי הונגריה ושטיייר מארק ומורביה, אך במקרים מיוחדים הוא רושם גם מנהגי אוסטריה שבה היהודים "משנים מעט" מנהגים כגון ב"אופנים", כלומר, הפיוטים הנאמרים בברכות שלפני קריאת שמע של שחרית וכיוצא בהם ("כי האי גוונא") וכן אמירת תפילת "אין כאלקינו" בחול שגם בה ישנם חילוקי מנהגים בין הונגריה ושטיייר מארק ובין מורביה, פולין ובוהמיה. ואשר לשינויים שבנוסח השער לבין דברי המחבר נראה, שכיוון שבהונגריה של סוף המאה ה-16, תקופת הדפסת הספר, לא ישבו כמעט יהודים, שהיתה כבושה זה עשרות שנים (מאז 1526) בידי התורכים. לא היה איפוא טעם להזכיר בשער את מנהגי יהודי הונגריה (ואילו שטיייר מארק, שהוא חבל אוסטרי, נשמט כנראה משום שנכלל במלה "אשכנזי", הכוללת את אוסטריה וגרמניה גם יחד)⁹.

פעלו של ר' אייזיק טירנא, לתת להמוני העם ספר-עזר שימושי, שידריכם בחיי היום יום בבית הכנסת ובבית, הוכתר בהצלחה רבה. ר' אייזיק טירנא, תלמידם המובהק של גדולי הדור, היה מסוגל ללא ספק לחבר ספרים הלכתיים ופרשניים בש"ס ופוסקים, שהיו וודאי מאדירים את שמו כאחד מגאוני הדור, אך הוא העדיף לעסוק בספר מנהגים

8 מכאן תשובה לר' שמואל הכהן וויינגרטן ז"ל, שפיקפק במוצאו של ר' אייזיק טירנא מטיירא שבהונגריה והעלה את ההשערה שמוצאו מטיירא שבמורביה (המעין, טבת תש"ל, עמ' 48—56). הרי ר' אייזיק כותב בפירושו "מדינתנו הגר'".
9 לספר צורפו הגהות והשלמות של ר' משה חזן, שחי כנראה במאה ה-16.

המנהגים על בורים, ראה צורך דחוף לחבר את ספר המנהגים הנהוגים במדינות הסמוכות, כדי לקבוע מעתה ואילך מנהגים קבועים ומחייבים. וכיוון שהחיבור מיועד גם להמוני העם, גם לאלה שאינם בקיאים ברזי המשא-ומתן התלמודי וההלכתי חיבר את הספר ב"לישנא קלילא", כלומר, בסגנון קל ושוה לכל נפש, כדי שהספר יהיה "מסור לכל אפילו לבני אדם שאינם תלמידי חכמים, לכן קצרתי בראיות החמורות ובקצת הטעמים". ור"א טירנא ממשיך להסביר את דרכו בחיבור ספר המנהגים שלו: "וראיתי כמה מנהגים ישנים שבהם כמה חלוקי מנהגים והתייר הגדול מהר"ר אברהם קלונצער זצ"ל רבי מובהק עשה הגהות הרבה ראיות חמורות וטעמים שאין בהם צורך גדול. ומתוך גדולתו ובקיאתו הביא הרבה דעות שונות ובהג"ה אחת נמצא כך ובשנייה איפכא שאין לידע היכי לנהוג" לכן סדרתי ולקטתי בתר לקוטי וכתבתי רק מסקנת המנהג כי כמה פעמים כתב ב[טור] אורח חיים או במרדכי או באור זרוע ומיימוני ולא נהיגי כן כלל". מכאן, שהספר יביא תועלת גם לתלמידי חכמים המצויים בספרים הנזכרים, הסותרים זה את זה באשר למנהגים ודינים ולא כולם מסוגלים להסיק את המסקנות להלכה ולמעשה. המחבר משתבח שראוי הוא למשימה זאת, שכן "מנעורי נתתי לבי על המנהגים" ולפיכך יש לסמוך על מסקנותיו. לשם כך הוא מזכיר את רבותיו שמהם למד תורה: "והנני הצעיר אייזיק טירנא מימי גדלתי בין החכמים המקובלים מהר"ש ומהרא"ק ומהר"א הקדוש ז"ל" והם היו עקרי תושבי אוסטרייך ובקיאם ויודעים עיקר מנהגים ומימיהם אנו שותים".

את מבנה הספר הוא מתאר כך: "והתחלתי בליל ראשון שהוא מוצאי שבת וכל ימי החול ואחר כך ר"ח כל חדש שלם ומנהגי י"ב חדשי השנה או י"ג והתחלתי בניסן... ואחר כך דין שבע ברכות דחתונה" וכו'. הוא מרגיש צורך להתנצל על עצם חיבור הספר: "וסהדי במרומים שלא לכבודי עשיתי רק

6 בספר מנהגי ר' אברהם קלונצער המצוי בידינו אין שום משא-ומתן של הלכה ואינו כולל אלא רישום המנהגים גרידא ואף בצורה מקוצרת מזו שבספר המנהגים של ר"א טירנא. נראה שהספר נערך ועובד לפני הדפסתו (ריווא דטרינטו שי"ט).
7 הכוונה לר' שלום מווינר-נוישטאדט, ר' אברהם קלונצער שהיה כאמור רבו המובהק והקדוש ר' אהרן בלומלין, אף הוא מנוישטאדט.

בעידן הכיבוש התורכי הגיעו להונגריה, ביחוד לבירתה אופן (גם בודון) ובמדה מצומצמת יותר לחבל טראנסילוואניה, יהודים ספרדים מן הבאלקאן. בין הבאים גם תלמידי חכמים ומחברי ספרים. העיר אופן הפכה למקום-מפגש חשוב בין יהודים ספרדים שבאו בעקבות הכיבוש ויהודים אשכנזים מקומיים, מהם פליטים ממדינות אירופה שונות, שברחו מחמת המציק ומאימות המלחמות הרבות שהיו נטושות בתקופה זו באירופה. בין הבאים לעיר אופן בחור צעיר בשם דוד בן יעקב הכהן. סבו, ר' דוד הכהן נהרג בידי גויים, כפי שמוסר נינו ר' יהודה הכהן, שהביא לדפוס את ספרו של אביו. אין הוא מוסר באיזה נסיבות נהרג הקדוש ר' דוד הכהן. ייתכן, שהדבר קרה בעת שהמשפחה עברה לעיר אופן, כנראה בשנים הראשונות לאחר הכיבוש התורכי. הבחור ר' דוד הכהן נסע לעיר לובלין ללמוד תורה מפי ר' שלמה לוריא (מהרש"ל). לאחר שובו מפולין ישב שנים רבות באופן. אין אנו יודעים אם מילא תפקיד רבני מוגדר בעיר, אך ניהל בה ישיבה. בעקבות שיעוריו בישיבה נתחדשו לו חידושים שהעלה על הכתב וכך נצטברו אצלו כמה חיבורים על המסכתות שנלמדו בישיבה. בשנת שמ"ב 1582 למדו בישיבה מסכת גיטין ואת חידושי למסכת זו הביא לבית-הדפוס בשאלוניקי (כנראה מקום מוצא המשפחה) בן המחבר, ר' יהודה הכהן, לאחר פטירת המחבר:

מגדל דוד, חבר יפה אף נעי' על מסכת גיטין. חברו הנודע בשער' שמו ה"ה החכ' השל' פטיש החזק כמהר"ר דוד בן יעקב הכהן ז"ל אשר היה שם אהלו בק"ק בודין יע"א... והמזכ' את הרבים להוציא ממונו להביא כלי ההדפסה החכם השלם כמהר"ר משה דמדינה נר"ו. שאלוניקי שנ"ז. קיח דף.

על נסיבות חיבור הספר ופרטים ביוגרפיים מעטים (ומעורפלים) מוסר בן המחבר בהקדמתו: "כה

להמוני העם, שאמנם גמלו לו בהכרת טובה במשך מאות בשנים והספר הפך לאחד האהובים על ההמונים והופץ — בכתב יד ובדפוס בעותקים לאלפים ולרבבות. נראה, שלהפצת הספר גרמה גם העובדה, שהרמ"א ב"מפה" שלו על השלחן ערוך אימץ את ספר המנהגים ונתן לו עדיפות בולטת על פני ספרים אחרים מסוגו¹⁰. בסעיפים רבים בשו"ע או"ח קבע הרמ"א את הכרעתו ("והכי נהוג") על-פי הכתוב בספר המנהגים של ר' אייזיק טירנא.

חכמי ספרד בהונגריה

כמאתיים שנה חלפו עד לחיבור הבא של חכם שישב בהונגריה¹¹ — והפעם חיבור למדני ממדרגה ראשונה. בינתיים נפל דבר גדול ואסון כבד פקד את הממלכה ההונגרית. בשנת 1526 עלה בידי צבאות הממלכה העות'מאנית להביס את צבאות הונגריה בקרב המכריע ליד העיר מוהאטש, עיר שהפכה סמל לדורות הבאים לאסון הלאומי ההונגרי. כיבושם של כשני שליש משטחה של הונגריה בידי הצבא התורכי, לאחר מלחמות בלתי פוסקות במשך למעלה ממאה שנה, הביא את חלוקת הונגריה לשלושה חלקים ואת ביטול עצמאותה לדורות הבאים, עד תום מלחמת העולם הראשונה, שבתוצאתה זכתה שוב הונגריה לעצמאות מדינית, אך על שטח מצומצם בלבד. הכיבוש התורכי שנמשך כ-160 שנה (1526—1686) הכתיב את חלוקתה לשלושה החלקים הבאים: רובה של המדינה נשלטה בידי התורכים במישורים על כל הכרוך בכך — מדינית, צבאית וכלכלית. חבל טראנסילוואניה, נשאר אמנם בידי חסות עות'מאנית, אך הוענקה לה אוטונומיה בצורה של נסיכות עצמאית למחצה, והחבל, שהורחב על פני שטחים שמעולם לא היו בתחומו, נוהל בידי נסיכי החבל, בפיקוח תורכי רופף ולפרקים בפיקוח צמוד. השטח שלא נכבש, במערב ובצפון-מערב, נפל לשלטונה של מלכות אוסטריה ההאבסבורגית¹².

10 ראה לדוגמא בשו"ת הרמ"א סי' לה, בעניין נוסח ברכת ההלל ואם לברך על מקרא מגילות שיר השירים, רות, איכה וקהלת, "שאנו נוהגים בתרווייהו כר"א טירנא", אף-על-פי שחברו מהרי"ל פוסק להיפך.

11 פסחנו כאן על ר' אביגדור סופר מאייזנשטאדט המכונה איצמונש, שפעל בעיר קראקא בשנים ש"ל—שנ"ד

12 (1570—1594) כמתרגם את המחזור ואת סידור התפילה ליידיש וכן את הקונטרס "יגדל גזירה". ראה עליו ב"המעין" הנ"ל (הערה 1), עמ' 12—14.
12 על עניינים אלה ראה במבוא של נתנאל קצבורג לפנקס הקהילות, הונגריה, עמ' 4—8.

להמוני העם, שאמנם גמלו לו בהכרת טובה במשך מאות בשנים והספר הפך לאחד האהובים על ההמונים והופץ — בכתב יד ובדפוס בעותקים לאלפים ולרבבות. נראה, שלהפצת הספר גרמה גם העובדה, שהרמ"א ב"מפה" שלו על השלחן ערוך אימץ את ספר המנהגים ונתן לו עדיפות בולטת על פני ספרים אחרים מסוגו¹⁰. בסעיפים רבים בשו"ע או"ח קבע הרמ"א את הכרעתו ("והכי נהוג") על-פי הכתוב בספר המנהגים של ר' אייזיק טירנא.

חכמי ספרד בהונגריה

כמאתיים שנה חלפו עד לחיבור הבא של חכם שישב בהונגריה¹¹ — והפעם חיבור למדני ממדרגה ראשונה. בינתיים נפל דבר גדול ואסון כבד פקד את הממלכה ההונגרית. בשנת 1526 עלה בידי צבאות הממלכה העות'מאנית להביס את צבאות הונגריה בקרב המכריע ליד העיר מוהאטש, עיר שהפכה סמל לדורות הבאים לאסון הלאומי ההונגרי. כיבושם של כשני שלישי משטחה של הונגריה בידי הצבא התורכי, לאחר מלחמות בלתי פוסקות במשך למעלה ממאה שנה, הביא את חלוקת הונגריה לשלושה חלקים ואת ביטול עצמאותה לדורות הבאים, עד תום מלחמת העולם הראשונה, שבתוצאתה זכתה שוב הונגריה לעצמאות מדינית, אך על שטח מצומצם בלבד. הכיבוש התורכי שנמשך כ־160 שנה (1526—1686) הכתיב את חלוקתה לשלושה החלקים הבאים: רובה של המדינה נשלטה בידי התורכים במישרים על כל הכרוך בכך — מדינית, צבאית וכלכלית. חבל טראנסילוואניה, נשאר אמנם בידי חסות עות'מאנית, אך הוענקה לה אוטונומיה בצורה של נסיכות עצמאית למחצה, והחבל, שהורחב על פני שטחים שמעולם לא היו בתחומו, נוהל בידי נסיכי החבל, בפיקוח תורכי רופף ולפרקים בפיקוח צמוד. השטח שלא נכבש, במערב ובצפון-מערב, נפל לשלטונה של מלכות אוסטריה ההאבסבורגית¹².

בעידן הכיבוש התורכי הגיעו להונגריה, ביחוד לבירתה אופן (גם בודון) ובמדה מצומצמת יותר לחבל טראנסילוואניה, יהודים ספרדים מן הבאלקאן. בין הבאים גם תלמידי חכמים ומחברי ספרים. העיר אופן הפכה למקום-מפגש חשוב בין יהודים ספרדים שבאו בעקבות הכיבוש ויהודים אשכנזים מקומיים, מהם פליטים ממדינות אירופה שונות, שברחו מחמת המציק ומאימות המלחמות הרבות שהיו נטושות בתקופה זו באירופה. בין הבאים לעיר אופן בחור צעיר בשם דוד בן יעקב הכהן. סבו, ר' דוד הכהן נהרג בידי גויים, כפי שמוסר נינו ר' יהודה הכהן, שהביא לדפוס את ספרו של אביו. אין הוא מוסר באיזה נסיבות נהרג הקדוש ר' דוד הכהן. ייתכן, שהדבר קרה בעת שהמשפחה עברה לעיר אופן, כנראה בשנים הראשונות לאחר הכיבוש התורכי. הבחור ר' דוד הכהן נסע לעיר לובלין ללמוד תורה מפי ר' שלמה לוריא (מהרש"ל). לאחר שובו מפולין ישב שנים רבות באופן. אין אנו יודעים אם מילא תפקיד רבני מוגדר בעיר, אך ניהל בה ישיבה. בעקבות שיעוריו בישיבה נתחדשו לו חידושים שהעלה על הכתב וכך נצטברו אצלו כמה חיבורים על המסכתות שנלמדו בישיבה. בשנת שמ"ב 1582 למדו בישיבה מסכת גיטין ואת חידושיו למסכת זו הביא לבית-הדפוס בשאלוניקי (כנראה מקום מוצא המשפחה) בן המחבר, ר' יהודה הכהן, לאחר פטירת המחבר:

מגדל דוד, חבור יפה אף נעי' על מסכת גיטין. חברו הנודע בשערי' שמו ה"ה החכ' השל' פטיש החזק כמהר"ר דוד בן יעקב הכהן ז"ל אשר היה שם אהלו בק"ק בודין יע"א... והמזכ' את הרבים להוציא ממנו להביא כלי ההדפסה החכם השלם כמה"ר משה דמדינה נר"ו. שאלוניקי שנ"ז. קיח דף.

על נסיבות חיבור הספר ופרטים ביוגרפיים מעטים (ומעורפלים) מוסר בן המחבר בהקדמתו: "כה

10 ראה לדוגמא בשו"ת הרמ"א סי' לה, בעניין נוסח ברכת ההלל ואם לברך על מקרא מגילות שיר השירים, רות, איכה וקהלת, "שאנו נוהגים בתרווייהו כר"א טירנא", אף-על-פי שחברו מהרי"ל פוסק להיפך.

11 פסחנו כאן על ר' אביגדור סופר מאייזושטאדט המכונה איצמונש, שפעל בעיר קראקא בשנים ש"ל—שנ"ד

(1570—1594) כמתרגם את המחזור ואת סידור התפילה לידיש וכן את הקונטרס "וינר גזירה". ראה עליו ב"המעין" הנ"ל (הערה 1), עמ' 12—14.

12 על עניינים אלה ראה במבוא של נתנאל קצבורג לפנקס הקהילות, הונגריה, עמ' 84.

דבריו... זעירא וקטינא דמן חבריא גור אריה יהודה ן' ... הרב הכולל והמובהק... החכם השלם החסיד העניו... מרנא ורבנא כמהר"ר דוד בר יעקב בן הקדוש ר' דוד הכהן זלה"ה המיוחס בשטר יחוס מעלי הכהן ז"ל... ויהי כי ארכו לנו הימים הזרקנו מכלי אל כלי ובגולה הלכנו מדחי אל דחי מדולדל ומטולטל וכמה צרות צרורות תכופות אשה אל אחותה חוברת באו עלינו עד כי נתקיים בנו בעוונותינו... ואבדה חכמת חכמיו וגומר... ונשארו המוחות מטורפות מלא ומהמות ובפרט בתלמוד בבלי שהוא עמוק מי ימצאנו וארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים... ועל קצת מהטעויות שבתלמוד בבלי תקן וגילה הרב הגדול מופת הדור מרנא ורבנא מ"ר שלמה לוריא ז"ל בספרו הנקרא חכמת שלמה... ואבא מורי וע"ר [ועטרת ראשין] מוהר"ר דוד בן יעקב הכהן ז"ל אשר שם נפשו ומאדו ללמד את בני יהוד"א קשת במלחמתה של תורה יומם ולילה ועם הרפתקי דערו עליה ואזן וחקר ותיקן חבור קדוש ונורא... על תלמוד בבלי וקרא שמו מגדל"דוד... בפרט על סדר עת"ך חוס"ן ישועו"ת¹³ ... ונפה אותם בכמה נפות... מרוב חריפותו ופילפולי סיני ועוקר הרים... וראוי לשבחו ידידים ואנשי סגולה. והיה מפנה ומסלק בביאור הטעויות... מה שלא זכר הרב הנזכר [מהרש"ל] ז"ל ולא אחד מן הראשונים ואחרונים... הכל בשפה ברורה קלה ולא חמורה... ובעונות הרבים שבאה הסיבה מבעל הסיבות... שנתבקש בשיבה של מעלה... ולא זכה הוא ז"ל... להדפיס ספריו אשר היו מונחים בבית גנזיו באוצרותיו. ובראותי מעלת הספר הזה ויקר תפארת גדולתו... שמתי פדות... בשיטה אחת משיטותיו החמודות... והיא שיטת מסכת גיטין להראות את יופיה לפני חכמים שלמים וכן רבים אם באולי יישרו דבריו הנעימים ונמצא חן בעיני אלקים ואדם... וכל האנשים יתנו יקר להרב המחבר הלז... ותבקשנה בכסף וזהב שיטות האחרות המונחים עמי בבית גנזי להוציא לאור".

13 הכוונה לסדרים מועד, נשים ונזיקין (ראה מסכת שבת לא ע"א). נראה שבישיבה למדו את המסכתות שבשלושה סדרים אלה.
14 נראה שהמחבר ובני משפחתו נעו ונדדו בין שאלוניקי ואופן. נראה שנפטר באופן. ראה מש"כ ב"קריית ספר" כרך לט (תשכ"ד), עמ' 539 — 542 והשלמותיו של רוברט דן, שם, כרך מא (תשכ"ו), עמ' 411.
15 "גם כל בני הישיבה עיינו בדבר וסוף הסכימו לדברי כדכתיבנא" (דף פא ע"ב); בחולקו על פירושו של ר"י בן לב, "דלא ירד לסוף כוונת התוספות ודרך בדרך אחרת ולי הנראה

הפרטים הביוגרפיים דלעיל מטושטשים ועלומים, אך יוצא מהם בבירור שהמחבר ומשפחתו (כנראה גם אביו) יצאו מגולה אל גולה, שאין בידינו לגלות מבחינה כרונולוגית וגיאוגרפית¹⁴. מבחינת תהליך החיבור ונסיבותיו הדברים ברורים יותר. את חיבורו חיבר תוך כדי לימודיו בישיבתו, כפי שיוצא גם מגוף החיבור¹⁵, הספר נתחבר בעקבות ספר "חכמת שלמה" לרבו מהרש"ל ובמקביל לו. מכמה מקומות בספר "מגדל דוד" נראה, שראה את ספרי רבו בכתב־יד: "כך מצאתי מוגה בתוספות של מורי מהרר"ש לוריא"; "כ"ז העתקתי ממה שהגיה מורי מהרר"ש לוריא ז"ל"; "ועיינתי בגמרא של מורי מוהרר"ש לוריא"¹⁶. תוך כדי כתיבת הספר הופיע בדפוס ספר "חכמת שלמה" (קרקא שמ"ב) ובמחצית השניה של ספר "מגדל דוד" נזכר ספר "חכמת שלמה" לעתים תכופות¹⁷. בן המחבר מדגיש בהקדמתו שספר זה הוא רק "שיטה אחת" מרבות, כלומר, חיבור אחד מחיבורים אחרים המצויים בגנזיו והוא מבקש את "החכמים והשלמים וכן רבים" שירכשו את הספר, כדי שיעלה בידו להדפיס גם את חיבוריו האחרים על מסכתות בסדר מועד, נשים ונזיקין. בקשתו של ר' יהודה הכהן, בן המחבר, לא נענתה כנראה. ומכל מקום לא עלה בידו להדפיס חיבורים נוספים מאביו. גם הספר הנדפס נשאר "בודד כמועדו" ולא זכה להדפסות חוזרות. היום הוא יקר המציאות ולא נשתירו ממנו עותקים רבים¹⁸.

המחבר הבא שהוציאה יהדות הונגריה, ר' שמחה ב"ר גרשון הכהן, שחי במחצית הראשונה של המאה ה־17, היה פרי מזיגה ספרדית־אשכנזית. אביו ר' גרשון הכהן וכן סבו ר' שמעון ב"ר יצחק הכהן, היו ילידי בלגראד. אך אמו, מרת לאה רבקה, היתה בתו של ר' שמחה ב"ר חיים הצמן מחכמי אופן¹⁹. ר' שמחה הכהן נולד אף הוא בבלגראד. למיזוג הספרדי־אשכנזי נודעת חשיבות יתירה לאופיו של החיבור שהשאיר אחריו ר' שמחה הכהן. בילדותו

בעיני כתבתי וכן הסכימו עמי כל בני הישיבה" (דף פב ע"א).
16 דפים ה' ע"ב, לה ע"ב, מח ע"ב. וראה גם דפים לא ע"ב, מג ע"א.
17 דפים סב ע"א, סד ע"א, סה ע"א, סח ע"ב, סט ע"ב, עב ע"ב, עד ע"ב, צט ע"ב, קטו ע"ב, קיח ע"א ועוד.
18 פרטים נוספים על הספר, נסיבות חיבורו, זמן חיבורו ורישומו בספריהשו"ת במאמרי (הערה 1), עמ' 14 — 19.
19 בשו"ת מהרשד"ם חלק ג סי' קיד תשובה לר' חיים הצמן לעיר בודון (אופן) משנת שכ"ט.

כבר עולה שביעת־רצון: "ראיתי דברי החכם הנעלה ידיד נפשי הר' שמחה המכונה אפרים²² הכהן נר"ו ולבי שש ושמח כי יפה זכה ויפה דן וידידו רב לו... ובס"ד עלה יעלה במלחמתה של תורה בפלפול וסברא ישרה וכל מאן דין סמוכו לנו והנני מסכים עמו בכל מה שפסק וכתב בין בדין ובין בפלפול"²³. בכך הכניסו לחוג החכמים והפוסקים והסמיכו להורות ולדון. גם ההתייחסות אליו כאל "החכם השלם ידיד נפשי" ומלת "תלמיד" אינה נזכרת כלל, מעידה על כך. מכאן ואילך הועלה ר' שמחה הכהן לדרגת תלמיד־חבר של ר' יהודה לירמה.

תשובתו השניה של ר' שמחה הכהן קשורה הן לעיר בלגראד והן לעיר אופן. היא דנה בשני יהודים, "ראובן ושמעון", האחד תושב אופן והשני תושב בלגראד, סוחרים שנפגשו ביריד אושקי. לראובן קשרי מסחר גם בבלגראד ולשמעון אינטרסים כלכליים גם באופן. כתוצאה מכך נסתכסכו והביאו את דינם בפני ר' יהודה לירמה, ששוב הטיל על התלמיד המחונן לפסוק את הדין. פסקו של ר' שמחה הכהן נדפס על פני 22 עמודים צפופים²⁴ והוא מלאכת מחשבת מבחינת שליטה במקורות, הצעת השיטות הרבות והשלכותיהן לעניין הגדרן ומבחינת ההכרעה ההלכתית הברורה. דבר הלמד מעניינו, שהרב מסכים לדבריו ומציין בסיפוק ש"העמיק והרחיב ונחית לעומקה של הלכה ודינא ולבי שש ושמח בראותי שעמד על מה שצריך כל מעיין לעמוד בפלפול וסברא". לאחר שגם הרב תורם את חלקו בפלפול וסברה, כדרכה של תורה, הוא מסיים בתפילה: "ואחת שאלתי מאת ה' שיאריך ימיהם ויגדיל תורתם של החכם הנעלה ידידי הפוסק נר"ו והחכם הנעלה חברו נר"ו וה' ישים שמם כשם הגדולים מורי הוראות בישראל"²⁵.

תפילתו של ר' יהודה לירמה התרצתה ותלמידו ר' שמחה הכהן נודע בשערי לימוד התורה ופסיקת ההלכה ל"חכם גדול ומעיין ופסקן", כלשונו של

וגם בנעוריו הרבה לבקר בבית משפחת אמו באופן, אך עיקר חינוכו וגידולו בעיר מולדתו בלגראד היה. בה למד תורה מפי רב העיר, ר' יהודה לירמה, והוא היה כנראה רבו המובהק, אם לא רבו היחיד. הוא שהסמיכו לרבנות וכן "העידו עליו רברבי רבנן קשישי גאוני קושטאנדינה ושאלוניקי אשר כלם יעידון יגידון כלם כאחד שראוי לו לישב על כסא ההוראות"²⁰.

ראשית פעלו הספרותי־תורני של ר' שמחה הכהן בשנת ת"ז (1647), בהדפיסו בויניציאה שרידים מספרי רבו ר' יהודה לירמה בשם "פליטת בית יהודה". שם הספר נקבע "יען וביען הנה הוא שארית הפליטה הנשארה לבית יהודה מכל הכתב והמכתב", בעטיה של שריפה שפרצה בעיר בלגראד שכלתה את כל ספרי רבו. מתוך ל התשובות שבספר, שלוש הן של ר' שמחה הכהן. שתיים מהן נכתבו לבקשת הרב והשלישית צירף ר' שמחה לספר "כדי שיעלה מניינם למנין שלם מנין שלשים. וידעתי שמורי הרב ז"ל לא יקפיד על זה כי בכל אדם מתקנא חוץ מבנו ותלמידו"²¹. ובאמת תלמיד אהוב וחביב היה ר' שמחה על רבו ר' יהודה לירמה, שהשתדל לשתפו בדרכי ההוראה ולהורות לו את דרך הרבנות הלכה למעשה, כדי שבבוא הזמן ישב על מדין. ר' יהודה לירמה נשאל להורות בדבר סכסוך שנתגלע בין שנים מתושבי בלגראד והוא ביקש מאת התלמיד לנסות ולפסוק את הדין. לא בלי רתיעה נגש ר' שמחה, שהיה כנראה צעיר מאד לימים, לקיים את משאלת רבו, "כי איני כדאי עדיין לדון ולהורות הוראה ישרה ע"פ דרכי הגמרא לא בפלפול ולא בסברא". רק כדי לא לסרב לרבו, "אשר נפשו אותה להשפיע עלי חן וכבוד", הוא מקבל על עצמו את הדבר. במלים "כי איני כדאי עדיין לדון ולהורות", מגלה הצעיר המוכשר את רחשי לבו הכמוסים, שאמנם בבוא הזמן הוא נועד לכך, אך הזמן טרם הגיע. לא כך היתה דעתו של הרב. נראה ברור שכוונת הרב היתה להדריך את התלמיד האהוב ולהעמידו במבחן. מן המשפט הראשון בתגובת הרב על פסיקת התלמיד

20 לשון ר' הושע ב"ר שמואל דוד ננטוא תושב ירושלים, בהקדמתו לספר השמות של ר' שמחה הכהן.
21 שו"ת פליטת בית יהודה, בראש ס"ל (דף עד ע"א).
22 דומה שזאת הפעם היחידה שר' שמחה נתכנה בשם נוסף, אפרים.

23 שו"ת פליטת בית יהודה דף לא ע"ב — לד ע"ב.
24 שם, דף מט ע"א — נט ע"ב. זו התשובה המקיפה ביותר בספר.
25 שם, דף סב ע"ב. תשובת התלמיד השני, שאף היא היתה כנראה מרשימה, לא נדפסה בספר ואין יודעים את זהותו.

וגם בנעוריו הרבה לבקר בבית משפחת אמו באופן, אך עיקר חינוכו וגידולו בעיר מולדתו בלגראד היה. בה למד תורה מפי רב העיר, ר' יהודה לירמה, והוא היה כנראה רבו המובהק, אם לא רבו היחיד. הוא שהסמיכו לרבנות וכן "העידו עליו רב רבני רבני קשישי גאוני קושטאנדינה ושאלוניקי אשר כלם יעידון יגידון כלם כאחד שראוי לו לישיב על כסא ההוראות"²⁰.

ראשית פעלו הספרותי-תורני של ר' שמחה הכהן בשנת ת"ז (1647), בהדפיסו בויניציאה שרידים מספרי רבו ר' יהודה לירמה בשם "פליטת בית יהודה". שם הספר נקבע "יען וביען הנה הוא שארית הפליטה הנשארה לבית יהודה מכל הכתב והמכתב", בעטייה של שריפה שפרצה בעיר בלגראד שכלתה את כל ספרי רבו. מתוך ל התשובות שבספר, שלוש הן של ר' שמחה הכהן. שתים מהן נכתבו לבקשת הרב והשלישית צירף ר' שמחה לספר "כדי שיעלה מניינם למנין שלם מנין שלשים. וידעתי שמורי הרב ז"ל לא יקפיד על זה כי בכל אדם מתקנא חוץ מבנו ותלמידו"²¹. ובאמת תלמיד אהוב וחביב היה ר' שמחה על רבו ר' יהודה לירמה, שהשתדל לשתפו בדרכי ההוראה ולהורות לו את דרך הרבנות הלכה למעשה, כדי שבבוא הזמן ישב על מדין. ר' יהודה לירמה נשאל להורות בדבר סכסוך שנתגלע בין שנים מתושבי בלגראד והוא ביקש מאת התלמיד לנסות ולפסוק את הדין. לא בלי רתיעה נגש ר' שמחה, שהיה כנראה צעיר מאד לימים, לקיים את משאלת רבו, "כי איני כדאי עדיין לדון ולהורות הוראה ישרה ע"פ דרכי הגמרא לא בפלפול ולא בסברא". רק כדי לא לסרב לרבו, "אשר נפשו אותה להשפיע עלי חן וכבוד", הוא מקבל על עצמו את הדבר. במלים "כי איני כדאי עדיין לדון ולהורות", מגלה הצעיר המוכשר את רחשי לבו הכמוסים, שאמנם בבוא הזמן הוא נועד לכך, אך הזמן טרם הגיע. לא כך היתה דעתו של הרב. נראה ברור שכוונת הרב היתה להדריך את התלמיד האהוב ולהעמידו במבחן. מן המשפט הראשון בתגובת הרב על פסיקת התלמיד

כבר עולה שביעת-רצון: "ראיתי דברי החכם הנעלה ידיד נפשי הר' שמחה המכונה אפרים²² הכהן נר"ו ולבי שש ושמח כי יפה זכה ויפה דן וידיו רב לו... ובס"ד עלה יעלה במלחמתה של תורה בפלפול וסברא ישרה וכל מאן דין סמוכו לנו והנני מסכים עמו בכל מה שפסק וכתב בין בדין ובין בפלפול"²³. בכך הכניסו לחוג החכמים והפוסקים והסמיכו להורות ולדון. גם ההתייחסות אליו כאל "החכם השלם ידיד נפשי" ומלת "תלמיד" אינה נזכרת כלל, מעידה על כך. מכאן ואילך הועלה ר' שמחה הכהן לדרגת תלמיד-חבר של ר' יהודה לירמה.

תשובתו השניה של ר' שמחה הכהן קשורה הן לעיר בלגראד והן לעיר אופן. היא דנה בשני יהודים, "ראובן ושמעון", האחד תושב אופן והשני תושב בלגראד, סוחרים שנפגשו ביריד אושקי. לראובן קשרי מסחר גם בבלגראד ולשמעון אינטרסים כלכליים גם באופן. כתוצאה מכך נסתכסכו והביאו את דינם בפני ר' יהודה לירמה, ששוב הטיל על התלמיד המחונן לפסוק את הדין. פסקו של ר' שמחה הכהן נדפס על פני 22 עמודים צפופים²⁴ והוא מלאכת מחשבת מבחינת שליטה במקורות, הצעת השיטות הרבות והשלכותיהן לעניין הנדון ומבחינת ההכרעה ההלכתית הברורה. דבר הלמד מעניינו, שהרב מסכים לדבריו ומציין בסיפוק ש"העמיק והרחיב ונחית לעומקה של הלכה ודינא ולבי שש ושמח בראותי שעמד על מה שצריך כל מעיין לעמוד בפלפול וסברא". לאחר שגם הרב תורם את חלקו בפלפול וסברא, כדרכה של תורה, הוא מסיים בתפילה: "ואחת שאלתי מאת ה' שיאריך ימיהם ויגדיל תורתם של החכם הנעלה ידידי הפוסק נר"ו והחכם הנעלה חברו נר"ו וה' ישים שמם כשם הגדולים מורי הוראות בישראל"²⁵.

תפילתו של ר' יהודה לירמה התרצתה ותלמידו ר' שמחה הכהן נודע בשערי לימוד התורה ופסיקת ההלכה ל"חכם גדול ומעיין ופסקן", כלשוננו של

20 לשון ר' הושע ב"ר שמואל דוד ננטווא תושב ירושלים, בהקדמתו לספר השמות של ר' שמחה הכהן.

21 שו"ת פליטת בית יהודה, בראש סי' ל (דף עד ע"א).

22 דומה שזאת הפעם היחידה שר' שמחה נתכנה בשם נוסף, אפרים.

23 שו"ת פליטת בית יהודה דף לא ע"ב — לד ע"ב.

24 שם, דף מט ע"א — נט ע"ב. זו התשובה המקיפה ביותר בספר.

25 שם, דף סב ע"ב. תשובת התלמיד השני, שאף היא היתה כנראה מרשימה, לא נדפסה בספר ואין יודעים את זהותו.

בן־דורו ובן־עירו ר' דוד קונפורט²⁶. הוא נבחר לרב ודיין בעיר מולדתו בלגראד, בה ישב עד שנת תכ"א (1661). כעשר שנים לאחר שהדפיס את ספר רבו הדפיס את ספרו הוא:

ספר שמות והוא חבור שמות אנשי ונשים שמות הקודש ורומניא וספרד ואשכנז ושאר לשונות הגוים וקצת שמות עיירות ונהרות מדינה ומדינה ככתבה ועם ועם כלשונו אשר לקטתי וחברתי לי לשמי... שמחה בכ"ר גרשון הכהן ז"ל בשנת זית רענן ליצירה... ומצודת בקשתי פרוסה נגד כל הקוראים בספר הלזה... שבראשונה יקרא הקדמתי שיועיל הרבה למי שעוסק בגיטין וקדושין איך יתנהגו בעצמו ובפרט לענין פסק הלכה... ויניציאה [תי"ז?]. ח, [2], קכב, [8] דף.

לא לחנם מעיר ר' שמחה הכהן את תשומת־לבם של המעיינים בספרו להקדמת הספר, כבר בשער הספר. כאדם שהיו לו מהלכין והיכרויות עם חכמי הדור, הן חכמי ספרד שבמדינות תורכיה והארצות הכפופות לה בבאלקאן והן הכרויות עם רבים מרבני אשכנז בעיר אופן וכפי הנראה גם בכמה מארצות אירופה²⁷, לא היתה דעתו נוחה מסידורי הגיטין בידי רבני הדור, וביחוד אלה של רבני אשכנז. ראשית, הוא ראה שגם רבנים, שאינם בקיאים די הצורך בטיב גיטין וקידושין עוסקים בסידור גיטין. הוא מברר את העניין בהקדמת הספר בשקלא־וטריא הלכתי מקיף ומסיק: "העולה הוא דכל שאינו בקי בטיב גיטין אפילו בדברים דלא שכיחי כולי האי... לא יהיה לו עסק עמהם... והשתא בזמנינו... כל אחד מחזיק עצמו לחצי רבן וכל הרוצה ליטול את השם נוטל וקופץ בראש לדון ולהורות... אם מפני הכבוד לישב על כסא ההוראה אם מפני התאווה תאות חמוד ממון דגם ביני קצת חכמי ספרד נתפשט המנהג ליטול ממון בין מגיטין בין מחליצות". ואילו בין רבנים אשכנזים

המצב ממש חמור: "... וברבני אשכנז ראייתי שערויה בדבר זה שלא יבוש הרב הנסמך ראש ישיבה ליטול עשרה זהובים כדי להיות חצי שעה על כתיבת ונתינת גט והעדים החותמים על גט ב' זהובים או זהוב לכל הפחות". וכאן בא שוב בירור הלכתי מקיף, בדבר היתר לקיחת שכר על סידור גיטין ומסיים את הבירור בזה"ל: "כולנו חכמים כולנו נבונים וכולנו אין אנו יודעים את התורה ויש מצויין אצל גיטין דלאו מומחין הן... כ"ש [כל שכן] בשמות בני ישראל דרבו כמו רבו דקדוקיהן בשמותיהן ובכינוייהן ובפרט היכא דאירע גט ביני ספרדים בשמות אשכנזים או ביני אשכנזים שמות ספרדים אינם יודעים מוצאם ולא מובאם היות שאינן בקיאים בהם ולא בשמותיהם"²⁸.

כדי לתקן את המצב עלה בדעת ר' שמחה הכהן להדפיס את ספר השמות כספר־שימושי לכל מסדר גיטין. לא משום מעלתו וסגולותיו על פני רבני הדור האחרים נגש ר' שמחה לחבר את הספר, אלא מפני שני טעמים. ראשית, מפני היותו איש הביניים בין הספרדים ובין האשכנזים, "להיותי בקי קצת בלשון אשכנז ובלשון ספרד ואני בקי בהן ובשמותיהן בענין דלא אתי למטעי". והשנית — וזה העיקר — בשל צירוף מקרים, שראה בהם משום השגחה עליונה. "אמרת בלבי לא לחנם אינה ה' לידי כל אלו הקונטרסים ומאת ה' היתה זאת". ר' שמחה הכהן מספר בהרחבה בהקדמה על תהליך חיבור הספר ועריכתו. מתברר, שהספר דומה בהרכבו לתכונות מחברו. הוא בנוי על מקורות הלכותיים מחכמי אשכנז וספרד גם יחד. כל המקורות — להוציא אחד — הם חומר שבכתב, שהומצא לידו בידי אנשים שונים. מקורות מחכמי אשכנז: קונטרס השמות מאת מהרש"ל שהובא לבלגראד בידי ר' שמשון חיות בשנת תט"ו (1655)²⁹. הוא הביא גם קונטרס שמות מזקנו ר' יצחק חיות, מאביו ר' מנחם מאניש חיות

זכה להכנס העירה: "כי בא הנה דרך אניה בליל שבת קודש ח"י לחודש מנחם [אב] תט"ו לפ"ק כמו ב' שעות בלילה ושעה אחת או שתיים קודם עלות השחר נתבקש בישיבה של מעלה בפתע פתאום בחולי הַדָּבָר ב"מ [בר מינן] וביום ראשון נקבר פה בכבוד גדול ולא זכינו ליהנות מזיו השכינה. והנה מצאתי בתוך ספריו דנמכרו פה קונטרס השמות להרב הגדול מוהרש"ל ז"ל ולזקנו הרב מוהר"ר יצחק חיות ז"ל וגם הרב אביו מוהר"ר מנחם [מאניש] חיות ז"ל" (הקדמת הספר, דף ז ע"ב).

ספר השמות נועד לברר ולקבוע את הכתיב הנכון של שמות אנשים, נשים (מדף ע ואילך), עיירות ונהרות (מדף קיב ע"ב ואילך) בגיטין, תוך כדי בירורים ומשא ומתן של הלכה. בספר התייחסויות אישיות לעיר אופן בדבר מנהגי גיטין ושמות האשכנזים שראה ושמע בביקוריו בעיר³². ובסוף הספר (דף קיד ע"א) רשימה של שמות ערים ומקומות בהונגריה, שנקבעו לצורך כתיבתם בגט, שלא את כולם יש בידינו לזהות, שמצא ב"סדר הגט בקצרה מכתיבת יד זקני הרב מוהר"ר שמחה בר חיים ז"ל מצאתי ז"ל: בעיר אובן, אלטיין אובן (וכבר כתבתי לעיל איך נוהגים היום לכתוב בגט דאלטין אובן נחרב ואין דרים בו יהודים), ויישינבורג, גראן, וואצן, ווארדיין, במתא גונדיש, במתא פאסטא, במתא טוטוס ויש אומרים בתי"ו, במתא נענא, במתא צערקינדארף, במתא דובריץ יש אומרים דוורין, בעיר נייאשטט, במגרש פטקא, שיצעס. עכ"ד³³.

בראש הספר הקדמתו (למעשה הסכמתו) של ר' הושע ננטווא מירושלים המשבח את המחבר ומוסר ש"הרב הגדול רבו כמהר"ר יאודה לירמה זצ"ל אשר סמך שתי ידיו עליו בחיים חיותו והביאו עד הלום זו מלכות הלא היא כתובה על ספר הישר פליטת בית יאודה". בסוף ההסכמה הקדיש ר' הושע חרוזים לכבוד הדפסת הספר שסימנם שמחה הכהן³⁴.

כארבע שנים לאחר הדפסת ספר השמות, בחודש תשרי תכ"א (1660), נבחר ר' שמחה הכהן לרבה של אופן. כיון שהיה מוכר אישית לרבים מיהודי אופן נבחר בידי רוב הקהילה³⁵. והנה תשעה המתנגדים לבחירתו הכריעו את הכף ור' שמחה הכהן חזר לבלגראד, לאחר חדשיים. המעשה שגרם לכך כבר תואר במקום אחר³⁶ ולא נכפיל את הדברים כאן

ואף ר' שמשון חיות עצמו הוסיף בגליונות הוספות משלו; סדר גיטין בכתיבה אשכנזית עתיקה שהיה בידי זקנו ר' שמחה ב"ר חיים מאופן; ר' אליעזר ב"ר שמואל מאפטא, בעל ספר "דמשק אליעזר" (לובלין ת"ו), "נתן לי במתנה העתק קונטרס השמות אשר לו", בשעה שעבר את בלגראד. וספר אחד נדפס, ספר "זכרון משה" לר' משה ב"ר זבולון אליעזר היילפרין (לובלין שע"א). הספר היה כנראה כבר אז יקר־מציאות³⁰, אך המחבר השיגו (אם כי בצורה פגומה וחסרה) והחליט להשתמש גם בו, בשל נדירותו. קונטרסים מחכמי ספרד: קונטרס השמות של ר' יוסף טראני מצפת, שקבל במתנה מאת תלמיד מהרי"ט, ר' אברהם ן' חנניא "בהיותו פה עמנו"; חברו ברבנות בלגראד, ר' יוסף אשיאו המציא לו "קונטרס שמות מכתיבת יד סופר מהיר הח"ר יאודה קאלדירון וכמדומה לי דהוא העתק מהעתקת הסופר אשר היה לפני הרב הגדול מוהר"ר אליהו בן חיים ז"ל". מכל המקורות הללו הרכיב ר' שמחה הכהן את ספר השמות שלו. המחבר מקפיד לציין בכל מקום את מקורותיו. אין פירוש הדבר, שר' שמחה הסתפק בסידור מיכאני. תלמיד חכם בשיעור קומתו אינו יכול להסתפק בהבאת דברי אחרים מבלי להוסיף נופך משלו. לעתים תדירות יש לו מה לומר בישוב סתירות, בהשוואת מקורות, בליבון סוגיות ובהבהרות הלכתיות ופרשניות, פעמים בארוכה ופעמים בקצרה. אך הוא מזהיר את המשתמשים בספר, דרך ענווה, שאם "באיזהו מקומן כתבתי דעתי דעת הדיוט אינו כי אם להלכה אבל למעשה דברי לעז". את החיבור הקדיש ל"מנוחת נפש" אמו־מורתו האשכנזית מרת לאה רבקה בת ר' שמחה מאופן, "יען דזה המעט מזעיר שלמדתי שלה היא דהביאני עד הלום כידוע לכל העולם"³¹.

30 החיד"א בשם הגדולים, מערכת ספרים, ערך "זכרון משה" כותב: "אינו בנמצא".

31 אביו ר' גרשון ב"ר שמעון ב"ר יצחק הכהן נפטר עליו בהיותו צעיר לימים. בתשובותיו שבספר רבו, ר' יהודה לירמה, שנכתבו בראשית דרכו הרבנית, הוא חותם שמחה ב"ר גרשון ז"ל. מנוסח הקדשתו נראה בבירור שברכת אמו ליוותה אותו ועודדה אותו בלימודיו "כידוע לכל העולם". יש אולי מקום להניח שלאחר פטירת בעלה חזרה אמו לעיר אופן, שבה ישבו קרוביה ומכאן ביקוריו התכופים של ר' שמחה בעיר.

32 לדוגמא בדפים כז ע"ב, ל ע"ב, מה ע"א, עט ע"א ועוד הרבה.

33 ממיעוט המקומות — 14 במספר — שנרשמו בידי ר' שמחה

הכהן, ובהעדר שמויתיהן של ערים שבהן קהילות עתיקות, כגון פרסבורג, שופרון ועוד נראה, שהוא לא רשם אלא את הערים והמקומות שבתוך תחום הכיבוש התורכי ושהיו — רובם או כולם — נתונים לשיפוט של בית־הדין באופן.

34 על ר' הושע ננטווא ראה ב"אנציקלופדיה לחכמי ארץ ישראל" של יעקב גליס, חלק ב, עמ' לט. לפיו היה ר' הושע יליד בלגראד (שם נדפס בטעות יהושע במקום הושע).

35 ראה שו"ת פרח מטה אהרן לר' אהרן הכהן פרחיא, סי' מד: "והיו כמעט שמונים חתומים על שטר הרבנות שלו... תשעה אנשים לא היו רוצים להסכים".

36 מאמרי ב"המעין" (הערה 1), עמ' 23 — 26.

ואף ר' שמשון חיות עצמו הוסיף בגליונות הוספות משלו; סדר גיטין בכתובה אשכנזית עתיקה שהיה בידי זקנו ר' שמחה ב"ר חיים מאופן; ר' אליעזר ב"ר שמואל מאפטא, בעל ספר "דמשק אליעזר" (לובלין ת"ו), "נתן לי במתנה העתק קונטרס השמות אשר לו", בשעה שעבר את בלגראד. וספר אחד נדפס, ספר "זכרון משה" לר' משה ב"ר זבולון אליעזר היילפרין (לובלין שע"א). הספר היה כנראה כבר אז יקר-מציאות³⁰, אך המחבר השיגו (אם כי בצורה פגומה וחסרה) והחליט להשתמש גם בו, בשל נדירותו. קונטרסים מחכמי ספרד: קונטרס השמות של ר' יוסף טראני מצפת, שקבל במתנה מאת תלמיד מהרי"ט, ר' אברהם ן' חנניא "בהיותו פה עמנו"; חברו ברבנות בלגראד, ר' יוסף אשיאו המציא לו "קונטרס שמות מכתיבת יד סופר מהיר הח"ר יאודה קאלדירון וכמדומה לי דהוא העתק מהעתקת הסופר אשר היה לפני הרב הגדול מוהר"ר אליהו בן חיים ז"ל". מכל המקורות הללו הרכיב ר' שמחה הכהן את ספר השמות שלו. המחבר מקפיד לציין בכל מקום את מקורותיו. אין פירוש הדבר, שר' שמחה הסתפק בסידור מיכאני. תלמיד חכם בשיעור קומתו אינו יכול להסתפק בהבאת דברי אחרים מבלי להוסיף נופך משלו. לעתים תדירות יש לו מה לומר בישוב סתירות, בהשוואת מקורות, בליבון סוגיות ובהבהרות הלכתיות ופרשניות, פעמים בארוכה ופעמים בקצרה. אך הוא מזהיר את המשתמשים בספר, דרך ענווה, שאם "באיזהו מקומן כתבתי דעתי דעת הדיוט אינו כי אם להלכה אבל למעשה דברי לעז". את החיבור הקדיש ל"מנוחת נפש" אמו-מורתו האשכנזית מרת לאה רבקה בת ר' שמחה מאופן, "יען דזה המעט מזעיר שלמדתי שלה היא דהביאני עד הלום כידוע לכל העולם"³¹.

30 החיד"א בשם הגדולים, מערכת ספרים, ערך "זכרון משה" כותב: "אינו בנמצא".

31 אביו ר' גרשון ב"ר שמעון ב"ר יצחק הכהן נפטר עליו בהיותו צעיר לימים. בתשובותיו שבספר רבו, ר' יהודה לירמה, שנכתבו בראשית דרכו הרבנית, הוא חותם שמחה ב"ר גרשון ז"ל. מנוסח הקדשתו נראה בבירור שברכת אמו ליוותה אותו ועורדה אותו בלימודיו "כידוע לכל העולם". יש אולי מקום להניח שלאחר פטירת בעלה חזרה אמו לעיר אופן, שבה ישבו קרוביה ומכאן ביקוריו התכופים של ר' שמחה בעיר.

32 לדוגמא בדפים כז ע"ב, ל ע"ב, מה ע"א, עט ע"א ועוד הרבה.

33 ממצעו המקומות — 14 במספר — שנרשמו בידי ר' שמחה

ספר השמות נועד לברר ולקבוע את הכתיב הנכון של שמות אנשים, נשים (מדף ע ואילך), עיירות ונהרות (מדף קיב ע"ב ואילך) בגיטין, תוך כדי בירורים ומשא ומתן של הלכה. בספר התייחסויות אישיות לעיר אופן בדבר מנהגי גיטין ושמות האשכנזים שראה ושמע בביקוריו בעיר³². ובסוף הספר (דף קיד ע"א) רשימה של שמות ערים ומקומות בהונגריה, שנקבעו לצורך כתיבתם בגט, שלא את כולם יש בידינו לזהות, שמצא ב"סדר הגט בקצרה מכתיבת יד זקני הרב מוהר"ר שמחה בר חיים ז"ל מצאתי וז"ל: בעיר אובן, אלטיין אובן (וכבר כתבתי לעיל איך נוהגים היום לכתוב בגט דאלטין אובן נחרכ ואין דרים בו יהודים), ויישינבורג, גראן, וואצן, ווארדיין, במתא גונדיש, במתא פאסטא, במתא טוטוס ויש אומרים בתי"ו, במתא נענא, במתא צערקינדארף, במתא דובריץ יש אומרים דוורץ, בעיר נייאשטט, במגרש פטקא, שיצעס. עכ"ד"³³.

בראש הספר הקדמתו (למעשה הסכמתו) של ר' הושע ננטווא מירושלים המשבח את המחבר ומוסר ש"הרב הגדול רבו כמהר"ר יאודה לירמה זצ"ל אשר סמך שתי ידיו עליו בחיים חיותו והביאו עד הלום זו מלכות הלא היא כתובה על ספר הישר פליטת בית יאודה". בסוף ההסכמה הקדיש ר' הושע חרוזים לכבוד הדפסת הספר שסימנם שמחה הכהן³⁴.

כארבע שנים לאחר הדפסת ספר השמות, בחודש תשרי תכ"א (1660), נבחר ר' שמחה הכהן לרבה של אופן. כיון שהיה מוכר אישית לרבים מיהודי אופן נבחר בידי רוב הקהילה³⁵. והנה תשעה המתנגדים לבחירתו הכריעו את הכף ור' שמחה הכהן חזר לבלגראד, לאחר חדשיים. המעשה שגרם לכך כבר תואר במקום אחר³⁶ ולא נכפיל את הדברים כאן

הכהן, ובהעדר שמויתיהן של ערים שבהן קהילות עתיקות, כגון פרסבורג, שופרון ועוד נראה, שהוא לא רשם אלא את הערים והמקומות שבתוך תחום הכיבוש התורכי ושהיו — רובם או כולם — נתונים לשיפוטו של בית-הדין באופן.

34 על ר' הושע ננטווא ראה ב"אנציקלופדיה לחכמי ארץ ישראל" של יעקב גליס, חלק ב, עמ' לט. לפיו היה ר' הושע יליד בלגראד (שם נדפס בטעות יהושע במקום הושע).

35 ראה שו"ת פרח מטה אהרן לר' אהרן הכהן פרחיא, ס"י מד: "והיו כמעט שמונים חתומים על שטר הרבנות שלו... תשעה אנשים לא היו רוצים להסכים".

36 מאמרי ב"המעין" (הערה 1), עמ' 23 — 26.

(וראה לקמן בפיסקא על ר' אפרים הכהן). ר' שמחה הכהן נפטר בבלגראד כנראה באותה שנה (תכ"א 1661), כפי הנראה בשנות החמישים לחייו "ולא האריך ימים ולא בא לכלל זקנה ונפטר שם בבילגראדו"³⁷. רישומו היה ניכר בין רבני דורו ונוזכר בכמה מספרי השו"ת של רבני דורו וביחוד בספרו של חתנו ר' יוסף ב"ר יצחק אלמושנינו, ממלא מקומו ברבנות בלגראד, "עדות ביהוסף" (קושטא תע"א — תצ"ג)³⁸.

ר' אפרים הכהן וספרו "שער אפרים"

בסוף עידן הכיבוש התורכי, בראשית שנת תכ"ו (1665), הגיע לעיר אופן אחד החכמים הגדולים, שמוניטיו עברו את גבולות המדינה ושמעו הגיע לכל עולם התורה עד דורינו אנו — ר' אפרים ב"ר יעקב הכהן מווילנא. נולד בשנת שע"ז (1617). תלמיד ר' משה מלימא בעל "חלקת מחוקק" וחברם של הגאונים הידועים ר' שבתי הכהן (ש"ך), ר' אהרן שמואל קאידנובר בעל "ברכת הזבח" ואחרים. מגזירות ת"ח-ת"ט עלה בידו להנצל בדרך נס, אך בגזירות תט"ו (1655) היה בין הנמלטים מווילנא. הלך עם הגולים והגיע למורביה ואף שימש זמן קצר ברבנות בערים טראביטש ואונגאריש-ברוד. כעבור כשש שנים הגיעה אליו הקריאה מקהילת אופן לשמש לה רב. בחודש טבת תכ"ו כבר ישב על כס הרבנות באופן³⁹. לא עבר אלא זמן קצר וקפצה עליו רוגזה של תקנה שנתקנה בקהילת אופן בחודש סיון תט"ו (1655), בידי חכם עובר אורח בדרכו לארץ-ישראל, ר' אור שרגא פייביש אשכנזי מווילנא⁴⁰. אחת התקנות שהתקין ר' אור שרגא באופן היתה שאין לקבל רב ומורה-הוראה שיש לו קרובים בעיר. הדבר היה נחוץ כדי למנוע מחלוקת בחיי

הקהילה. כבר נרמז לעיל, שבעקבות תקנה זו עזב ר' שמחה הכהן את אופן וחזר לבלגראד. לר' אפרים הכהן לא היו קרובים בעיר, אך "לא ישב פה חדש ימים עד אשר הקרה ה' לפניו בת זוג לבנו"⁴¹. והרי על-ידי קשר חיתון זה יש לו לרב קרובים בעיר — טענו אנשים בקהילה — ועל הרב להסתלק מן הרבנות. מצבו של ר' אפרים הכהן היה שונה תכלית שינוי מזה של ר' שמחה הכהן. הראשון, היה פליט ומחוסר בית של קבע זה כעשר שנים ויותר, שהגיע זה עתה אל המנוחה ואל הנחלה; בעוד שר' שמחה הכהן, כסא הרבנות שלו בבלגראד מזומן היה לו. גם המצב המשפטי-הלכתי היה שונה. לר' שמחה הכהן היו קרובים בעיר "משפחה גדולה ראשון בשני ושני בשני ושאר קורבה מעיקורי [כלומר, מחשובין] הק"ק כידוע"⁴², לפני שנתקבל לרב; ואילו ר' אפרים הכהן נבחר לרב כשעדיין לא היו לו קרובים בעיר ואף ישב בעיר כחודש ימים ורק לאחר מכן נתהווה המצב של "צד קורבה". וטענה נוספת בפי ר' אפרים: "הלא ידוע לכל אשר הק"ק הנזכרת [אופן] רחוקה מן היישוב וכל בני הק"ק מוכרחים לשדך את בניהם בתוך הק"ק ולמה יגרע כחו של הרב"⁴³. המקרה נדון, כאמור, בידי ר' אפרים עצמו וגם בידי כמה מחכמי הדור⁴⁴. בסופו של דבר נשאר ר' אפרים הכהן על משמרתו בקהילת אופן עד לפטירתו ביום יג בסיון תל"ח (1678)⁴⁵. עשר שנים לאחר פטירתו הדפיס בנו, ר' יהודה ליב, את ספר אביו:

ספר שער אפרים משאלות ותשובות להרב הכולל שר התורה הי חסיד הי עניו כהלל, בוציא דנהורא, הגאון המפורסם... מרנא ורבנא... אפרים מבית אהרן כהנא רבה קדישא ויקירא מק"ק ווילנא... אשר זרחה בכמה קהלות קדושות אור תורתו... ולבסוף ימיו

לר"מ ולמורה צדק לחכם ממרחקים וכו'.

42 שו"ת שער אפרים שם.

43 שם, שם. מכאן שאופן היתה נתונה במצור בשנות הששים של המאה ה-17 ולפיכך לא יכלו בני העיר להתחתן אלא בינם לבין עצמם.

44 שו"ת פרח מטה אהרן לר' אהרן הכהן פרחיא, סי' מד; שו"ת תורת חיים לר' חסדאי הכהן פרחיא, סי' לג.

45 על ר' אפרים הכהן נכתב כמעט בכל ספר ביוגרפיו-שימושי. ר' יקותיאל יהודה גרינוואלד כתב עליו מונוגרפיה מיוחדת, תולדות חכמי ישראל, קלחוש 1924. וראה עליו גם נתנאל קצבורג, תולדות היהודים בהונגריה בתקופת השלטון התורכי, סיני, כרך לא (תשי"ג), עמ' שלט — שנב.

אובן... בשנת תכ"ו... ונתקבל לרב ולמ"ץ... וישב ביניהם על כסא ההוראה כמו שנים עשר... ובאלו השנים אני ובן אחותי בן גילי... אב בחכמה ורך בשנים החכם השלם הדיין המצויין הרב המובהק כמה"ר צבי נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק שארי' במדינת ישמעאל⁴⁵... על ברכו נתגדלנו... הרבה תורה למדנו... וכיני בניי קיבל אגרת הרבנות מירושלים קרתא קדישא איך שמקבלים אותו עליהם לרב ולמ"ץ... ואמ"ו וצוק"ל רוח אחרת היתה עמו... להביא תחלה ספריו לבית הדפוס... וככה יבא אל שער המלך שע"ר אפרים אשר בירושלים... והנה בימים האלה ימים של צער בשנת תל"ח לפ"ק בזמן המגפה וריתחא תכפו עלינו רעות רבות וצרות... בנו הגדול... בע"ש קודש... כ"ח לאייר בא למנוחתו במעלי שימשא הוא הגביר החכם המרומם... הראש ומנהיג ופרנס דק"ק אובן יע"א כהר"ר יחזקיהו הכהן וצ"ל... בן שלשים שנה... כשבעה ימי אבל אחי נהייתי ונחליתי... ויהי כשמעו הדבר הזה התעטף בטליתו וכפיו פרושות השמים בתחנה ובקשה... אנא השם יהי נפשי תחת נפש בני ידידי יחידי בן זקונים הוא לי הקשיכה נא ועשה... ונר אלקים טרם יכבה... ויאמר... הנה אני נאסף אל עמי... ובהיות שברא מזכה אבא לך הגאולה ולך משפט הירושה... להביא מוניטין שלי בעולם... ספריי מחנה אפרים על התורה... ושער אפרים... ויחוקו בעט ברזל ועופרת... ואחר שעה חמישית ביום הששי עש"ק י"ג בסיון... בן ששים ושנים [נסתלק לעולמנו]... ויהי אחר המגפה והדבר... ואמרתי איכה אוכל שאת לבדי את המשא הכבד הזה... ונדרתי נדר לה' אלקי ישראל... אעלה על במתי א"ב אבות העולם לארעא קדישא... וגם לקיים כיבוד אמי מורתי אשר חשבה זה כמה ימים להתהלך לפני ה' בארצות החיים... וכיני בניי נפרדה ממני פרידה טובה אשת חיל... היא הרבנית אמי מורתי... מרת רחל תנצב"ה בת מוהר"ר אליה... ותמת רחל ותקבר בשם טוב שמונה לכסלו שנת אפרים כיונה תמ"ה... שני חייה ששים ושש... ובכן יצאתי מביתי... י"ח סיון בשנת... אדמ"ת [תמ"ה]... לפ"ק והולכתי עמי הילדים רכים... לגדלם לתורה... ובאתי לירושלים עיה"ק ת"ו בתחילת שנת תמ"ו...

נתקבל לרב ולמורה לעה"ק ירושלם תבנה ותכונן בימינו במהרה. ואחר פטירתו קם בנו הקטן יאוד"ה... לקיים מילי דאביו... וזכה לסדר חבור זה הקדוש ונורא בתוך עה"ק זאת ירושלים... זולצבאך תמ"ח. קיד דף.

כולל קע סימנים (סי' א — נ או"ח, סי' נא — ק יו"ד, סי' קא — קכ אה"ע, סי' קכא — קנ חו"מ. מסי' קנא ואילך ביאורים לטור חו"מ).

עם הסכמות רבני ירושלים: ר' משה ב"ר יהונתן גאלנטי, ר' משה ן' חביב, ר' עובדיה אהרן חייין, ר' אברהם צמח, ר' יעקב מולכו, ר' חייא אברהם ב"ר אהרן די בוטון; חכמי ההסגר שבחברון: ר' מאיר ב"ר חייא רופא, ר' אהרן יצחק ן' סעיד, ר' נחמיה דנינו, ר' דוד הכהן, ר' מרדכי ב"ר חייא זאבי; רבני צפת: ר' יצחק שלום, ר' שבתי מולכו, ר' שמעון גוייוזו, ר' אוריאל אלאג'עס; ר' משה ב"ר מרדכי זכות במנטובה; רבני פראג חברי ב"ד מ"ש: ר' בנימין וואלף שפירא, ר' שמואל הלמן ב"ר אברהם, ר' אור שרגא ויבש ב"ר אליעזר מבית חלפון, ר' שלמה זלמן ב"ר מאשיל, ר' יוסף ב"ר צבי.

בן המחבר, ר' יהודה ליב הכהן, מוסר בהקדמתו משבחי המחבר. כגון שהיה צם משבת לשבת לעתים קרובות "ואעפ"כ היה לומד בשקידה". למד בצוותא חדא עם חבריו ר' אהרן שמואל קיינובר בעל ברכת הזבח ועם ר' שבתי כהן בעל שפתי כהן ועליהם רבם ר' משה לימא בעל חלקת מחוקק. כעשרים שנה ישב ר' אפרים על מדין בווילנא, אולם "מסכות רעש המלחמות... הגלה גולה אחר גולה... עד שבא למדינה מעהרין ונתקבל שם לרב והרביץ תורה בישראל שנים שלימות ותמימות ששה ונאספו אליו עדרים מכנף הארץ ולכל בני ישראל היה אור בישיבתו המפוארה... ובשנה השביעית נשמע קול תרועת מלחמות בארצינו... ברח לעיר הגדולה... פראג... והרביץ שם תורה עם בעלי בתים בבי מדרשא עד שנתקבל לק"ק ווינא בבית מחותנו הראש והקצין... כהר"ר קאפיל הלוי ז"ל... אחר הדברים האלה... וציר בגוים שלח אליו מק"ק בודון בל"א

45 זו היתה הרבנות הראשונה של בעל חכם צבי. אביו ר' יעקב, חתנו של ר' אפרים הכהן, ישב אף הוא באופן ושימש בה כדיין. חותנו מזכירו בשו"ת שער אפרים סי' סח בתשובה לר' משה חיים

משאלוניקי: "מאז ומקדם החלתי לשאול בשלום מעלתו... ובאתי להודיע למר שקבלתי תשובתו הרמה אשר שלחתי לו ע"י חתני החכם השלם הדיין המצויין כמוהר"ר יעקב נר"ו".

נתקבל לרב ולמורה לעה"ק ירושלם תבנה ותכונן בימינו במהרה. ואחר פטירתו קם בנו הקטן יאוד"ה... לקיים מילי דאביו... וזכה לסדר חבור זה הקדוש ונורא בתוך עה"ק זאת ירושלים... זולצבאך תמ"ח. קיד דף.

כולל קע סימנים (סי' א — נ או"ח, סי' נא — ק יו"ד, סי' קא — קא אה"ע, סי' קבא — קנ חו"מ. מס' קנא ואילך ביאורים לטור חו"מ).

עם הסכמות רבני ירושלים: ר' משה ב"ר יהונתן גאלנטי, ר' משה נ' חביב, ר' עובדיה אהרן חייק, ר' אברהם צמח, ר' יעקב מולכו, ר' חייא אברהם ב"ר אהרן די בוטון; חכמי ההסגר שבחברון: ר' מאיר ב"ר חייא רופא, ר' אהרן יצחק נ' סעיד, ר' נחמיה דנינו, ר' דוד הכהן, ר' מרדכי ב"ר חייא זאבי; רבני צפת: ר' יצחק שלום, ר' שבתי מולכו, ר' שמעון גוייוזו, ר' אוריאל אלאג'עס; ר' משה ב"ר מרדכי זכות במנטובה; רבני פראג חברי ב"ד מ"ש: ר' בנימין וואלף שפירא, ר' שמואל הלמן ב"ר אברהם, ר' אור שרגא ויבש ב"ר אליעזר מבית חלפון, ר' שלמה זלמן ב"ר מאשיל, ר' יוסף ב"ר צבי.

בן המחבר, ר' יהודה ליב הכהן, מוסר בהקדמתו משבחי המחבר. כגון שהיה צם משבת לשבת לעתים קרובות "ואעפ"כ היה לומד בשקידה". למד בצוותא חדא עם חבריו ר' אהרן שמואל קיידנובר בעל ברכת הובח ועם ר' שבתי כהן בעל שפתי כהן ועליהם רבם ר' משה לימא בעל חלקת מחוקק. כעשרים שנה ישב ר' אפרים על מדין בוילנא, אולם "מסכות רעש המלחמות... הגלה גולה אחר גולה... עד שבא למדינה מעהרין ונתקבל שם לרב והרביץ תורה בישראל שנים שלימות ותמימות ששה ונאספו אליו עדרים מכנף הארץ ולכל בני ישראל היה אור בשיבתו המפוארה... ובשנה השביעית נשמע קול תרועת מלחמות בארצינו... ברח לעיר הגדולה... פראג... והרביץ שם תורה עם בעלי בתים בבי מדרשא עד שנתקבל לק"ק ווינא בבית מחותנו הראש והקציץ... כהר"ר קאפיל הלוי ז"ל... אחר הדברים האלה... וציר בגוים שלח אליו מק"ק בודון בל"א

אובן... בשנת תכ"ו... ונתקבל לרב ולמ"ץ... וישב ביניהם על כסא ההוראה כמו שנים עשר... ובאלו השנים אני ובן אחותי בן גילי... אב בחכמה ורך בשנים החכם השלם הדיין המצויין הרב המובהק כמה"ר צבי נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק שאר"י במדינת ישמעאל⁴⁵... על ברכו נתגדלנו... הרבה תורה למדנו... וביני ביני קיבל אגרת הרבנות מירושלים קרתא קדישא איך שמקבלים אותו עליהם לרב ולמ"ץ... ואמ"ו זצוק"ל רוח אחרת היתה עמו... להביא תחלה ספריו לבית הדפוס... וככה יבא אל שער המלך שע"ר אפרים אשר בירושלים... והנה בימים האלה ימים של צער בשנת תל"ח לפ"ק בזמן המגפה וריתחא תכפו עלינו רעות רבות וצרות... בנו הגדול... בע"ש קודש... כ"ח לאייר בא למנוחתו במעלי שימשא הוא הגביר החכם המרומם... הראש ומנהיג ופרנס דק"ק אובן יע"א כהר"ר יחזקיהו הכהן זצ"ל... בן שלשים שנה... בשבעה ימי אבל אחי נהייתי ונחליתי... ויהי כשמעו הדבר הזה התעטף בטליתו וכפיו פרושות השמים בתחנה ובקשה... אנא השם יהי נפשי תחת נפש בני ידידי יחידי בן זקונים הוא לי הקשיבה נא ועשה... ונר אלקים טרם יכבה... ויאמר... הנה אני נאסף אל עמי... ובהיות שברא מזכה אבא לך הגאולה ולך משפט הירושה... להביא מוניטין שלי בעולם... ספריי מחנה אפרים על התורה... ושער אפרים... ויחקוקו בעט ברזל ועופרת... ואחר שעה חמישית ביום הששי עש"ק י"ג בסיון... בן ששים ושנים [נסתלק לעולמו]... ויהי אחר המגפה והדבר... ואמרתי איכה אוכל שאת לבדי את המשא הכבד הזה... ונדרתי נדר לה' אלקי ישראל... אעלה על במתי א"ב אבות העולם לארעא קדישא... וגם לקיים כיבוד אמי מורתי אשר חשבה זה כמה ימים להתהלך לפני ה' בארצות החיים... וביני ביני נפרדה ממני פרידה טובה אשת חיל... היא הרבנית אמי מורתי... מרת רחל תנצב"ה בת מוהר"ר אליה... ותמת רחל ותקבר בשם טוב שמונה לכסלו שנת אפרים כיונה תמ"ה... שני חייה ששים ושש... ובכן יצאתי מביתי... י"ח סיון בשנת... אדמ"ת [תמ"ה]... לפ"ק והולכתי עמי הילדים רכים... לגדלם לתורה... ובאתי לירושלים עיה"ק ת"ו בתחילת שנת תמ"ו...

⁴⁵ * זו היתה הרבנות הראשונה של בעל חכם צבי. אביו ר' יעקב, חתנו של ר' אפרים הכהן, ישב אף הוא באופן ושימש כה כדיין. חותנו מזכירו בשו"ת שער אפרים סי' סח בתשובה לר' משה חיים

משאלוניקי: "מאז ומקדם החלותי לשאול בשלום מעלתו... ובאתי להודיע למר שקבלתי תשובתו הרמה אשר שלחתי לו ע"י חתני החכם השלם הדיין המצויין כמוהר"ר יעקב נר"ו".

ושכנתי בתוך ירושלים שנה תמימה... ואחר כלות שנה תמימה שישבתי בירושלים... קול נהי נשמע בציון... כי נלכדה העיר אוב"ן ותבקע החומה ונהפך עלי הגלגל... שיצאתי נקי מנכסי... והרגו נפשות מישראל כמה וכמה ובתוכם אחותי הצנועה והחסידה... מרת אסתר... ואין קוברה ותהי לדומן על פני האדמה... ונפשי עלי עגומה כי לא ידעתי בני ביתי היכן המה אם לחרב נקמה ואם לשבי... ועל פרישתי מירושלים ת"ו לבי עלי הומה... והבחורי חמד מחמד עיני בני וכן אחי [אפרים ואהרן] הנז' ישמרם צורם הנחתי שמה ללמדם ספר ולגדלם לתורת ה' תמימה. וטרם יצאתי משם על ספרי אמ"ו הגאון זצוק"ל לקחתי הסכמה מחכמי רבני גאוני דארעא קדישא... ובכן יצאתי מעה"ק הנז' בפחי נפש... עד שבאתי לק"ק פראג... ומצאתי שם את בני ביתי... הלכו בגולה וביתי ריקן... מבלי כסות ושמלה... עד שעזרני ה'... להביא ספר הנכבד הזה על מזבח הדפוס" וכו'.

ר' אפרים הכהן בא במשאומתן של הלכה עם כמה מחכמי דורו, חכמי ספרד וחכמי אשכנז. בשו"ת שער אפרים תשובות למקומות הבאים: ירושלים — לר' משה גלאנטי ור' משה נ' חביב⁴⁶; איזמיר — ר' שלמה הלוי⁴⁷; בלגראד — ר' יוסף אלמושיני⁴⁸; סופיאה — ר' חיים מבורך⁴⁹; שאלוניקי — ר' משה חיים ובית דינו⁵⁰. מבין חכמי אשכנז מצאנו תשובות לניקלשבורג — ר' גרשון אשכנזי ור' מנחם מענדל בעל "צמח צדק"⁵¹; לפרנקפורט — ר' יהודה ליב ובית הדין⁵²; לבית הדין של טריבש⁵³; ברודא — ר' אליקים געץ⁵⁴. כמה תשובות השיב בשוהות בקהילות מעזריטש ופראג⁵⁵. כל התשובות לחכמי אשכנז נכתבו קרוב לוודאי לפני בואו לאופן, כפי שניתן לראות מאותן התשובות הבודדות שתאריך כתיבתן בצדן⁵⁶.

נראה, שאף אחד מרבני הונגריה לא נזכר בספר שער אפרים, להוציא, אולי, שלושה חכמים שאין זהותם ידועה לי: "אהובי ידידי הרב המופלג והמופלא שבב"ד כבוד מוהר"ר חנוך סג"ל נר"ו"⁵⁷, "אהובי ידידי הרב המופלג עושה פלא בעיונא ופלפולא כ"ש כמוהר"ר יהודה נר"ו"⁵⁸ ו"אהובי החכם השלם כמה"ר ליפמן נר"ו"⁵⁸. ולאור מצבה המדיני של הונגריה באותה שעה הדבר מובן ואף מחויב המציאות. שכן בשטח הכבוש בידי התורכים לא היו רבנים וכמעט שלא היו בהם קהילות של ממש. העיר אופן היתה אי של חיי תורה וחיי קהילה בתוך ים של שממה רוחנית וקהילתית בכל רחבי השטחים העצומים. ואילו רבני הקהילות שהיו בתחומי הונגריה שתחת שלטון ההאבסבורגי לא היה לר' אפרים הכהן, קרוב לוודאי, כל מעג. מלבד זאת, גם יהודי הונגריה ההאבסבורגית סבלו לא מעט וכבר בתחילת שלטונם גרשו האוסטרים יהודים מכמה ערים כגון פרסבורג ושופרון (1526), טירנא (1539) ועוד. ואף-על-פי שמדיניות הגירוש לא החזיקה מעמד זמן רב, ויהודים הורשו לחזור למקומותיהם, אין ספק, שהגירוש נתנו אותותיהם על חיי התורה גם בשטח זה. ואמנם, במאה ה-16 וה-17 היה מספרם של היהודים גם בחלקן הבלתי כבוש של הונגריה מועט⁵⁹. אין איפוא פלא, שמגעיו ההלכתיים של ר' אפרים הכהן היו בעיקר עם חכמי ספרד בירושלים, קושטא, צפת, בלגראד, שאלוניקי וסופיה, שאליהם היו הדרכים פתוחות והשיירות מאופן אליהם היו מצוייות במדה זו או אחרת, שכן כל המקומות הללו היו בתחומה של האימפריה העות'מאנית. במדה פחותה יותר עם רבנים מתחום אשכנז.

כתריסר תשובות בספר שער אפרים דנות בעניינים מקומיים של העיר אופן וקהילתה. כגון הסכסוך

46 שו"ת שער אפרים, סי' עא, עד, קא, קב.
47 שם, סי' מו.
48 שם, סי' סה, קח, קט, קכה.
49 שם, סי' קיג.

50 שם, סי' סח, סכו.
51 שם, סי' לח, ס, עט.
52 שם, סי' נג, נד, קד.
53 שם, סי' סב.
54 שם, סי' עג.

55 שם, סי' נח, צג.

56 שם, סי' נב (תכ"ב), נח (תכ"א), עג (תכ"ה), צג (תכ"ד). ניתן להניח שתשובות אלו יוצאות ללמד גם על אותן התשובות שהתאריך נשמט בהן.

57 שם, סי' ח, קי.

58 שם סי' יב. כל התשובות עוסקות בבירורים של קושיות שהקשו את ר' אפרים. נראה, שגם ר' חיים וגם ר' יהודה היו מחכמי אופן ושמו חברים בבית הדין, אך לא מצאתי את זכרם ב"שם הגדולים מארץ הגר".

58 שם סי' עו.

59 קצבורג (הערה 12), עמ' 4.

מחיי המסחר של יהודי אופן מצאנו שתי תשובות: אם מותר להם לאנשי אופן לנסוע ליריד אסיק בספינה המפליגה מאופן ביום שמחת תורה או בשבת הסמוכה לו, "איך יתנהגו בקניית השביתה בעיו"ט על יו"ט שני או על שבת"⁶³. והשאלה שנשאלה בשנת ת"ל (1670) בנדון אחד שנזכר בערב פסח קרוב לשקיעת החמה, שלא מכר "יין שרף הנעשה מתבואה חמוצה. והוריתי לו שאין תקנה להי"ש הנזכר אלא שפיכה לחוץ"⁶⁴. בענייני אישות נשאל ר' אפרים הכהן באשה אחת שהיתה זקוקה ליבם, שחלץ לה וכבר "למחרת אחר החליצה עשתה שידוך ורצתה ליכנס לחופה בו ביום"⁶⁵.

משהו מגזירות הימים ההם מתגלה במקרהו של נער מפליטי פולין, שאביו נהרג בעת המלטו מפולין. הנער, שהיה אז ילד בן ארבע-חמש, אומץ בידי משפחה מאופן ונתגדל בחיקה. כשהגיע לפרקו התקשר עם בת אופן. אך כיוון שהוריו המאמצים לא הסכימו לשידוך, בטל הנער את השידוך ועל כך הוחרם על-ידי פרנסי הקהילה בחרם חמור⁶⁶. אחד הפסקים הראשונים של ר' אפרים הכהן באופן ניתנו ביום ח בטבת תכ"ו (1665) בנדון יהודי מאופן, בשם לייב, שנהרג בידי שני ראצים (סלובאקים) בכפר ליד העיר אלמאשין (כנראה אלמאשד שליד דברצין). כיוון שגביית-עדות הראשונה מיום כה באייר תכ"ה לא הניחה את דעתו, גבה שוב עדות כדי להתיר את אשת ההרוג לנשואין⁶⁷. יהודי בשם ר' זונדל "נתפש בתפיסה", כנראה בידי השלטונות התורכיים, ובתו הקטנה עומדת לקבל קידושין. כיוון שקידושי קטנה מסורים בידי אביה, דן ר' אפרים הכהן, ביג באדר תכ"ט, כיצד לסדר את הקידושין לקטנה⁶⁸. לפי דרכנו למדנו פרט נוסף, שקידושי קטנות היו נהוגים כנראה באופן.

המפגשים בין יהודי אשכנז וספרד בעיר אופן גופה ובמקומות אחרים באימפריה העות'מאנית (ביחוד בלגראד, סופיה ושאלוניקי) היו להם גם השלכות הלכתיות, כגון "אשר שאלוני ודרשוני חכמי ק"ק ויניציאה על ידי ש"ב האלוף הקצין כהר"ר בער בן

בקהילה בדבר "שהקהל חילקו תפילות של ראש השנה ויום כפור לבעלי הבתים להתפלל ואח"כ חלה א' מהם ולא יכול להתפלל ורצה אותו האיש שחלה להעמיד איש אחר במקומו... והקהל רצו להעמיד איש אחר... הדין עם מי"⁶⁰. מסתבר שלקהילה היה "בית האסורים חדר אחד", בשביל עבריינים שחויבו בדין בבית-דינה של הקהילה והנה הושב באותו חדר-מעצר יהודי והשאלה אם החדר חייב במזוזה⁶¹. במסגרת הקהילה היו גם חברות וכנראה החשובה שבהן היתה ה"חברה הקדושה דבקר חולים והלוית המת והלבשת ערומים". לחברה זו היה בית-כנסת קטן משלה ואף רב שהיה דורש בו פעמיים בשנה, בשבת נחמו ובשבת חנוכה. בתשובה שנכתבה בשנת תל"ד (1674) נאמר שהחברה קיימת זה יותר מארבעים שנה, כלומר, שהיא נוסדה בשנת שצ"ד (1634) לערך. בשעה ששהה ר' אור שרגא פייביש הנזכר באופן בשנת תט"ו (1655) התקין תקנות גם לחברה זו. אחת מהן היא שבשתי השבתות הנזכרות, שבהן ערכו כנראה מגבית לטובת החברה, לא רב העיר היה דורש אלא "אחד מן החברה דהיינו הרב שבהם". "ואף שהי' תמיד הרב ואב"ד קבוע פה בקהלה יצ"ו, כגון הגאוניס מוהר"ר חת ואחריו מוהר"ר יששכר בערמאן ז"ל אעפ"כ לא דרש הרב הקבוע כי אם הרב שבתוך החברה הנזכרת... ולא ראה שום אב"ד ומנהיגי קהלה לבטל דבר זה". והנה בשנת תט"ו נפרצה פרצה בתקנה זו: "חדשים מקרוב באו שלשה אנשים בגובה אפם ובזדון לבם בטלו בכח כבוד החברה הנ"ל וכבוד הס"ת בשנה דאשתקד והנה עשו שלא כהוגן... הדין פשוט דלא כמיניהו... לבטל דבר זה". על החתום: ר' אור שרגא ווייבש ביום כב סיון תט"ו. ר' אפרים הכהן דן בתשובתו במעשה שאירע בשבת חנוכה תל"ד: "כבדו הגבאים בצירוף קצת אנשים מהחברה כנהוג את הרב שבק"ק הנ"ל לדרוש בבית הכנסת הגדולה כנהוג והרב הנ"ל אינו בתוך החברה ובבית הכנסת הקטנה כיבדו הגבאים בצירוף קצת אנשים מהחברה חתן א' שאינו בתוך החברה לדרוש בב"ה הנזכר... ואביו של החתן ואבי הכלה המה בתוך החברה". והשאלה אם כדן עשו⁶².

60 שו"ת שער אפרים סי' לא.

61 שם, סי' פג.

62 שם, סי' סג.

63 שם, סי' לג.

64 שם, סי' ד.

65 שם, סי' עה.

66 שם, סי' עב.

67 שם, סי' קא.

68 שם, סי' קז.

בקהילה בדבר "שהקהל חילקו תפילות של ראש השנה ויום כפור לבעלי הבתים להתפלל ואח"כ חלה א' מהם ולא יכול להתפלל ורצה אותו האיש שחלה להעמיד איש אחר במקומו... והקהל רצו להעמיד איש אחר... הדין עם מי"60. מסתבר שלקהילה היה "בית האסורים חדר אחד", בשביל עבריינים שחויבו בדין בבית־דינה של הקהילה והנה הושב באותו חדר־מעצר יהודי והשאלה אם החדר חייב כמזוזה⁶¹. במסגרת הקהילה היו גם חברות וכנראה החשובה שבהן היתה ה"חברה הקדושה דבקור חולים והליות המת והלבשת ערומים". לחברה זו היה בית־כנסת קטן משלה ואף רב שהיה דורש בו פעמיים בשנה, בשבת נחמו ובשבת חנוכה. בתשובה שנכתבה בשנת תל"ד (1674) נאמר שהחברה קיימת זה יותר מארבעים שנה, כלומר, שהיא נוסדה בשנת שצ"ד (1634) לערך. בשעה ששהה ר' אור שרגא פייביש הנזכר באופן בשנת תט"ו (1655) התקין תקנות גם לחברה זו. אחת מהן היא שבשתי השבתות הנזכרות, שבהן ערכו כנראה מגבית לטובת החברה, לא רב העיר היה דורש אלא "אחד מן החברה דהיינו הרב שבהם". "ואף שהי' תמיד הרב ואב"ד קבוע פה בקהילה יצ"ו, כגון הגאונים מוהר"ר חת ואחריו מוהר"ר יששכר בערמאן ז"ל אעפ"כ לא דרש הרב הקבוע כי אם הרב שבתוך החברה הנזכרת... ולא ראה שום אב"ד ומנהיגי קהלה לבטל דבר זה". והנה בשנת תט"ו נפרצה פרצה בתקנה זו: "חדשים מקרוב באו שלשה אנשים בגובה אפם ובזדון לבם בטלו בכח כבוד החברה הנ"ל וכבוד הס"ת בשנה דאשתקד והנה עשו שלא כהוגן... הדין פשוט דלא כמינייהו... לבטל דבר זה". על החתום: ר' אור שרגא ווייבש ביום כב סיון תט"ו. ר' אפרים הכהן דן בתשובתו במעשה שאירע בשבת חנוכה תל"ד: "כבודו הגבאים בצירוף קצת אנשים מהחברה כנהוג את הרב שבק"ק הנ"ל לדרוש בבית הכנסת הגדולה כנהוג והרב הנ"ל אינו בתוך החברה ובבית הכנסת הקטנה כיבדו הגבאים בצירוף קצת אנשים מהחברה חתן א' שאינו בתוך החברה לדרוש בכ"ה הנזכר... ואביו של החתן ואבי הכלה המה בתוך החברה". והשאלה אם כדין עשו⁶².

משהו מגזירות הימים ההם מתגלה במקרהו של נער מפליטי פולין, שאביו נהרג בעת המלטו מפולין. הנער, שהיה אז ילד בן ארבע־חמש, אומץ בידי משפחה מאופן ונתגדל בחיקה. כשהגיע לפרקו התקשר עם בת אופן. אך כיוון שהוריו המאמצים לא הסכימו לשידוך, בטל הנער את השידוך ועל כך הוחרם על־ידי פרנסי הקהילה בחרם חמור⁶⁶. אחד הפסקים הראשונים של ר' אפרים הכהן באופן ניתנו ביום ח בטבת תכ"ו (1665) בנדון יהודי מאופן, בשם לייב, שנהרג בידי שני ראצים (סלובאקים) בכפר ליד העיר אלמאשין (כנראה אלמאשד שלייד דברצין). כיוון שגביית־עדות הראשונה מיום כה באייר תכ"ה לא הניחה את דעתו, גבה שוב עדות כדי להתיר את אשת ההרוג לנשואין⁶⁷. יהודי בשם ר' זונדל "נתפש בתפיסה", כנראה בידי השלטונות התורכיים, ובתו הקטנה עומדת לקבל קידושין. כיוון שקידושי קטנה מסורים בידי אביה, דן ר' אפרים הכהן, ביג באדר תכ"ט, כיצד לסדר את הקידושין לקטנה⁶⁸. לפי דרכנו למדנו פרט נוסף, שקידושי קטנות היו נהוגים כנראה באופן.

המפגשים בין יהודי אשכנז וספרד בעיר אופן גופה ובמקומות אחרים באימפריה העות'מאנית (ביחוד בלגראד, סופיה ושאלוניקי) היו להם גם השלכות הלכתיות, כגון "אשר שאלוני ודרשוני חכמי ק"ק ויניציאה על ידי ש"ב האלוף הקצין כהר"ר בער בן

60 שו"ת שער אפרים סי' לא.

61 שם, סי' פג.

62 שם, סי' סג.

63 שם, סי' לג.

64 שם, סי' ד.

65 שם, סי' עה.

66 שם, סי' עב.

67 שם, סי' קא.

68 שם, סי' קז.

הראש והקצין מחותני כמה"ר זכריה הלוי מק"ק וינא אודות דברי ריבות אשר בשעריהם בענין הפיוט אקדמות שנוהגים האשכנזים לאמרו בחג השבועות בשעת קריאת התורה אחר פסוק ראשון של בחודש השלישי וחדשים מקרוב באו לבטל מנהג הקדמונים". מלבד עצם השאלה אם מותר לשנות את המנהג, שהוא לכאורה נגד הדין, נשאלה גם שאלה אם אין חכמי הספרדים "פסולים לדון דין כזה... כי כמנהגם לא קראו אקדמות מעולם"⁶⁹ ובכלל נשאלת השאלה "אם האשכנזי שמתפלל עם הספרדיים או אם הספרדי מתפלל עם האשכנזים אם יוצא ידי חובת תפלתם"⁷⁰.

ר' אפרים הכהן לא נמנע מלברר דין שהוא עצמו היה נוגע בדבר, וזאת משום שהדבר היה בעיניו ברור ופשוט "כביעא בכותחא". מדובר בנישואי בנו ר' יהודה ליב והעזבון שנשאר מחמיו המנוח: "נשאלתי מן הגביר כהר"ר אליה ב"ר ידידיא אודות שנתמנה לאפוטרופוס על היתומה בת אחיו המנוח הנעלה הגביר כה"ר יאודה ב"ר ידידי' שהיא משודכת לבני הבחור הנחמד כמהר"ר אריה יהודא ליב הכהן. ועתה הגיע התור לימי הנשואין מממששין ובאין ורוצה ממנה פטורים קודם שיוציא עזבון אביה מתחת ידו"⁷¹. כלומר, האפוטרופוס מבקש לפטרו משבועת אפוטרופוס שנהג ביושר בנכסי אחיו המנוח, לפני שהוא מעביר את הנכסים לרשות הבת העומדת להנשא לבנו של ר' אפרים הכהן.

ספרים בקבלה

עד להופעתו של גאון מפורסם אחר שהגיע להונגריה, בדמותו של ר' מאיר ב"ר יצחק א"ש בעל "פנים מאירות", נדפסו קונטרסים אחדים שכולם עוסקים בתורת הנסתר. בתקופה זו, סוף המאה ה-17 ותחילת המאה ה-18, חדרה חכמת הקבלה גם לארצות אירופה. גם חכמים שישבו בהונגריה תרמו

תרומה כלשהי בפרסום חיבורים בחכמת הח"ן⁷². אחד מהם היה ר' מאיר ב"ר חיים קצנלנבויגן, מתושבי אייזנשטאדט. בשנת ת"ל (1670) היו בין מגורשי אייזנשטאדט. ישב שנים אחדות בעיר פראג ולימד שם תורה לנערים מבני בעלי בתים אמידים. לאחר מכן נבחר לרבה של קהילת שטאמפן בהונגריה ושם נפטר בסוף המאה ה-17⁷³. תחילת פעלו היה פירושיו על מאמר "עולם קטן" מאת המקובל הנודע ר' מנחם עזריה מפאנו, שהוא אחד מחלקי ספרו עשרה מאמרות:

פירוש על מאמר עולם קטן והוא אחד מעשרה מעמרות [!] שחיבר החכם השלם ה"ה החסיד מוהר"ר מנחם עזרי' זצ"ל מפאנו... ונוסף לו פירוש לדבריו. איזן וחקר איש אשר ביהודה נודע ונקרא שמו בישראל נר למאור על שם המאיר באופל וע"ש המחבר ויראו אור גדול בספר הזה מעט חכמות ורב האיכות... ווילהרמש דארף תל"ה. ידף.

המאמר "עולם קטן" נדפס באותיות מרובעות וסביבו פירוש "נר למאור" באותיות רש"י. בהקדמת המחבר: "אמר הקטן מאיר בן מוהר"ר חיים ש"ן [מ]מגורשי אייזן שטאט. מי אנכי כי הבאתני עד הלום להכניס ראשי בין אתר די זקוקין די נור נפיק מיניה... אמנם אנכי באתי אלא לישב פשטי דבריו... ואל יחשב לשמץ ודופי מה שאמרתי בימי חורפיי". מכאן שהפירוש נתחבר בצעירותו כשישב עדיין באייזנשטאדט. בסוף החיבור: "... דברי הקטן מאיר בן מהור"ר חיים ז"ל ממגורשי אייזן שטאט ושוכן את דכא פה פראג ללמד את נערי בני אצילי ישראל"⁷³.

גם חיבורו השני של ר' מאיר ב"ר חיים מא"ש סובב על חיבורו של אחד מגדולי המקובלים, ר' חיים וויטאל. בידו של ר' מאיר היה עותק של הספר

72 ראה קורות בתינו, רבני שטאמפי, מאת ר' משה שמואל הערצאג (פרעסבורג תרע"ח), עמ' ז – יח. תאריך פטירתו אינו ידוע "כי רוב השנים בודאי נשתברו או נשתקעו המצבות" (שם עמ' יז).

73 נראה שר' חיים, אביו של מחבר הפירוש, נפטר תוך כדי הדפסת הקונטרס הקטן. שכן בהקדמתו, שנדפסה מעבר לשער, נזכר ר' חיים בברכת החיים, ש"ן [שיחיה נצח] ובסוף החיבור הוא נזכר בברכת המתים, ז"ל.

בכתב־יד, שהיה בלתי מוגה וכתוב כלשון עלגים. הוא שלח את הספר, ספר הגלגולים, לר' דוד גרינהוט מחכמי פרנקפורט דמיין, שידפיסו שם בהגהתו:

ספר הגלגולים מהרב הגדול מוהר"ר חיים ויטאל זצ"ל... והספר הזה הועתק מכ"י החסיד הרב מוהר"ר מרדכי עגמי ז"ל שהעתיק אותו מכ"י מוהר"ר חיים קלפסיו [=וויטאל] הנ"ל ז"ל בעצמו בירושלים תוב"ב והוא נוף הרביעי מספר נוף עץ חיים... עם תוספות נופך משל מי שיש לו יד ושם בחכמה זו מוהר"ר מאיר אייזן שטט נר"ו בקצת פי' הצריך במקומות שונות. ולהיות שבא לידי המדפיס כלשון עלגים... ושגיאות רבות... הוציאו לאור הדפוס והגיהו איש אחד מיוחד מנטעי נאמנים מגזע היחוס והמעלה הבקי בכל חכמה ומדע התורני מיודעי חן כהר"ר דוד במוהר"ר נתן גרין הוט מק"ק פרנקפורט. פרנקפורט תמ"ד. [1], מה דף.

הגהותיו והוספותיו של ר' מאיר אייזנשטאט נדפסו בתוך הטכסט ומתחילות על־פי רוב: אמר המגיה מא"ש. עם שתי הקדמות של ר' נתן גרינהוט. בהקדמה הראשונה הוא מתנצל על שגיאות הדפוס הרבות שנפלו בעטיים של פועלי הדפוס אשר "לא מבני ישראל המה" ולא זאת בלבד אלא ש"הפועלים עצלים ובעל בית דוחק... לומר כלו מעשיכם דבר יום ביומו והמה לרע ירוצון לבתי טרטריאות ובתי קרקסאות ומכוונים למלאכת ערבי שבתות בין השמשות שבו נבראו המזיקין". בהקדמתו השנייה מתייחס ר' דוד גרינהוט להדפסת דברי קבלה ופרסומם, שכן "מחלוקת ישינה היא בין חכמי הדורות שלפנינו אם לדרוש ברבים סודות הקבלה או לא". לדעתו אין עניין הגלגולים נכלל באיסור "שאינו בכלל סודות הקבלה וראוי לעלות אותם [בדפוס]".

חיבורו השלישי של ר' מאיר קצנלנבויגן מא"ש עומד ברשות עצמו ואינו צמוד לחיבור אחר. והפעם מורכב החיבור מיסודות נוספים, אך גם מענייני קבלה. החיבור נדפס בידי המחבר בפירודא בשנת תנ"ג (1693), אך לא עלה בידינו לראותו. ראינו את המהדורה השניה, שנדפסה בידי בנו, במתכונת המהדורה הראשונה, עם הוספות מעטות:

ספר משתה היין והמה דרושים נאים ומתוקי' על מגילת אסתר על ארבע אופנים פשט דרש

רמז סוד פרד"ס. חברו איש אחד נאה דורש ונאה מקיים. יש לו יד ושם בחכמה בנגלה ובנסתר... מהור"ר מאיר בן מהור"ר חיים ז"ל אב"ד דק"ק שטאמפי... והוציא לאור תעלומה חצי גנת ביתן לפ"ק. ובא בנו מהור"ר צבי הירש והוסי' נופך משלו והביא לבית הדפוס בצוואת אביו ז"ל. פירודא תצ"ז. [40] דף.

עם ההסכמות שנדפסו בהוצאת תנ"ג: ר' דוד אופנהיים אב"ד ניקלשבורג, ר' יוסף יששכר בער אב"ד קרעמזיר, ר' ישראל ב"ר יעקב קאפל אב"ד ברודא. גם הקדמת המחבר מהוצאת תנ"ג נדפסה שוב בחתימת מאיר בן מוהר"ר חיים ז"ל מקצינאלבוגן... לע"ע פה ק"ק שטאמפי חונה. לכל אחד מאופני הפירוש שם משלו: "יין מגתו" בדרך הפשט, "יין הרקח" בדרך הרמז, "יין ישן" בדרך הדרש ו"יין נסכים" בדרך הסוד. בסוף הספר הוסיף בן המחבר "חידושי גאונים", דברי דרוש חריפים ומחודדים, רובם בשם ר' יהונתן אייבשיץ שהיה אז דרשן בפראג ומיעוטם בשם ר' אברהם ברודא.

יסודות של קבלה גם בחיבורו של ר' שמעון ב"ר אפרים יהודה. גם הוא היה ממגורשי אייזנשטאדט, אך נראה שישב בה זמן קצר בלבד. הוא נולד בווינה למשפחה שהיתה כנראה מושרשת בעיר מזה זמן רב. כאשר גורש מווינה קבע את מושבו באייזנשטאדט, אך גם ממנה גורש והלך לפולין והתיישב בעיר זאלקווא שבגליציה. בהתגוררו בזאלקווא הביא לדפוס את

ספר חלק שמעון, חברו האלוף התורני מוהר"ר שמעון בן האלוף התורני מוהר"ר אפרים יהודא ז"ל מילדי אנשי יקירי ווינא וממגורשי אייזן שטאט אשר מצא מרגוע לנפשו לע"ע בק"ק זאלקווי במדינת פולין... פראג תמ"ז. [40] דף.

הספר נדפס בהסכמות רבות. לא נזכיר את שמות המסכימים אלא את מקומות מושבם: בית־דין מו"ש של פראג, רבני זאלקווי, שעברשין, טאמאשוב, טורביץ, שידלוב, וואידסלב, אפט, צילץ, ברודא וקרעמזיר. כולל ט דרושים בנושאים שונים בדרך החידוד ומשולבים בהם גם ענייני קבלה.

בהקדמתו מגלה המחבר פרטים ביוגרפיים מאלפים, אך לפני כן הוא נזקק לעניין הדפסת דברי קבלה,

בכתב־יד, שהיה בלתי מוגה וכתוב בלשון עלגים. הוא שלח את הספר, ספר הגלגולים, לר' דוד גרינהוט מחכמי פרנקפורט דמיין, שידפיסו שם בהגהתו:

ספר הגלגולים מהרב הגדול מוהר"ר חיים ויטאל זצ"ל... והספר הזה הועתק מכ"י החסיד הרב מוהר"ר מרדכי עגמי ז"ל שהעתיק אותו מכ"י מוהר"ר חיים קלפסיו [=וויטאל] הנ"ל ז"ל בעצמו בירושלים תוב"ב והוא נוף הרביעי מספר נוף עץ חיים... עם תוספות נופך משל מי שיש לו יד ושם בחכמה זו מוהר"ר מאיר אייזן שטט נר"ו בקצת פי' הצריך במקומות שונות. ולהיות שבא לידי המדפיס בלשון עלגים... ושגיאות רבות... הוציאו לאור הדפוס והגיהו איש אחד מיוחד מנטעי נאמנים מגזע היחוס והמעלה הבקי בכל חכמה ומדע התורני מיודעי חן כהר"ר דוד במוהר"ר נתן גרין הוט מק"ק פרנקפורט. פרנקפורט תמ"ד. [1], מה דף.

הגהותיו והוספותיו של ר' מאיר אייזנשטאט נדפסו בתוך הטכסט ומתחילות על־פי רוב: אמר המגיה מא"ש. עם שתי הקדמות של ר' נתן גרינהוט. בהקדמה הראשונה הוא מתנצל על שגיאות הדפוס הרבות שנפלו בעטיים של פועלי הדפוס אשר "לא מבני ישראל המה" ולא זאת בלבד אלא ש"הפועלים עצלים ובעל בית דוחק... לומר כל מעשיכם דבר יום ביומו והמה לרע ירוצון לבתי טרטריאות ובתי קרקסאות ומכוונים למלאכת ערבי שבתות בין השמשות שבו נבראו המזיקין". בהקדמתו השניה מתייחס ר' דוד גרינהוט להדפסת דברי קבלה ופרסומם, שכן "מחלוקת ישינה היא בין חכמי הדורות שלפנינו אם לדרוש רבים סודות הקבלה או לא". לדעתו אין עניין הגלגולים נכלל באיסור "שאינו בכלל סודות הקבלה וראוי לעלות אותם [בדפוס]".

חיבורו השלישי של ר' מאיר קצנלנבויגן מא"ש עומד ברשות עצמו ואינו צמוד לחיבור אחר. והפעם מורכב החיבור מיסודות נוספים, אך גם מענייני קבלה. החיבור נדפס בידי המחבר בפיוורדא בשנת תנ"ג (1693), אך לא עלה בידינו לראותו. ראינו את המהדורה השניה, שנדפסה בידי בנו, במתכונת המהדורה הראשונה, עם הוספות מעטות:

ספר משתה היין והמה דרושים נאים ומתוקי' על מגילת אסתר על ארבע אופנים פשט דרש

רמז סוד פרד"ס. חברו איש אחד נאה דורש ונאה מקיים. יש לו יד ושם בחכמה בנגלה ובנסתר... מהור"ר מאיר בן מהור"ר חיים ז"ל אב"ד דק"ק שטאמפי... והוציא לאור תעלומה חצי גת ביתן לפ"ק. ובא בנו מהור"ר צבי הירש והוסי' נופך משלו והביא לבית הדפוס בצוואת אביו ז"ל. פיוורדא תצ"ז. [40] דף.

עם ההסכמות שנדפסו בהוצאת תנ"ג: ר' דוד אופנהיים אב"ד ניקלשבורג, ר' יוסף יששכר בער אב"ד קרעמזיר, ר' ישראל ב"ר יעקב קאפל אב"ד ברודא. גם הקדמת המחבר מהוצאת תנ"ג נדפסה שוב בחתימת מאיר בן מוהר"ר חיים ז"ל מקצינאלבוגן... לע"ע פה ק"ק שטאמפי חונה. לכל אחד מאופני הפירוש שם משלו: "יין מגתו" בדרך הפשט, "יין הרקח" בדרך הרמז, "יין ישן" בדרך הדרש ו"יין נסכים" בדרך הסוד. בסוף הספר הוסיף בן המחבר "חידושי גאונים", דברי דרוש חריפים ומחודדים, רובם בשם ר' יהונתן אייבשיץ שהיה אז דרשן בפראג ומיעוטם בשם ר' אברהם ברודא.

יסודות של קבלה גם בחיבורו של ר' שמעון ב"ר אפרים יהודה. גם הוא היה ממגורשי אייזנשטאדט, אך נראה שישב בה זמן קצר בלבד. הוא נולד בווינה למשפחה שהיתה כנראה מושרשת בעיר מזה זמן רב. כאשר גורש מווינה קבע את מושבו באיזנשטאדט, אך גם ממנה גורש והלך לפולין והתיישב בעיר זאלקווא שבגליציה. בהתגוררו בזאלקווא הביא לדפוס את

ספר חלק שמעון, חברו האלוף התורני מוהר"ר שמעון בן האלוף התורני מוהר"ר אפרים יהודה ז"ל מילדי אנשי יקירי ווינא וממגורשי אייזן שטאט אשר מצא מרגוע לנפשו לע"ע בק"ק זאלקווי במדינת פולין... פראג תמ"ז. [40] דף.

הספר נדפס בהסכמות רבות. לא נזכיר את שמות המסכימים אלא את מקומות מושבם: בית־דין מו"ש של פראג, רבני זאלקווי, שעברשין, טאמאשוב, טורבין, שידלוב, וואידסלב, אפט, צילץ, ברודא וקרעמזיר. כולל ט דרושים בנושאים שונים בדרך החידוד ומשולבים בהם גם ענייני קבלה.

בהקדמתו מגלה המחבר פרטים ביוגרפיים מאלפים, אך לפני כן הוא נזקק לעניין הדפסת דברי קבלה,

ש"הללו אוסרין והללו מתירין הכל כפי נשמתם וכפי בחינת העולם שנשמתו נאצלת ממנו". לאחר שהמחבר דן בעניין זה הוא בא לידי מסקנה: "והיוצא לנו מזה שצריכין לדרוש התורה בפרד"ס ומי שאינו מקיים זה צריך לילך בגילגול אפילו עבור פשט א". ואשר לגורלו האישי הוא מספר: "... ועד עתה לא העליתם על הנייר... מחמת טרדא דטרדא אשר עברו עלי מיום עמדי על דעתי לא נחתי ולא שלותי ולא שקטתי. לא נחתי מגירושי ק"ק ווינא שם היה ארץ מולדתי ובית אבי ויהי כאשר התעו אותי אלקים מבית אבי עם שאר המגורשים דמדינת איסטרייך הקרני אלקים לק"ק פראג יע"א... והייתי מתאבק בעפר רגלי החכמים... וגם שם לא שלותי מחמת הדבר שהיה בעוונות הרבים ומוכרח הייתי לפזר רגלי... עד שבאתי לארץ פולין לק"ק זאלקווי... והייתי עפר תחת רגליהם והם העירוני והקיצוני מה לך כי נרדם הלא אתה בשר ודם ושמעתי לדבריהם ושמתי קסת הסופר במתני להעלות על הנייר מה שחנני אלקים... שמעון בן האלוף התורני מוהר"ר אפרים יהודא ז"ל מווינא וממגורשי אייזן שטאט"⁷⁴.

המחבר הבא, שלחיבורו זיקה ברורה לחכמת הח"ן וגם לחסידות אשכנז, היה ר' יהונתן ב"ר יעקב מעיר אופן. הוא היה ממנהיגי הקהילה באופן וכנראה הוא שנוכר בשו"ת שער אפרים בקשר לבתו שנתגרשה מבעלה, לאחר שעזב את אופן כדי להשתקע באחת מערי תורכיה או ארצות הבאלקאן. את הגט שלח לאופן מבלגראד⁷⁵. בשנת תמ"ו (1686) נלקח ר' יהונתן בשבי כשהעיר אופן נכבשה בידי צבאות האוסטרים. הובא למורביה ובעיר ניקלשבורג נפדה בידי היהודים ונשאר לגור בה. כיון שהיה משולל אמצעי קיום וכבר בא בימים ולא היה מסוגל לדאוג לפרנסתו ופרנסת בני משפחתו (שבאו בינתיים אליו לניקלשבורג), החליט להדפיס ספר, שמהכנסת מכירתו קיווה להתפרנס:

74 לכאורה קיימת סתירה בדברי המחבר. בשער הספר נאמר שגורש מאייזנשטאדט ואילו בהקדמתו הוא כותב שגורש מווינא והגיע משם לפראג מבלי להזכיר את אייזנשטאדט כלל, ובסוף ההקדמה הוא שוב מזכיר את גירושו מאייזנשטאדט (ולא מווינא). כבר עמד דוב וואכשטיין על הסתירה, אבני א"ש, החלק הלועזי, עמ' 7-8. נראה ברור שקודם גורש מווינא עם כל מגורשי אוסטריה ואז ישב באייזנשטאדט ושוב גורש גם משם וגלה לפראג. לאחר המגפה שפרצה בפראג גלה לזאלקווא ומשם

ספר קסת הסופר אשר הוא מלוקט בליקוטי בתר ליקוטי מן כמה ספרים הנזכרים בהקדמה. אסף וליקט חד מן סבי דאזלי אטו קרא לקרות בספרים ספרי יראה, הלא הוא הישיש המעולה כהר"ר יהונתן בן החבר ר' יעקב ז"ל היה מיוחד בהדרו ממנהגי הקהלה קודש אובן ובא בשבי ונפדה במדינת מערהרין בק"ק ניקלש פורג יע"א. [דיהרנפורט], דפוס שבתי משורר [בס], [תנ"ז]. 22 דף.

הספר כולל ליקוטים מספר של"ה, תפלות, סגולות ועוד ובהם גם ענייני קבלה ודרכי התנהגות בדרך של חסידות אשכנז.

בעל פנים מאירות

הגענו לסוף המאה ה-17, שרק בה טוהרה הונגריה כליל מצבאות הכיבוש התורכים. הונגריה כולה (לרבות טראנסילוואניה) נפלה תחת עולה של מלכות האבסבורג, שהעיר ווינה היתה בירתה וממנה שלטה גם על מדינת הונגריה. הארץ עדיין לא שקטה. גדודים של מתקוממים הונגרים, בפיקודו של פרנץ ראקושי השני, פשטו על הארץ כדי לגרש את הצבא האוסטרי. צבאות המתקוממים, בהנהגת האצולה ההונגרית, השתלטו על חלקים נכבדים של המדינה ("מסע הקורוצים"). בכמה מקומות פגעו הקורוצים גם ביהודים. כך גורשו יהודי אייזנשטאדט שוב בשנת 1704 וחלק מהם מצא מפלט בווינה. יהודי רכניץ נפגעו אף הם מצבא המתקוממים. לאחר דיכוי ההתקוממות וכריתת ברית שלום (שלום סאטמאר 1711) עם האצולה, קם השלום בהונגריה בחסות השלטון של מלכי האבסבורג.

במצבה זה של הונגריה הגיע אליה בסוף 1717, ערב ראש חודש טבת תע"ח, אחד מענקי הרוח של הדור, הגאון הנודע ר' מאיר ב"ר יצחק, לשבת על כס

הדפיס את ספרו (וכנראה שם גם נפטר). וראה שלמה בובר, קריה נשגבה, עמ' 77 (מס' רצח).

75 שו"ת שער אפרים סי' קח"קט, תשובה לר' יוסף אלמושינו ובית-דינו בדבר יאודה בן אברהם, חתנו של "האלוף הגביר כהר"ר יונתן בה"ר יעקב", "אשר עזב את דרך הישר והלך ונסוע למדינת תוגרמה ומתירא שלא תתענג בתו כל ימיה והיא רכה בשנים". החתן אותר בבלגראד בדרך מסעיו ומשם שלח גט לאשתו.

כאשר הורגל עד עתה, עזב את שידלאווצי ואת פולין בכלל והפליג עד לעיר וורמייזא, בה ישב כשנתיים בחסותו של הגאון והגביר ר' שמשון וורטהיימר. זכה להערכתו של רב העיר, ר' חיים יאיר בכרך בעל "חוות יאיר", והקהילה החזיקה לו ישיבה. ביום ד בסיון תס"ב (1702) נבחר לרבה של פרוסטיץ במורביה. בה ישב כעשר שנים. מפני סיבות שאינן ידועות עזב את פרוסטיץ וחזר לשידלאווצי. בהשפעת ר' שמשון וורטהיימר נבחר לרבה של אייזנשטאדט, בה שימש ברבנות עשרים ושש שנה, עד לפטירתו בכד בסיון תק"ד (1744)⁷⁹.

כשהגיע ר' מאיר א"ש לאייזנשטאדט כבר נודע שמו כאחד מגדולי דורו בזכות ספרו שהדפיס כשלוש שנים קודם לכן:

ספר פנים מאירות חלק ראשון בשאלות ותשובות... חברים וחקרים ויסדם הרב המופלג כבוד מוהר"ר מאיר נר"ו בהר"ר יצחק ז"ל אשר שבת אהלו במדינת פולין בק"ק שידלאווצי ולפנים הרביץ תורה בק"ק פרוסטיץ במדינת מערהרין... אמשטרדם תע"ה. צו דף.

עם הסכמות ר' דוד אופנהיים אב"ד פראג, ר' אברהם ברודא אב"ד פרנקפורט דמיין, ר' יעקב כ"ץ פאפרש אב"ד קאבלענץ. המחבר בהקדמתו מספר על תולדותיו: "כל ימי בין הכלים נחבאתי לישב בקרן זויות בהיותי בבית חמי הראש והקצין פרנס ומנהיג המדינה בגליל פוזנא כבוד מוהר"ר משה סאכטשורר ז"ל אשר זן ופרנס אותי ואת ביתי עשר שנים רצופי מזונות על שלחנו נתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש לי ולכל בני ביתי והייתי חבוש בבית מדרשו וחדר מעולה שבביתו בית מלא ספרים... והרבה צדקות עשה עם ישראל... שהציל כ"ד נפשות מישראל אשר בברזל בא נפשם במשפט הגדול טריבנאל מלובלין מחמת ע"ש [עלילת שוא] בעו"ה... וחמי הקצין שם נפשו בכפו בחמלת ה' ברוב עוז השתדלותו נתן לו ה' חן בעיני המלך והשרים... והציל את כולם... ולא זו אף זו שהשיג קנסות גדולות

הרבנות בעיר אייזנשטאדט. את דרשתו הראשונה נשא בשבת חנוכה תע"ח, למחרת בואו להשתקע באייזנשטאדט, שהיתה גם שבת ר"ח טבת. ר' מאיר א"ש (הכינוי א"ש נוסף לו לאחר בואו לאייזנשטאדט) מצא איפוא מדינה מוכה, שוממת וריקה כמעט מיהודים, גם האוכלוסיה הכללית היתה דלילה, מעונה ועניה, בעקבות מלחמות בלתי פוסקות של דורות, מלווה מגפות ושאר מרעין בישין. החקלאות היתה מוזנחת והכלכלה מדולדלת. בפרק זה החלה הגירה מאומצת של יהודים מן הארצות הסמוכות — בוהמיה-מורביה, גליציה ועוד — שהלכה והתעצמה במחציתה השניה של המאה ה-18 עד אמצע המאה ה-19. תוך כדי הגירת היהודים הולכת ומתגבשת פרצופה של יהדות הונגריה בצורתה האופיינית לה⁷⁶.

השתקעותו של ר' מאיר א"ש באייזנשטאדט מסמנת מפנה ברור בתולדות היצירה התורנית בהונגריה. ניתן לראות בו את מבשרה של הספרות התורנית העניפה שנוצרה על אדמת הונגריה, על שלל צבעיה, בדורות הבאים. ר' מאיר א"ש נולד בפולין בין השנים 1665—1672⁷⁷ לאביו ר' יצחק שהיה חתן אחות ר' שבתי הכהן בעל הש"ך. למד בשיבת ר' משה מסוכוטשוב. חתן הקצין ופרנס ומנהיג המדינה דגליל פוזנא, ר' משה סוכוטשובר (אינו זהה לרבו). בביתו ישב כעשר שנים בכבוד ובאהבה. למד תורה בספרייתו הגדולה של חותנו. בגיל צעיר נבחר לדיין בבית-דינו של רבו בסוכוטשוב. שמעו יצא בסביבה, כפי שמעיד עליו דודו ר' יונה נחום, אחי הש"ך, "נכד אחותי מר ינוקא בשנין ומר קשישא בדינין חריף ועומק שכלו הוך ומעוין בכלי מלחמה של תורה מצויין ומזוין... עמוד הימיני הדיין הגדול מקהילתינו פה ק"ק סאכאטשוב כבוד מו"ה מאיר בן הר"ר יצחק מלא תורה ומצות כרמון ריחו הטוב נודף כשמן אפרסמון מנעוריו עד היום לא מש מתוך אהל... לא פסק פומי מגירסא... לא הניח דבר קטן וגדול" וכו'⁷⁸.

תחילה שימש זמן קצר רב בשידלאווצי. אך כיון שהעם הטרידו בשאלות רבות וזמנו לא היה פנוי כולו לתורה,

76 על הנאמר עד כאן ראה ביתר פירוט אצל קצבורג (הערה 12) עמ' 4—8.

77 ד' וואכשטיין, אבני א"ש, החלק הלועזי, עמ' 48.

78 הסכמת ר' יונה נחום מיום טז אייר תנ"ג, שנרפסה כהסכמה בס' פנים מאירות על מסכת זכאים. ר' מאיר א"ש היה אז בשנות העשרים שלו. הדברים לא נכתבו כהסכמה לספר זה, אלא כדברי

שבח והמלצה. באותה שנה היה ר' יונה נחום רבה של סאטכטשאב.

79 על בעל פנים מאירות ומעשיו באייזנשטאדט, צאצאיו וקשריו עם רבני דורו ראה ד' וואכשטיין, אבני א"ש, החלק הלועזי, עמ' 47—93; על קשריו עם רבני הונגריה ראה משי"כ ב"מוריה", תשרי תשמ"ו, עמ' קמד — קמט.

הרבנות בעיר אייזנשטאדט. את דרשתו הראשונה נשא בשבת חנוכה תע"ח, למחרת בואו להשתקע באייזנשטאדט, שהיתה גם שבת ר"ח טבת. ר' מאיר א"ש (הכינאי א"ש נוסף לו לאחר בואו לאייזנשטאדט) מצא איפוא מדינה מוכה, שוממת וריקה כמעט מיהודים, גם האוכלוסיה הכללית היתה דלילה, מעונה ועניה, בעקבות מלחמות בלתי פוסקות של דורות, מלווה מגפות ושאר מרעין בישין. החקלאות היתה מוזנחת והכלכלה מדולדלת. בפרק זה החלה הגירה מאומצת של יהודים מן הארצות הסמוכות — בוהמיה-מורביה, גליציה ועוד — שהלכה והתעצמה במחציתה השניה של המאה ה-18 עד אמצע המאה ה-19. תוך כדי הגירת היהודים הולכת ומתגבשת פרצופה של יהדות הונגריה בצורתה האופיינית לה⁷⁶.

השתקעותו של ר' מאיר א"ש באייזנשטאדט מסמנת מפנה ברור בתולדות היצירה התורנית בהונגריה. ניתן לראות בו את מבשרה של הספרות התורנית העניפה שנוצרה על אדמת הונגריה, על שלל צבעיה, בדורות הבאים. ר' מאיר א"ש נולד בפולין בין השנים 1665 — 1672⁷⁷ לאביו ר' יצחק שהיה חתן אחות ר' שבתי הכהן בעל הש"ך. למד בישיבת ר' משה מסוכטשוב. חתן הקצין ופרנס ומנהיג המדינה דגליל פוזנא, ר' משה סוכטשובר (אינו זהה לרבו). בביתו ישב כעשר שנים בכבוד ובאהבה. למד תורה בספרייתו הגדולה של חותנו. בגיל צעיר נבחר לדיין בבית-דינו של רבו בסוכטשוב. שמעו יצא בסביבה, כפי שמעיד עליו דודו ר' יונה נחום, אחי הש"ך, "נכד אחותי מר ינוקא בשנין ומר קשישא בדינין החרף ועומק שכלו הזך ומעוין בכלי מלחמה של תורה מצויין ומזויין... עמוד הימיני הדיין הגדול מקהילתינו פה ק"ק סאכאטשוב כבוד מו"ה מאיר בן הר"ר יצחק מלא תורה ומצות כרמון ריחו הטוב נודף כשמן אפרסמון מנעוריו עד היום לא מש מתוך אהל... לא פסק פומי מגירסא... לא הניח דבר קטן וגדול" וכו'⁷⁸.

תחילה שימש זמן קצר רב בשידלאווצי. אך כיון שהעם הטרידו בשאלות רבות וזמנו לא היה פנוי כולו לתורה,

כאשר הורגל עד עתה, עזב את שידלאווצי ואת פולין בכלל והפליג עד לעיר וורמייזא, בה ישב כשנתיים בחסותו של הגאון והגביר ר' שמשון וורטהיימר. זכה להערכתו של רב העיר, ר' חיים יאיר בכרך בעל "חוות יאיר", והקהילה החזיקה לו ישיבה. ביום ד בסיון תס"ב (1702) נבחר לרבה של פרוסטיץ במורביה. בה ישב כעשר שנים. מפני סיבות שאינן ידועות עזב את פרוסטיץ וחזר לשידלאווצי. בהשפעת ר' שמשון וורטהיימר נבחר לרבה של אייזנשטאדט, בה שימש ברבנות עשרים ושש שנה, עד לפטירתו בכד בסיון תק"ד (1744)⁷⁹.

כשהגיע ר' מאיר א"ש לאייזנשטאדט כבר נודע שמו כאחד מגדולי דורו בזכות ספרו שהדפיס כשלוש שנים קודם לכן:

ספר פנים מאירות חלק ראשון בשאלות ותשובות... חברים וחקרים ויסדם הרב המופלג כבוד מוהר"ר מאיר נר"ו בהר"ר יצחק ז"ל אשר שבת אהלו במדינת פולין בק"ק שידלאווצי ולפנים הרביץ תורה בק"ק פרוסטיץ במדינת מערהרין... אמשטרדם תע"ה. צו דף.

עם הסכמות ר' דוד אופנהיים אב"ד פראג, ר' אברהם ברודא אב"ד פרנקפורט דמיין, ר' יעקב כ"ץ פאפרש אב"ד קאבלענץ. המחבר בהקדמתו מספר על תולדותיו: "כל ימי בין הכלים נחבאתי לישיב בקרן זווית בהיותי בבית חמי הראש והקצין פרנס ומנהיג המדינה בגליל פוזנא כבוד מוהר"ר משה סאכטשוור ז"ל אשר זן ופרנס אותי ואת ביתי עשר שנים רצופי מזונות על שלחנו נתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש לי ולכל בני ביתי והייתי חבוש בבית מדרשו וחדר מעולה שבביתו בית מלא ספרים... והרבה צדקות עשה עם ישראל... שהציל כ"ד נפשות מישראל אשר בברזל בא נפשם במשפט הגדול טריבנאל מלובלין מחמת ע"ש [עלילת שוא] בעו"ה... וחמי הקצין שם נפשו בכפו בחמלת ה' ברוב עוז השתדלותו נתן לו ה' חן בעיני המלך והשרים... והציל את כולם... ולא זו אף זו שהשיג קנסות גדולות

76 על הנאמר עד כאן ראה ביתר פירוט אצל קצבורג (הערה 12) עמ' 4 — 8.

77 ד' וואכשטיין, אבני א"ש, החלק הלועזי, עמ' 48.

78 הסכמת ר' יונה נחום מיום טז אייר תנ"ג, שנדפסה כהסכמה בס' פנים מאירות על מסכת זבחים. ר' מאיר א"ש היה אז בשנות העשרים שלו. הדברים לא נכתבו כהסכמה לספר זה, אלא כדברי

שבח והמלצה. באותה שנה היה ר' יונה נחום רבה של סאכטשאב.

79 על בעל פנים מאירות ומעשיו באייזנשטאדט, צאצאיו וקשריו עם רבני דורו ראה ד' וואכשטיין, אבני א"ש, החלק הלועזי, עמ' 47 — 93; על קשריו עם רבני הונגריה ראה מש"כ ב"מורייה", תשרי תשמ"ו, עמ' קמד — קמט.

על המעלילים וע"פ גלגולי דברים אלו יצא נקי מכל נכסיו ונכסיו בניו. ונתקבלתי לרב ומ"צ לק"ק שידלאוויץ... והנה ראיתי שאין משנתי סדורה וברורה מרוב טרדות הקהלה... ובחיתי לישב באהלה של תורה... וקרבני לעבודת הקודש הרב הגאון הקצין והנגיד כבוד מהור"ר שמשון ווינא [וורטהיימר] נר"ו ונבחרתי לישב באוהל בית המדרש דק"ק ווירמייזא עם שאר רבנים מופלגים... וישבתי שם ימים ועשור והטיבו עמי ק"ק הנ"ל והחזיקו לי ישיבה חשובה... ונתקבלתי לקהלה מפארה ק"ק פרוסטיץ וישבתי שם כמו עשר שנים... עד שנתקבלתי שנית לק"ק שידלאוויץ... והחזיקו לי ישיבות חשובות... ורשמתי הכל בכתב אנוש מה שחדשתי לתלמידים בטור י"ד בהגדות שעורין תמידין כסדרם עד אחר הלכות י"נ וגם הרבה תשובות וחיידושים וביאורים על דברי תוספות החמורים וגם לקטתי שושנים מתוך הדרושים... וכעת לא זכיתי להביא כל חיידושי על שו"ת ועל הטור י"ד כי דברי תורה מעות קונות".

חלק זה כולל קי סימנים. ברוב הסימנים לא נרשמו מקומות ותאריכים, אך נראה ברור שרוב התשובות נכתבו בפרוסטיץ. 17 התשובות דלקמן בוודאי שנכתבו שם: סי' א, ב, ג, יג, יח, יט, כ, כא, כב, כג, כד, כט, לו, מה, מו, נה, ע. התשובות שנכתבו בוודאי בשידלאוויץ: סי' כה, לח, מח, נ, סב, פב, קו. מצאנו תשובה אחת המתייחסת להונגריה: "גביות עדות ממדינת הגר מחמת חשש קידושין שקידש נער אחד לכתולה... הנער מרדכי בהאלוף הר"ר יצחק מק"ק מטרשדארף"⁸⁰. תשובה אחת כתב מהר"ם א"ש על אם הדרך: "בעברי דרכי הטוב מוירמייזא לק"ק פרוסטיץ דרך ק"ק הייץ פעלד נשאלתי לחוות דעתי במעשה שאירע בכתולה שנשאת לאיש וכמו ארבעה שבועות אחר החתונה ילדה ילד בן קיימא"⁸¹.

לספר נספח עם שער מיוחד:

ספר פנים מאירות... ביאור על מסכת זבחים... ראוי ליתן תהלה ושבח [ל]ה"ה הרב המופלג...

80 שו"ת פנים מאירות חלק א סי' נג. התייחסות נוספת להונגריה, לקהילת אייזנשטאדט, לא נדפסה בשו"ת פנים מאירות, אך נדפסה בידי וואכשטיין, Urkunden וכו', עמ' 7 — 11. זהו פסק-דין משנת תס"ח (1708) שניתן על-ידו בווינה לבקשת מטיבו ואיש-חסדו, ר' שמשון וורטהיימר, בדבר סכסוך בין פרנסי אייזנשטאדט ובין יהודים מווינה, שהחזיקו בחזקת הקהילה באייזנשטאדט (כנראה

הקצין והנדיב כבוד מוהר"ר יוסף אב"ד מק"ק העלישויה בן כבוד הגאון המפורס' מהר"ר דוד אפנהיים נר"ו שהזיל זהב מכיסו להדפסת הספר הזה... אמשטרדם תע"ה. לה דף.

עם הסכמות מיוחדות לחלק זה: ר' נפתלי כ"ץ אב"ד פוזנא ופפד"מ, ר' יהודה ליב אב"ד קראקא ובנו ר' יהושע אב"ד שידלוב, ר' מאיר ב"ר בנימין וואלף אב"ד אפטא, ר' יהודה ליב אב"ד גריידיץ ובנו ר' יחיאל מיכל אב"ד ברלין, ר' יוסף מאיר ב"ר משה אב"ד הנובר, דודו ר' יונה נחום כ"ץ אב"ד סאכאטשוב (אחי הש"ך)⁸².

ספריו הבאים של ר' מאיר א"ש נדפסו בתקופת אייזנשטאדט. בהקדמתו הוא מתייחס אליה ומתאר באהבה יתירה את המקום ואת תושביו. החיבור הבא נדפס כאחת עשרה שנה לאחר בואו לאייזנשטאדט:

ספר חיידושי הלכות ממסכת בבא קמא שחיבר הרב הגדול מהור"ר מאיר נר"ו אב"ד דק"ק אייזנשטט... זולצבאך תפ"ט. [3], נא דף.

בהקדמתו משיח המחבר את לבו בדברים נלכבים דלקמן: "אודה ה' מאד... אשר הרים מאשפות אביון כמוני והשבנו בין נדיבים במקומן של שבחים והחזרנו לנוי ולמקומי מקום חשוב ד' אמות של הלכה היא קהלתינו החשובה ק"ק אייזנשטט ושם מצאתי אהלים נטויים לשבת לומדים חריפי לב וגם החזיקו לי אלופי הקהל ישיבה תמידין כסדרן תלמידים בחורי חמד המקשיבים לקולי ולנתי עמהם בעומקא של הלכה ותוספות במס' בבא קמא ומהרש"א ומהרש"ל בים של שלמה ה' לי לתמיד לפתח עינים מאירות ולפנים מסבירות בהלכה ורשמתי הכל בכתב אמת ולפעמים העליתי מה שחדשתי לתלמידים בדרך פילפול לחדד לתלמידים ע"פ סברות ישרות וברורות גלל כן באתי לפעמים בארוכה ולפעמים בקצרה... והרבה חיידושי תורה יש לי ת"ל בבית גנוי חיבור גדול בשאלות ותשובות אשר השבתי לשאלי דבר וגם חיבור גדול על התורה וגם הרבה חיידושים על טור י"ד וה' יי"נ יזכני להוציאם לאורה".

נתיישבו בעיר בשעת הגירוש של יהודי אייזנשטאדט בידי גדודי הקורוצים, כאמור לעיל).

81 שם סי' ע.

82 כבר נזכר לעיל (הערה 78) שהסכמת דודו לא ניתנה כנראה לספר זה. היא נכתבה כבר בשנת תנ"ג (כל ההסכמות האחרות נכתבו סמוך להופעת הספר בשנים תע"ד-תע"ה).

כד) ולר' יוסף מו"צ בלאקנבאך (סי' סד); לר' אהרן אב"ד רעכניץ (סי' ב, סה, צא); להרב משטאמפי ללא הזכרת שמו (סי' יג). וכן "נשאלתי מעיר גינז" (סי' נב); לר' ליב אב"ד מאטרסדורף (סי' קפב). מהר"ם א"ש נשאל גם מעיר קומורן, שבמבצר העיר ("חוזק") ישב מומר שניאות לשלוח גט לאשתו ונתעוררו ספקות בכשרות הגט (סי' סח); תשובה להרב מפרעסבורג ללא הזכרת שמו (סי' קטו). למקומות רחוקים יותר השיב לרב באופן, ללא הזכרת שמו (סי' קמה). לאופן תשובה נוספת ועניינה "איך לכתוב בגט שם העיר אובן כי בלשון אשכנז נקרא אובן ובלשון הגר בודא וקצת קוראים בודהאר... תחת יד התוגר... קוראין אותו בודון" (סי' מה). המקום המרוחק ביותר בהונגריה שאליו השיב מהר"ם א"ש היא העיר טמשוואר שבדרום, אליה שלח שתי תשובות (סי' יט, פט)⁸³.

חכמים אחרים הנזכרים בחלק זה מארצות שונות, אשכנזים וספרדים: ר' משה חגיז (ירושלים? המבורג? (סי' כה)⁸⁴, ר' לוי ב"ר יצחק הירושלמי בלגראד (סי' יד, לט, קלב, קנב); לחכמי בוהימה-מורביה: לייפניק, קרעמזיר, ניקלשבורג, ברודא⁸⁵; לערי אשכנז: פרנקפורט דמיין, טריר ובאמבורג⁸⁶; לפולין — אוסטרואוויץ, אויסי וליטא⁸⁷. אין זאת אלא שר' מאיר א"ש ידוע היה בעולם התורה כבר בשנות העשרים של המאה ה-18, שבהן נכתבו כנראה רוב התשובות שנדפסו בחלק זה⁸⁸.

החיבור האחרון שהדפיס ר' מאיר א"ש בחייו הוא:

ספר שאלות ותשובות חלק שלישי וחיידושים וביאורים ממסכת קידושין וביצה אשר ירד לעומקא של הלכה ותוספת בלימוד ישיבה ה"ה הרב הגדול הגאון מהור"ר מאיר נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק אייזין שטאט במדינות אונגריין סמוך לעיר ווינא... זולצבאך תצ"ח. סב דף.

עד דף כד חיידושים למסכת קידושין; בדפים כה — ל "חיידושי ביצה אשר למדתי עם בני ישיבה". משם

כחמש עשרה שנה לאחר בואו לאייזנשטאדט הדפיס מהר"ם א"ש את חלקו השני של השו"ת וגם אליו צירף חיידושים לאחת המסכתות שנלמדה בישיבתו:

ספר שאלות ותשובות וחיידושים וביאורים מחלק שני מחידושים של הרב הגדול מהור"ר מאיר... אב"ד ור"מ דק"ק אייזין שטאט במדינות אונגריין סמוך ונראה לעיר מלוכה ווינא... זולצבאך תצ"ג. קיד דף.

עד דף יד חיידושים על מסכת גיטין. בהקדמת המחבר נאמר שה"חיידושים ממסכת גיטין אשר למדתי בישיבה ולנתי בעומקא של הלכה ותוספת עם תלמידים המקשיבים לקולי". מדף טו ואילך שו"ת. כולל קצא סימנים.

בכמה מן התשובות אירועים ומעשים שהתרחשו באייזנשטאדט, כגון אלמנה שהיתה זקוקה ליכס (סי' א); מעשה ביום כפור תפ"ט (1728) הכריז השמש את מכירת המפטיר. "ראובן" הציע ג' זהובים לשמש נראה היה ש"שמעון" מציע ד' זהובים, אך שמעון מכחיש את הדבר. לאחר מכן חזר בו גם ראובן מהצעתו והרב נשאל אם ראובן יכול לחזור בו (סי' כה); "מעשה שהי' בקהלתינו בק"ק א"ש שיצא הקול על אחד שקיבל בחובותיו סתם יינם... ומכרם בחזקת יין כשר לקהלתינו" (סי' קטז); וכן מעשה משנת ת"ץ (1730): "נהגו בקהלתינו ק"ק א"ש לעשות ראש הקהל טובים וכל התמנויות ע"פ בוררים ונכתב בפנקס הקהל שחמשה אנשים דהיינו הראש הקהל וד' טובים לא יהיו קרובים ובשנת ת"צ... עשו לגבאי אחד שהיו לו שני קרובים" והשאלה אם המינוי תופס (סי' קיז). ומכאן לעניין פרטי: זקן קרוב לשבעים חתם על שטר צוואה ביום עשרה בטבת תפ"א (1720) ובו חילק את נכסיו לבניו. לאחר פטירת הזקן טען בנו הבכור, שאביו שינה לאחר מכן את צוואתו לטובתו (סי' קלג).

בחלק זה כחמש עשרה תשובות לרבנים בהונגריה, רובן בסביבה הקרובה, כגון לר' מאיר אב"ד לאקנבאך (סי'

83 פרטים נוספים על חילופי התשובות שבין מהר"ם א"ש וחכמי הונגריה ותוכן התשובות ראה מש"כ ב"מוריה" שם (הערה 79).

84 סי' כב. כידוע נדד ר' משה חגיז עשרות שנים בערי אירופה, איטליה, אשכנז ולונדון. ראה אברהם יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 363 — 371 ועוד.

85 סימנים ג, לב, מח, נה, קעב ועוד.

86 סימנים קה, קז, קיג, קעט ועוד.

87 סימנים יח, ג, קפ.

88 בחלק זה (סי' קנב) תשובת מהר"ם א"ש בעניין הנוהג של לבישת בגדי לבן בשבת. ניתוחה של תשובה זו ומשמעותה במאמרי "דרכי החסידות להונגריה", קובץ יהודי הונגריה — מחקרים היסטוריים (ת"א 1980), עמ' 63 — 65 והערות 31 — 35 (שם עמ' 87).

כחמש עשרה שנה לאחר בואו לאייזנשטאדט הדפיס מהר"ם א"ש את חלקו השני של השו"ת וגם אליו צירף חידושים לאחת המסכתות שנלמדה בשיבתו:

ספר שאלות ותשובות וחידושים וביאורים מחלק שני מחידושים של הרב הגדול מהור"ר מאיר... אב"ד ור"מ דק"ק אייזין שטאט במדינות אונגריין סמוך ונראה לעיר מלוכה ווינא... זולצבאך תצ"ג. קיד דף.

עד דף יד חידושים על מסכת גיטין. בהקדמת המחבר נאמר שה"חידושים ממסכת גיטין אשר למדתי בשיבה ולנתי בעומקא של הלכה ותוספת עם תלמידים המקשיבים לקוליי". מדף טו ואילך שו"ת. כולל קצא סימנים.

בכמה מן התשובות אירועים ומעשים שהתרחשו באייזנשטאדט, כגון אלמנה שהיתה זקוקה ליבם (סי' א); מעשה ביום כפור תפ"ט (1728) הכריז השמש את מכירת המפטיר. "ראובן" הציע ג' זהובים לשמש נראה היה ש"שמעון" מציע ד' זהובים, אך שמעון מכחיש את הדבר. לאחר מכן חזר בו גם ראובן מהצעתו והרב נשאל אם ראובן יכול לחזור בו (סי' כה); "מעשה שהי' בקהלתינו בק"ק א"ש שיצא הקול על אחד שקיבל בחובותיו סתם יינם... ומכרם בחזקת יין כשר לקהלתינו" (סי' קטז); וכן מעשה משנת ת"ץ (1730): "נהגו בקהלתינו ק"ק א"ש לעשות ראש הקהל טובים וכל התמנויות ע"פ בוררים ונכתב בפנקס הקהל שחמשה אנשים דהיינו הראש הקהל וד' טובים לא יהיו קרובים ובשנת ת"צ... עשו לגבאי אחד שהיו לו שני קרובים" והשאלה אם המינוי תופס (סי' קיז). ומכאן לעניין פרטי: זקן קרוב לשבעים חתם על שטר צוואה ביום עשרה בטבת תפ"א (1720) ובו חילק את נכסיו לבניו. לאחר פטירת הזקן טען בנו הבכור, שאביו שינה לאחר מכן את צוואתו לטובתו (סי' קלג).

בחלק זה כחמש עשרה תשובות לרבנים בהונגריה, רובן בסביבה הקרובה, כגון לר' מאיר אב"ד לאקנבאך (סי'

כד) ולר' יוסף מו"צ בלאקנבאך (סי' סד); לר' אהרן אב"ד רעכניץ (סי' ב, סה, צא); להרב משטאמפי ללא הזכרת שמו (סי' יג). וכן "נשאלתי מעיר גינז" (סי' נב); לר' ליב אב"ד מאטרסדורף (סי' קפב). מהר"ם א"ש נשאל גם מעיר קומורן, שבמבצר העיר ("חוזק") ישב מומר שניאות לשלוח גט לאשתו ונתעוררו ספקות בכשרות הגט (סי' סח); תשובה להרב מפרעסבורג ללא הזכרת שמו (סי' קטו). למקומות רחוקים יותר השיב לרב באופן, ללא הזכרת שמו (סי' קמה). לאופן תשובה נוספת ועניינה "איך לכתוב בגט שם העיר אובן כי בלשון אשכנז נקרא אובן ובלשון הגר בודא וקצת קוראים בודהאר... תחת יד התוגר... קוראין אותו בודון" (סי' מה). המקום המרוחק ביותר בהונגריה שאליו השיב מהר"ם א"ש היא העיר טמשוואר שבדרום, אליה שלח שתי תשובות (סי' יט, פט)⁸³.

חכמים אחרים הנזכרים בחלק זה מארצות שונות, אשכנזים וספרדים: ר' משה חגיז (ירושלים? המבורג? (סי' כה)⁸⁴, ר' לוי ב"ר יצחק הירושלמי בלגראד (סי' יד, לט, קלב, קנב); לחכמי בוהמיה-מורביה: לייפניק, קרעמזיר, ניקלשבורג, ברודא⁸⁵; לערי אשכנז: פרנקפורט דמיין, טריר ובאמבורג⁸⁶; לפולין — אוסטראווצי, אויסי וליטא⁸⁷. אין זאת אלא שר' מאיר א"ש ידוע היה בעולם התורה כבר בשנות העשרים של המאה ה-18, שבהן נכתבו כנראה רוב התשובות שנדפסו בחלק זה⁸⁸.

החיבור האחרון שהדפיס ר' מאיר א"ש בחייו הוא:

ספר שאלות ותשובות חלק שלישי וחידושים וביאורים ממסכת קידושין וביצה אשר ירד לעומקא של הלכה ותוספת בלימוד ישיבה ה"ה הרב הגדול הגאון מהור"ר מאיר נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק אייזין שטאט במדינות אונגריין סמוך לעיר ווינא... זולצבאך תצ"ח. סב דף.

עד דף כד חידושים למסכת קידושין; בדפים כה — ל"חידושי ביצה אשר למדתי עם בני ישיבה". משם

83 פרטים נוספים על חילופי התשובות שבין מהר"ם א"ש וחכמי

הונגריה ותוכן התשובות ראה מש"כ ב"מוריה" שם (הערה 79).

84 סי' כב. כידוע נדד ר' משה חגיז עשרות שנים בערי אירופה, איטליה, אשכנז ולונדון. ראה אברהם יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 363 — 371 ועוד.

85 סימנים ג, לב, מח, נה, קעב ועוד.

86 סימנים קה, קז, קיג, קעט ועוד.

87 סימנים יח, נ, קפ.

88 בחלק זה (סי' קנב) תשובת מהר"ם א"ש בעניין הנהגה של לבישת בגדי לבן בשבת. ניתוחה של תשובה זו ומשמעותה במאמרי "דרכי החדירה של החסידות להונגריה", קובץ יהודי הונגריה, — מחקרים היסטוריים (ת"א 1980), עמ' 63 — 65 והערות 31 — 35 (שם עמ' 87).

ואילך שו"ת. נ סימנים. גם בראש חלק זה משתפך מהר"ם א"ש בהוריה. נביא משפטים אחדים מהקדמתו: "אברכה ה' בכל עת תמיד תהלתו בפי... על כל הגמולות וחסדים טובים... ולמקום חשוב ד' אמות של הלכה הביאני ועל כסא הוראה וכסא המשפט לק"ק אייזין שטאט הושבני בין נגידי נכבדי עם הם החזקני ללמוד וללמד עם תלמידים חשובים... ולנתי עמהם בעמקא של הלכה ותוספות ולמדנו מסכת קדושין וגם קצת מסכת ביצה בישיבה... ומה שעלתה מצודתי לפניהם... שקלתי ואמרתי לחקוק בעט סופר... וכמו כן לפעמים ישבתי בדין עם דייני מומחה וכל דין שהיה קשה לנו בדיני ממונות בראיות ברורות בררתי... וכן בהוראת איסור והיתר אשר נשאלתי מלומדים בעלי תריסין חריפי לב... והשבתי לכל אחד... וכתבתי זאת זכרון בספר".

חכמי הונגריה שאליהם ערך מהר"ם תשובות בחלק זה היו כולם — להוציא אחד — מחכמי פרסבורג. לר' משה חריף, רבה של פרסבורג, השיב ארבע תשובות, אחת בהיתר עגונה⁸⁹ ושלוש בדבר כשרותו של גט שנשלח מעיר יאסי שבמולדובה⁹⁰; בענין העגונה הנ"ל השיב גם לר' פרץ שליסלברג מפרסבורג וכן בענייני מקוה⁹¹; חכם נוסף מפרסבורג הנזכר בחלק זה הוא ר' יוסף ב"ר ישעיה מקראטאשין (סי' טז). וכן לר' ליב (ב"ר חיים ישעיה'ס מפפד"מ) רבה של מאטרסדורף (סי' כא). לחכמים מארצות אחרות מצאנו שש תשובות לבלגראד, כולן לר' לוי ב"ר יצחק הירושלמי⁹², ארבע תשובות לווינא (סי' כ, לג, מב, מג), לניקלשבורג (סי' יא), קרעמו (סי' א) וקראקא (סי' כב).

עשרים ושתיים שנה לאחר פטירת ר' מאיר ב"ר יצחק א"ש (כד בסיון תק"ד) הובאו לדפוס שני חיבורים נוספים שלו, אחד בידי בנו ואחד בידי נכדו, באותה שנה ובאותו מקום. היו אלה שרידי חיבוריו שהשאיר אחריו, שכן רוב החיבורים שנשארו בעזבונו כלו באש בשנת תקכ"ד (1764), כפי שמבואר לקמן בסיפורו של בנו ר' יהודה מביאלי. נפנה קודם לחיבור שהדפיס בן בתו:

ספר מאורי אש והוא חיבור נחמד על התורה ומגילות... ספר כתנות אור... על סדר הפרשיות... חברים... מוהר"ר מאיר זצלה"ה אשר הופיע

תורתו בק"ק אייזין שטאט... אור חדש בחדושי הלכות בכל פרשה ופרשה בענינו... תפארת זקנים בני בנים... אשר ירד לעומקו של הלכה... מהו' אלעזר נרו יאיר אב"ד ור"מ דק"ק זבלודאווא. פיורדא תקכ"ו. [4], צ דף.

"מאורי אש" הוא השם הכולל לשני החיבורים. חיבורו של מהר"ם א"ש נקרא "כתנות אור" והוא בדרך דרוש. חיבורו של הנכד ר' אלעזר ב"ר אלעזר קליר נקרא "אור חדש" והוא בדרך הפלפול והחידוד. שני החיבורים נדפסו יחד בכל פרשה מפרשיות השבוע. בראש החיבור נדפסו הסכמות רבות מגדולי הדור, והן ניתנו לחיבורו של הנכד, שהיה אז רב צעיר בראשית דרכו שטרם מלאו לו שלושים שנה. שהרי חיבורו של מהר"ם א"ש, שהדפיס בחייו ארבעה חיבורים ששמן הלך לפניהם זה חמישים שנה, לא היה זקוק להסכמותיהם של חכמי הדור שלאחריו. המסכימים הם ר' יוסף שטיינהארט אב"ד פיורדא, ר' אריה ליב בעל שאגת אריה אב"ד מינסק "ועכשיו נתקבל לאב"ד ור"מ מיץ", ר' גרשון פולין אב"ד ניקולשבורג, בית הדין של ברלין, ר' בנימין בנו של מהר"ם א"ש אב"ד לאקנבאך, ר' אריה ליב עפשטיין אב"ד קעניגסבערג, ר' שלום ב"ר אלעזר אב"ד טיקטין, ר' שלמה אב"ד חעלמא בעל מרכבת המשנה, ר' פנחס כ"ץ אב"ד סאכטשוב, ר' משה יהושע אב"ד הוראדנא, ר' רפאל הכהן אב"ד פינסק, ר' שמואל אב"ד ווילנא, אביו ר' אביגדור מווילנא, ר' שבתי בן מהר"ם א"ש אב"ד שערשאב, ר' משה ב"ר מיכאל בן מהר"ם א"ש אב"ד קלעציק. ר' אלעזר קליר מודיע ש"הסכמת הרב הגאון אב"ד דק"ק בריסק דליטא והסכמת הרב הגאון אב"ד פרעשבורג ושאר הסכמות נאבדו ממני בדרך".

חיבורו זה הוציא את מוניטיו של ר' אלעזר קליר כאחד מחכמי הדור המובהקים, שעתידו לפניו. נכיר אותו יותר בפרק הבא, בשעה שנגיע אל חיבוריו האחרים. כאן נביא רק מדבריו בהקדמתו הקצרה לספר מאורי אש: "ושואלין בשלום אכסני'... הגביר הקצין... מהו' משה בהר"ר יצחק הלוי מק"ק ברלין אשר בי וקיבל אותי להרכיב תורה בבית מדרשו אשר הוקם ע"י ולהספיק כל צרכי וצרכי ביתי".

לפרסבורג.

91 סי' ד, מא.

92 סי' ג, יב, יז, כז, מ, מה (משנים תצ"ו-תצ"ז).

זכינו ת"ל לאורה זו תורה שנגמר בכי טוב בק"ק פיורדא. וברצוני ה' לקרות שם הספר זה מאורי א"ש ר"ת אייזנשטאט כי רוב תורתו מק"ק הנ"ל אשר בימיו ה' שם גדולי ישראל חקרי לב אשר הציע דבריו לפניהם... אבל כבר קדמני ב"א... הנ"ל וקרא לספר אמ"ו הגאון ז"ל וספרו בשם מאורי א"ש ולא רציתי ליכפול השמות וקראתי לזה הספר אור הגנוז כי הכתבים גנוזים זה כמה שנים".

עד דף טו חידושים ולכתובות ומשם ואילך: חידושים וביאורים בדברי הטור וב"י בהילכות יין נסך (סי' קכג — קלה).

בני דורו של בעל פנים מאירות

החיבור הבא נתחבר בידי חכם שנולד בפרסבורג, אך את בחורותיו וכנראה גם שנים אחדות לאחר נשואיו בילה בפולין. שם למד בישיבת מהר"ם א"ש בשידלאווצי:

ספר באר טוב... על גמרא ותוספות ואגדה ואיזו רמב"ם... לחדד התלמידים בשינונים בקושיה ופרוקים... אשר חיבר התורני הרבני המופלא כש"ת מוהר"ר דוב בער מפ"ב במוהר"ר א"ש פייבל ז"ל שהיה דיין בק"ק ליסא ומקודם מותו ישב על כסא הוראה בק"ק שטאמפא⁹⁴ במדינת הגר חתן ה"ה התורני כהר"ר וואלף וואלנער זצ"ל מפוזנא. אלטונא תצ"ו. לה דף.

נראה שר' יששכר בער ישב בפרסבורג אך לא שימש בה בתפקיד רבני. מכל מקום הוא נמנה עם החכמים החריפים והשנונים, שדרך לימודם היה בדרך הפלפול המחודד. בהקדמתו מספר המחבר על גורלו האישי אך לא בצורה ברורה: "מתוגת טירדת הזמן אשר בו עמדתי ממדינת פולין טלטלתי... ואני בתוך הגולה... מק"ק פוזנא העיר רבתי מקום מנוחתי ולמדינות אשכנז באתי... שנים רבים שלשה עמם ישבתי... ואמרתי אלך אל מדינות הגר ק"ק פרעשבורג ארץ בני משפחתי אולי אנכי אעשה שם לביתי". פירוש הדברים הללו כנראה כך הם: בילדותו טולטל לפולין, כפי שהוא מוסר בשער

כאמור, נדפס באותה שנה (לאחר ספר "מאורי אש") חיבור נוסף של מהר"ם א"ש:

ספר אור הגנוז ה"ה קצת חדושי הלכות על מס' כתובות וחידושים וביאורים על הטור וב"י הלכות יין נסך טמון בא"ש כתבי קודש שהניח אחריו ברכה הרב הגאון הגדול... מהור"ר מאיר זלה"ה שהי' אב"ד ור"מ דק"ק אייזנשטאט והמדינה... והובא לבית הדפוס... ע"י בנו התורני הרבני המופלג כבוד מהור"ר יהודה נר"ו מביאלי חתן הגאון החריף החסיד מ"ו הירץ זלה"ה מזאלקווי... פיורדא תקכ"ו. [4], לב דף.

עם הסכמות ר' יוסף שטיינהארט אב"ד פיורדא, ר' יחזקאל לנדא אב"ד פראג, ר' גרשון פולין אב"ד ניקלשבורג, ר' מאיר ברבי אב"ד פרעשבורג. בן המחבר, ר' יהודה מביאלי, מספר על גורל חיבורי מהר"ם א"ש שבכתובים שהיו ברשותו, ודרך אגב הוא מפרט את החיבורים שלא נדפסו: "והניח אחריו ברכה כתבי קודש חלק רביעי שו"ת פ"מ [פנים מאירות] וחיבורו הגדול על התורה נקרא כתנות אור וחיבור על טי"ד [טור יורה דעה] ושאר חבילות על גמפ"ת [גמרא פוסקים תוספות]". נראה שר' יהודה ירש את כתבי אביו. והוא מתנה את צערו על מה שעלה בגורל הכתבים: "ובעו"ה בהפוך העיר... ק"ק בייאלי... בעת התמניות המלכות במדינת פולין כנהוג בשנת תקכ"ד ל[פ"ק] בר"ח תמוז... באו השונאים לקהילתנו בקול רעם ורעש, העבירו קול היתר לעשות כרצונם וכאוות נפשם ביהודים שקורין בל"א פלינדרין ניתן רשות למשחית על שלוש שעות והם שללו ובזזו מעת לעת ר"ל... וחמסו וגזלו ממני כל רכושי והפשיטו ממני ומאשתי ובניי ש' כל בגדי החמודות ונשארתי עירום וערי' ועכ"ז נתתי הודאה למקום ב"ה שאין בעל הרחמן פוגע בנפשות... ונאבדו הרבה כתבי קודש מאמו"ה ז"ל ולא נשאר כ"א הספר ע"ה [על התורה] כתנות אור וחידושים על ה' י"ג וחידושים על מס' כתובות. ומדי זכרי בחלק רביעי שו"ת פ"מ זלגו עיני דמעות⁹³... וחיבור ע"ה כתנות אור נתתי לבן אחותי הרב המה"ג מו' אלעזר נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק זאבלודווא... כאשר

93 על אבדנו של חיבור זה יש להצטער גם מבחינת הנושא שלנו, שכן היו בו כוודאי לא מעט תשובות לכמה מחכמי הונגריה, שבעקבותיהן ידיעות משנות השלושים של המאה ה"ח ועד לשנת 1744, בה נפטר מהר"ם א"ש. והשווה מש"כ ב"מוריה" (הערה 79)

בקשר לר' לוי ב"ר יצחק הירושלמי, שלאחר בלגראד שימש רב בעיר טמשוואר ויש להניח שמהר"ם א"ש השיב לו גם לטמשוואר. 94 על ר' אור שרגא פייבל רבה של שטאמפא ראה בספר קורות בחינו על רבני שטאמפא, עמ' כא — כו.

כאמור, נדפס באותה שנה (לאחר ספר "מאורי אש") חיבור נוסף של מהר"ם א"ש:

ספר אור הגנוז ה"ה קצת חדושי הלכות על מס' כתובות וחידושים וביאורים על הטור וב"י הלכות י"ן נסך טמון בא"ש כתבי קודש שהניח אחריו ברכה הרב הגאון הגדול... מהור"ר מאיר זלה"ה שה"י אב"ד ור"מ דק"ק אייזנשטאט והמדינה... והובא לבית הדפוס... ע"י בנו התורני הרבני המופלג כבוד מהור"ר יהודה נר"ו מבייאלי חתן הגאון החריף החסיד מ"ו הירץ זלה"ה מזאלקווי... פיורדא תקכ"ו. [4], לב דף.

עם הסכמות ר' יוסף שטיינהארט אב"ד פיורדא, ר' יחזקאל לנדא אב"ד פראג, ר' גרשון פולין אב"ד ניקלשבורג, ר' מאיר ברבי אב"ד פרעשבורג. בן המחבר, ר' יהודה מביאלי, מספר על גורל חיבורי מהר"ם א"ש שבכתובים שהיו ברשותו, ודרך אגב הוא מפרט את החיבורים שלא נדפסו: "והניח אחריו ברכה כתבי קודש חלק רביעי שו"ת פ"מ [פנים מאירות] וחיבורו הגדול על התורה נקרא כתנות אור וחיבור על טי"ד [טור יורה דעה] ושאר חבילות על גמפ"ת [גמרא פוסקים תוספות]". נראה שר' יהודה ירש את כתבי אביו. והוא מתנה את צערו על מה שעלה בגורל הכתבים: "ובעו"ה בהפוך העיר... ק"ק בייאלי... בעת התמניית המלכות במדינת פולין כנהוג בשנת תקכ"ד ל[פ"ק] בר"ח תמוז... באו השונאים לקהילתנו בקול רעם ורעש, העבירו קול היתר לעשות כרצונם וכאוות נפשם ביהודים שקורין בל"א פלינדרין ניתן רשות למשחית על שלוש שעות והם שללו ובזזו מעת לעת ר"ל... וחמסו וגזלו ממני כל רכושי והפשיטו ממני ומאשתי ובניי ש"י כל בגדי החמודות ונשארתי עירום וערי' ועכ"ז נתתי הודאה למקום ב"ה שאין בעל הרחמן פוגע בנפשות... ונאבדו הרבה כתבי קודש מאמו"ה ז"ל ולא נשאר כ"א הספר ע"ה [על התורה] כתנות אור וחידושים על ה' י"נ וחידושים על מס' כתובות. ומדי זכרי בחלק רביעי שו"ת פ"מ זלגו עיני דמעות⁹³... וחיבור ע"ה כתנות אור נתתי לבן אחותי הרב המה"ג מו' אלעזר נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק זאבלודווא... כאשר

זכינו ת"ל לאורה זו תורה שנגמר בכי טוב בק"ק פיורדא. וברצוני ה' לקרות שם הספר זה מאורי א"ש ר"ת אייזנשטאט כי רוב תורתו מק"ק הנ"ל אשר בימיו ה' שם גדולי ישראל חקרי לב אשר הציע דבריו לפניהם... אבל כבר קדמני ב"א... הנ"ל וקרא לספר אמ"ו הגאון ז"ל וספרו בשם מאורי א"ש ולא רציתי ליכפול השמות וקראתי לזה הספר אור הגנוז כי הכתבים גנוזים זה כמה שנים".

עד דף טו חידושים לכתובות ומשם ואילך: חידושים וביאורים בדברי הטור וב"י בהלכות י"ן נסך (סי' קכג — קלה).

בני דורו של בעל פנים מאירות

החיבור הבא נתחבר בידי חכם שנולד בפרסבורג, אך את בחירתו וכנראה גם שנים אחדות לאחר נשואיו בילה בפולין. שם למד בישיבת מהר"ם א"ש בשידלאווצי:

ספר באר טוב... על גמרא ותוספות ואגדה ואיזו רמב"ם... לחדד התלמידים בשינונים בקושית ופרוקים... אשר חיבר התורני הרבני המופלא כש"ת מוהר"ר דוב בער מפ"ב במוהר"ר א"ש פייבל ז"ל שהיה דיין בק"ק ליסא ומקודם מותו ישב על כסא הוראה בק"ק שטאמפא⁹⁴ במדינת הגר חתן ה"ה התורני כהר"ר וואלף וואלנער זצ"ל מפוזנא. אלטונא תצ"ז. לה דף.

נראה שר' יששכר בער ישב בפרסבורג אך לא שימש בה בתפקיד רבני. מכל מקום הוא נמנה עם החכמים החריפים והשנונים, שדרך לימודם היה בדרך הפלפול המחודד. בהקדמתו מספר המחבר על גורלו האישי אך לא בצורה ברורה: "מתוגת טירדת הזמן אשר בו עמדתי ממדינת פולין טלטלתי... ואני בתוך הגולה... מק"ק פוזנא העיר רבתי מקום מנוחתי ולמדינות אשכנז באתי... שנים רבים שלשה עמם ישבתי... ואמרתי אלך אל מדינות הגר ק"ק פרעשבורג ארץ בני משפחתי אולי אנכי אעשה שם לביתי". פירוש הדברים הללו כנראה כך הם: בילדותו טולטל לפולין, כפי שהוא מוסר בשער

93 על אבדנו של חיבור זה יש להצטער גם מבחינת הנושא שלנו, שכן היו בו בוודאי לא מעט תשובות לכמה מחכמי הונגריה, שבעקבותיהן ידעו משנות השלושים של המאה ה-18 ועד לשנת 1744, בה נפטר מהר"ם א"ש. והשווה מש"כ ב"מוריה" (הערה 79

בקשר לר' לוי ב"ר יצחק הירושלמי, שלאחר בלגראד שימש רב בעיר טמשוואר ויש להניח שמהר"ם א"ש השיב לו גם לטמשוואר. 94 על ר' אור שרגא פייבל רבה של שטאמפא ראה בספר קורות בתינו על רבני שטאמפא, עמ' כא — כו.

הספר. מפוזנא הלך לגולה וישב שלוש שנים במקומות שונים בגרמניה כשהוא נע־ונד ומחוסר פרנסה. בסוף עגן בעיר מולדתו פרסבורג, שבה התגוררו קרוביו⁹⁵.

ר' מאיר א"ש כותב בהסכמתו: "תלמידי אשר שימש לפני בשיבה בילדותו ובחורותו⁹⁶ והיה כאיש גבורתו מחדדין ל"י שמעתתא". המסכימים האחרים הם ר' יחזקאל קצנאלנפויגן אב"ד קהילות אה"ו, ר' משה חאגיז מירושלים בהמבורג, ר' משה חריף אב"ד פרעשבורג, ר' יהודה אברהם מפרצווא אב"ד גידינג, ר' אלי' אב"ד קרעמזיער. הספר כולל חידושים על מסכתות חולין, פסחים, ביצה, חגיגה, מגילה, שבת ולקוטים שונים. הוא חובר כנראה תוך טלטולי דרכים, כפי שכותב המחבר (דף ה ע"א): "ומחמת כמה הרפתקאות דעו עלי שלא כסדרן חיברתי את ספרי ג"כ שלא כסדר"⁹⁷.

המחבר הבא, ר' מרדכי ב"ר חנוך יהודה דייטש, הכה שרשים בהונגריה. אחד מנכדיו — ר' דוד דייטש — היה מגאוני המדינה (עליו ועל ספריו בפרק ג). אך בתקופת הבאת ספרו לדפוס עדיין ישב ר' מרדכי דייטש בארץ מולדתו מורביה. לאחר מכן בא להונגריה ושימש ברבנות בעיר פריישטאדטל למעלה משלושים שנה, עד לפטירתו בשנת תקל"ג (1773) או תקל"ו (1776)⁹⁸.

ספר מור דרור, דרושים נחמדים על סוגי' הש"ס דכתובות, בבא קמא, בבא מציעא, חולין, יומא, שבועתן! [שחיבורן!] הרב הה"מ מרדכי נר"ו אב"ד דק"ק פאלין והגליל. פראג תצ"ח. לג; יח דף.

בהקדמתו מגלה המחבר מקצת מתולדותיו: "... והנה זה ששה עשר שנים אשר נתמניתי לאב"ד דק"ק פאלין ולהשגיח על אחינו יושבי הגליל טשאסלום. אם אמנם העיר ההיא מצער ואנשים ההמה מועטים מ"מ לא פסקו מימי תלמידים חריפי לב השותים בצמא דברי חכמים וחידותם... וזה כמה שנים הפצירו בי תלמידי להעלותן לבית הדפוס". עד עתה לא נדפס הספר משום שבעיר

95 ראה ב"אבני בית היוצר" דף עב (ס"נט).

96 מכאן שלמד אצלו בשידלאווצ, בתקופתו השניה, בין השנים תע"ב — תע"ז (1712 — 1717).

97 משמע מכאן שבשנת תצ"ז (1737) שבה הדפיס הספר, לא ישב בפרסבורג אלא זמן קצר ולא הספיק לסדר את הספר כרצונו. ושוא השאיר את החיבור באלטונא בדרכו לפרסבורג ולאחר שגוף הספר נדפס שלח לאלטונא את ההקדמה. וראה יקותיאל יהודה

פראג, הדפוס העברי היחיד במדינה, היו הגבלות בהדפסת ספרים עבריים ואילו לנסוע למדינה אחרת "קשה עלי הדבר מאד". אולם "כעת כאשר ה' הטיב עמנו ונתן לנו מאדונינו החסיד הקיר"ה רשות הדפוס ... הגיע העת והעונה להוציא מחשבתי לאורה".

יח הדפים האחרונים (עם שער מיוחד): "קונטרס אחרון מספר מור דרור על איזה ספקות אשר נפלו בדברי הרמב"ם ז"ל ומפסקי הראשונים וטא"ח י"ד א"ה חו"מ". כולל פד סימנים קצרים. גם ספר זה מבאר את סוגיות הש"ס בדרך החריפות והחידוד וחותרם הלימוד הישיבתי של המקום והזמן טבוע עליו.

המחבר האחרון בתקופה שבה דן פרק זה היה ר' יצחק זעקל ב"ר יששכר בערמאן שפיץ. יליד ניקלשבורג. אף הוא, כר' יששכר בער מפרסבורג, נדד בערי אשכנז בשנים תצ"ב — תק"ו (1732 — 1746) וזמן מסויים התגורר בברלין. בה הביא לדפוס את ספרו הראשון:

ספר ברכת יצחק, באור כתובים וגמרות, כפי סדר הפרשיות סדורות... בדרך הרב מהר"מ אלשיך נפרשות... כל הפטרות תוך סדר הפרשיות רמזות... דברי זעירא דמן חבריא צעיר זבובים עבד עבדים שפל אנשים... יצחק הלוי מניקלשבורג. ברלין תק"ו. [3], נא דף⁹⁹.

למרות הנאמר בשער שהספר חובר בדרך ספרי האלשיך, המיוסדים על דרוש וקבלה, גם ספר זה נתחבר ברוח הזמן בדרך הפלפול המחודד. סידורו לפי פרשיות התורה אינו אלא טכני. עיקר תוכנו חידושי (וליתר דיוק חידודי) הלכה בסוגיות הש"ס, ששייכותן לפרשת השבוע רופפת ברוב המקרים. מתאריכיהן של כמה מן ההסכמות נראה, שהחיבור היה מוכן לדפוס כבר בשנת תצ"ב (1732). המחבר מודה ליהודי ברלין "עיר מלך פרייסין יר"ה שמה מצאתי מנוח ומרגוע לנפשי... כאורח נטה ללון לינות הרבה". בסוף הקדמתו מתנה המחבר את גורלו המר בדברים שתומים למדי: "גם אנכי נלכדתי אחרי היותי כלוא בביתי... יסורים של

גרינוואלד, היהודים באונגאריא עמ' 37, שהגירוש מליסא היה בשנת 1716 ושלוש שנים שהה בדרך. ואם כן הגיע לפרסבורג בשנת ת"ף (1720).

98 תקל"ג — לפי Magyar-Zsidó Lexikon עמ' 198. שם נאמר גם שהיה תלמיד ר' דוד אופנהיים מפראג. תקל"ו — לפי "אוצר ישראל" ערך "גאלגאץ" (כרך ג, עמ' 229).

99 העותק שהיה לפני חסר בסוף ומגיע עד פרשת בחקתי.

ומורה בקהלתינו... כל מכיריו יעידון ויגידון הרבה גייעות יגע כל זמן ועידן... וכבר יצא מוניטין שלו בספר ברכת יצחק". הסכים גם ר' בנימין זאב כ"ץ רפאפורט אב"ד פאפא.

בנו השני של ר' זעקל שפיץ, ר' יחיאל מיכל, היה אב"ד העדיעס, והיה כנראה רבה הראשון. נפטר בשנת תק"ס (1800) לערך. את חיבורו דלהלן הדפיס לשם צירופו אל ספר באור יצחק, אך ברוב העותקים מופיע הספר כחיבור נפרד.

ספר פרי העץ... פנים שוחקות לאגדה ופנים מסבירות להלכה יחדיו כרוכה... ליישב מאמרים קשים... מן הרב מו"ה יחיאל מיכל בן הרב מו"ה יצחק זעקל זצ"ל... חיבור על כל התורה מרישא עד גמירא ומפני הוצאת הדפוס כי רבה היא דפסתי מועט דפסתי רק על חומש בראשית להיות סניף לספר ביאור יצחק... ברונא תקמ"ט 1790 [!]. כ דף.

בהקדמתו הקצרה מוסר המחבר כי "חיבר עוד שבעה ספרים... עץ הדעת על הפטורת!, עץ אבות על מס' אבות, עץ השדה על תהילים, עץ הגן פי' נחמד על שיר השירים, עץ שמן דרשות על חגים ומועדים, תפלה לעני על הלכות ותוספות". לאחריה זמר לשבת שסימנו: יחיאל מיכל בן מהור"ר יצחק זעקל שפיטץ סגל חזק.

סיכום

העולה מפרק זה, המשתרע על פני תקופה ארוכה של כ-350 שנה, מראשית המאה ה-15 ועד אמצע המאה ה-18, מתחלק לכמה מישורים. ראשית, כמות הספרים הדלה שראתה את אור הדפוס. בסך הכל נדפסו במשך כל התקופה הארוכה הזאת 18 ספרים בלבד שחוברו בידי 11 מחברים. לגבי 250 השנים הראשונות, עד אמצע המאה ה-17, בולט חוסר הפרופורציה בכל חריפותו. במאות ה-15 וה-16 נתחברו שני ספרים בלבד, של ר' אייזיק טירנא ושל ר' דוד הכהן מאופן, כשפער של קרוב למאתיים שנה נפער ביניהם, שכן הראשון חיבר את ספרו בתחילת המאה ה-15 והשני בסוף המאה ה-16. מאמצע המאה ה-17 ועד סופה נתחברו ששה ספרים, של ר' אפרים הכהן מאופן,

אהבה קבלתי ומתורה לא מנעתי בשקידת העיון עסקתי אך מרעים וגאים הקיפוני סבבוני דחפוני ממעמדי הדיחוני ומביתי ריקם שדוני ריקם מגורן ריקם מיקב... הם יתר הפליטה מבנותי ובני ואמרו אבי נטשוני ועזבוני¹⁰⁰. ב"הקדמה קטנה" נוספת מוסיף המחבר לקונן: "יצחק הלוי הנלוה אל התורה ועבודת הבורא מתוך הסיגופים וטירופים וגלגולים ודחופים אשר נדחתי מדחי אל דחי בסיכות מקריות וזמניות וזמן גרמא אשר פעמים באתי בארוכה ופעמים בקצרה וקצרתי במקום הראוי להאריך והארכתי במקום הראוי לקצר... יש מחבבים טעמי דקרא וכתובים, יש בוחרים באור אגדות ומדרשים, יש מחזירים אחר טעמא דהלכתא ופוסקים, אמרתי לאחוז בזה גם מזה אל תנח ידי". המסכימים הם: ר' דוד אב"ד ברלין בעל קרבן העדה ודייני העיר (ר' נפתלי הירץ ב"ר בנימין זאב, ר' יואל מגלוגא), ר' מאיר ב"ר יצחק אב"ד אייזנשטאט, ר' שמואל הילמן אב"ד מנהיים, ר' יחזקאל קצינאלנבוגן אב"ד אה"ו, ר' צבי אב"ד הלברשטאט.

סמוך להופעת ספרו הגיע ר' זעקל שפיץ אל המנוחה ואל הנחלה בהבחרו לרבה הראשון של העיר בוניאהד שמספר יהודיה עדיין מעט היה. בה שימש ברבנות עד ליום מותו בתשעה באב תקכ"ח (1768). בבוניאהד חיבר את ספרו הבא, אך לא עלה בידו להביאו לבית הדפוס. הוא נדפס כעשרים שנה לאחר פטירת מחברו:

הגדה לחג הפסח עם באור יצחק... הבאר אשר כריתי וחפרתי ויגעתי ומצאתי טעמון טעמא דקראי וגמרא ומדרשי התורה... לבאר הדרשות... לדרוש המקרא כמין חומר... וכן ביארתי כמה שיטות וסוגיות בגמרא בפלפול וסברא... ועניני יציאת מצרים... ואני כויעתר יצחק הלוי בהמ"ח ספר ברכת יצחק. ברונא תקמ"ט 1790 [!]. נו דף.

הספר נדפס עם הטכסט של ההגדה. ספר "באור יצחק" אף הוא בדרך הדרוש והחידוד. הספר נדפס בידי בנו ר' ישראל, שהוסיף לו הקדמה, בצדה של הקדמת המחבר, שהכין את הספר לדפוס, כפי שיוצא מנוסח השער שנוסח בידי המחבר. ראשון המסכימים הוא ממלא מקומו ברבנות בוניאהד, ר' אברהם ליב, שכנראה לא הכירו אישית, אך מוסר את הרושם שהשאיר בקהילה: "והמחבר המנוח הרב המופלא... מימי קדם הי' לרב

100 בסוף ההקדמה שורות מחורזות שסימן: יצחק זעקל בן מהר"ר יששכר בערמן הלוי שפיטץ.

אהבה קבלתי ומתורה לא מנעתי בשקידת העיון עסקתי אך מרעים וגאים הקיפוני סבבוני דחפוני ממעמדי הדיחוני ומביתי ריקם שדוני ריקם מגורן ריקם מיקב... הם יתר הפליטה מבנותי ובני ואמרו אבי נטשוני ועזבוני¹⁰⁰. ב"הקדמה קטנה" נוספת מוסיף המחבר לקונן: "יצחק הלוי הנלוה אל התורה ועבודת הבורא מתוך הסיגופים וטירופים וגלגולים ודחופים אשר נדחתי מדחי אל דחי בסיבות מקריות וזמניות וזמן גרמא אשר פעמים באתי בארוכה ופעמים בקצרה וקצרתי במקום הראוי להאריך והארכתי במקום הראוי לקצר... יש מחבבים טעמי דקרא וכתובים, יש בוחרים באור אגדות ומדרשים, יש מחזירים אחר טעמא דהלכתא ופוסקים, אמרתי לאחוז בזה גם מזה אל תנח ידי". המסכימים הם: ר' דוד אב"ד ברלין בעל קרבן העדה ודייני העיר (ר' נפתלי הירץ ב"ר בנימין זאב, ר' יואל מגלוגא), ר' מאיר ב"ר יצחק אב"ד איזנשטאט, ר' שמואל הילמן אב"ד מנהיים, ר' יחזקאל קצינאלנבוגן אב"ד אה"ו, ר' צבי אב"ד הלבדשטאט.

סמוך להופעת ספרו הגיע ר' זעקל שפיץ אל המנוחה ואל הנחלה בהבחרו לרבה הראשון של העיר בוניאד שמשפרי יהודיה עדיין מעט היה. בה שימש ברבנות עד ליום מותו בתשעה באב תקכ"ח (1768). בבוניאד חיבר את ספרו הבא, אך לא עלה בידו להביאו לבית הדפוס. הוא נדפס כעשרים שנה לאחר פטירת מחברו:

הגדה לחג הפסח עם באור יצחק... הבאר אשר כריתי וחפרתי ויגעתי ומצאתי טעמון טעמא דקראי וגמרא ומדרשי התורה... לבאר הדרשות... לדרוש המקרא כמין חומר... וכן ביארתי כמה שיטות וסוגיות בגמרא בפלפול וסברא... ועניני יציאת מצרים... ואני כויעתר יצחק הלוי בהמ"ח ספר ברכת יצחק. ברונא תקמ"ט 1790 [!]. נו דף.

הספר נדפס עם הטכסט של ההגדה. ספר "באור יצחק" אף הוא בדרך הדרוש והחידוד. הספר נדפס בידי בנו ר' ישראל, שהוסיף לו הקדמה, בצדה של הקדמת המחבר, שהכין את הספר לדפוס, כפי שיוצא מנוסח השער שנוסח בידי המחבר. ראשון המסכימים הוא ממלא מקומו ברבנות בוניאד, ר' אברהם ליב, שכנראה לא הכירו אישית, אך מוסר את הרושם שהשאיר בקהילה: "והמחבר המנוח הרב המופלא... מימי קדם הי' לרב

ומורה בקהלתינו... כל מכיריו יעידון ויגידון הרבה יגיעות יגע כל זמן ועידן... וכבר יצא מוניטין שלו בספר ברכת יצחק". הסכים גם ר' בנימין זאב כ"ץ רפאפורט אב"ד פאפא.

בנו השני של ר' זעקל שפיץ, ר' יחיאל מיכל, היה אב"ד העדיעס, והיה כנראה רבה הראשון. נפטר בשנת תק"ס (1800) לערך. את חיבורו דלהלן הדפיס לשם צירופו אל ספר באור יצחק, אך ברוב העותקים מופיע הספר כחיבור נפרד.

ספר פרי העץ... פנים שוחקות לאגדה ופנים מסבירות להלכה יחדיו כרוכה... ליישב מאמרים קשים... מן הרב מו"ה יחיאל מיכל בן הרב מו"ה יצחק זעקל זצ"ל... חיבור על כל התורה מרישא עד גמירא ומפני הוצאת הדפוס כי רבה היא דפסתי מועט דפסתי רק על חומש בראשית להיות סניף לספר ביאור יצחק... ברונא תקמ"ט 1790 [!]. כ דף.

בהקדמתו הקצרה מוסר המחבר כי "חיבר עוד שבעה ספרים... עץ הדעת על הפטורת!, עץ אבות על מס' אבות, עץ השדה על תהילים, עץ הגן פי' נחמד על שיר השירים, עץ שמן דרשות על חגים ומועדים, תפלה לעני על הלכות ותוספות". לאחריה זמר לשבת שסימנו: יחיאל מיכל בן מהור"ר יצחק זעקל שפיטץ סגל חזק.

סיכום

העולה מפרק זה, המשתרע על פני תקופה ארוכה של כ־350 שנה, מראשית המאה ה־15 ועד אמצע המאה ה־18, מתחלק לכמה מישורים. ראשית, כמות הספרים הדלה שראתה את אור הדפוס. בסך הכל נדפסו במשך כל התקופה הארוכה הזאת 18 ספרים בלבד שחוברו בידי 11 מחברים. לגבי 250 השנים הראשונות, עד אמצע המאה ה־17, בולט חוסר הפרופורציה בכל חריפותו. במאות ה־15 וה־16 נתחברו שני ספרים בלבד, של ר' אייזיק טירנא ושל ר' דוד הכהן מאופן, כשפער של קרוב למאתיים שנה נפער ביניהם, שכן הראשון חיבר את ספרו בתחילת המאה ה־15 והשני בסוף המאה ה־16. מאמצע המאה ה־17 ועד סופה נתחברו ששה ספרים, של ר' אפרים הכהן מאופן,

100 בסוף ההקדמה שורות מחורזות שסימן: יצחק זעקל בן מהר"ר יששכר בערמן הלוי שפיטץ.

שלושת ספרי ר' מאיר קצנלנבויגן מאייזנשטאדט ושני ספריהם של ר' שמעון ב"ר אפרים יהודה ושל ר' יהונתן ב"ר יעקב מאופן. עשרה הספרים הנותרים נתחברו כולם במחציתה הראשונה של המאה ה-18. הרי אומר, שבחמישים השנים הראשונות של המאה ה-18 נתחברו ספרים בכמות העולה פי כמה על שלוש מאות השנים שקדמו להן. ואין הדבר מפליא לאור מצבה העגום של המדינה, שהיתה נתונה כמעט כל אותן שנים במערכולת של מלחמות בלתי פוסקות, שבעטיין לא ישבו בה אלא יהודים מעטים בלבד.

ואשר לאיכותם של הספרים הראשונים הללו, אין בדעתנו להכנס להערכות לגופם של הספרים, אך נתייחס אליהם לפי השפעתם על הדורות שבהם נדפסו ועל הדורות שלאחריהם. מתוך פחות מתריסר מחברים בולטים ספר המנהגים של ר' אייזיק טירנא שוודאי מילא חלל ריק, בהיותו ספר שימוש להמוני העם ומדריך מועיל מאד בחיי היום-יום בבית ובבית-הכנסת. הוא וודאי נפוץ מיד עם כתיבתו בעותקים רבים טרם היה דפוס בעולם, ולאחר מכן, כפי שהוזכר, נדפס בעשרות מהדורות. הספר השני, ספר מגדל דוד על מסכת גיטין, הוא ספר למדני ממדרגה ראשונה, אך איתרע מזלו ולא נדפס שוב. הוא הדין לספר שמות של ר' שמחה הכהן, שאף הוא

לא זכה למהדורות נוספות, אף-על-פי שהיה בוודאי ראוי לכך. נראה, שספרי ההדרכה לשמות אנשים, נשים ומקומות, שהלכו ונדפסו החל בדור הבא (ובחלק מהם הובלעו גם חלקים מספר שמות) השכיחו את הספר¹⁰¹. ואילו ספרו של ר' אפרים הכהן אב"ד אופן כשתים עשרה שנה ידוע בכל העולם הלמדני והוא נדפס פעמים אחדות ואף בדורינו הופץ¹⁰². ספרי הקבלה של ר' מאיר ב"ר חיים מאייזנשטאדט, נדפסו בחלקם שוב פעמים אחדות¹⁰³. לעומתם ספרי הקבלה וההנהגה של ר' שמעון ב"ר אפרים מאייזנשטאדט, של ר' יהונתן ב"ר יעקב מאופן וכן ספרי הפלפול והחידוד של ר' דוב בער מפרסבורג, ר' מרדכי דייטש מפרייזשטאדטל ושל ר' יצחק זעקל שפיץ מבוניהאד לא נדפסו שוב¹⁰⁴. אין צריך לומר שספרי בעל פנים מאירות כולם נדפסו כמה וכמה פעמים והם נלמדים גם כיום בשקידה¹⁰⁵. יתר על כן, ר' ישראל מאיר הכהן בעל חפץ חיים, הכניס את חידושיו למסכת זבחים אל תוך ספרו "לקוטי הלכות" (ווארשא תר"ס ועוד פעמים אחדות)¹⁰⁶.

מכל מקום, ח"י ספרים אלה, יהא ערכם התורני והלמדני אשר יהא, הם הבסיס והתשתית לבנין העצום של הספרות התורנית בהונגריה, על מאות הספרים בכל מקצועות התורה, בדורות הבאים.

101 כגון סדר הגט של ר' מיכל ר' יוסף'ס מקראקא; סדר שמות גיטין של בעל בית שמואל. ובדורות הבאים ספר גט מקושר לר' רפאל משה בולה, ספר ירך אברהם לר' חיים אברהם אישטרושה, ספר טיב גיטין לר' אפרים זלמן מרגליות וספרים אחרים. 102 מלבד ההוצאה הראשונה נדפס שוב בלעמבערג תרמ"ז וממנה צולם בדורינו כמה וכמה פעמים. 103 ספר הגלגולים נדפס שוב בזאלקווא תקל"ב ותקל"ד; ספר משתה היין נדפס שוב בידי בנו בפיורדא תצ"ז ואח"כ במונקאטש תרס"ג. 104 להוציא את ספר באר טוב של ר' דוב בער מפרסבורג, שנדפס בדפוס-צילום (כנראה בירושלים תשמ"ב לערך). 105 שו"ת פנים מאירות (וכן חידושי המסכתות הנספחים) נדפסו שוב בסדילקאב תקצ"ג, לעמבערג תרנ"ט ומכאן צולמו בניו יארק תשכ"ב; חידושי הלכות לבבא קמא צולמו לפני שנים אחדות (כנראה ניו יורק תשכ"ה); ספר אור הגנוז נדפס שוב בלעמבערג תר"י ותרי"ן וצולם (כנראה ניו יורק תשכ"ב). 106 מן העניין להוסיף שבירושלים (בקרית מטרסדורף) נקרא הרחוב הראשי "פנים מאירות".

פרק שני

המחצית השנייה של המאה ה-18

במעשיהם ועשו כל אחד בתוך קהילתו ובתחום השפעתו, להדריך את בני קהילותיהם בחיי הדת, בלימוד התורה ובמעשים טובים ועשו כמיטב יכולתם להעמיד הדת על תלה, לתקן תקנות טובות ומועילות בחיי הקהילה והפרט וכיוצא באלה תפקידים המוטלים על רב ומורה רוחני.

בחמישים השנים הללו כבר יכולה יהדות הונגריה להשתבח ביצירה תורנית מקיפה ופורחת למדי. לעומת 11 מחברים עד אמצע המאה ה-18 — יכול דל של מאות שנים — ידועים לנו 24 מחברים בפרק-הזמן של חמישים שנים אלו. והמגמה הזאת של חיי יצירה הולכים ומתפתחים, הולכים ומתעצמים, נמשכת גם במאה וארבעים השנים הבאות, עד לשנות הארבעים של המאה הזאת, שבהן עלה הכורת גם על יהדות הונגריה. מעתה ואילך, כל דור ודור מגביר חיילים, מכפיל ומשלש את יכולו של הדור הקודם; כשם שגם מספר יהודי המדינה הולכים ומתרבים דור אחר דור, עד שערב מלחמת העולם הראשונה מונה הקיבוץ היהודי בהונגריה כמיליון נפש. אין זאת אלא שחוברו כאן רווחה כלכלית, מעמד פוליטי וחברתי משופר, בעיקר החל מאמצע המאה ה-19, עם עוצמה מוסרית ורוחנית, הכרה דתית (ובמידה מסויימת גם לאומית), חדוות היצירה המושתתת על תודעה חזקה של לימוד תורה ברמה גבוהה, שבה הצטיינה יהדות הונגריה.

חמישים השנים שבהן דן פרק זה הן מן המכריעות בתולדות יהודי הונגריה. בפרק זמן זה גברה והתעצמה ההגירה מן הארצות הגובלות בצפון, בעיקר בוהמיה-מורביה וגליציה, להונגריה. הארץ אוחדה, תחת שלטון אוסטרי, אך היתה רגיעה ותנופה של עשייה בכל תחומי החיים. מצבם של היהודים, כמהגרים חסרי כל, היה עדיין עגום, שכן לא כל המקומות היו פתוחים להתיישבותם ועל אחת כמה וכמה לא הורשו לעסוק אלא במספר מוגבל מאד של עיסוקים ומשלחי-יד. הדברים ידועים ואינם טעונים הוכחה. נוסיף רק את העובדה שתוך חמישים השנים הנדונות גדל מספר היהודים בהונגריה מ-15.000 באמצע המאה לכמאה אלף בסופה. תוך כדי ההגירה ההמונית אל המדינה מתגבשת דמותה של יהדות הונגריה בצורתה האופיינית לה בדורות האחרונים¹.

עם זרם המהגרים הגיעו גם רבנים ולומדי תורה במספרים ניכרים ומהם ששימשו ברבנות בקהילות שהלכו ונתארגנו ביישובים רבים וגם בכמה מן הערים, שיהודים נתיישבו בהן, אם ברשות השלטון ואם תוך עקיפת החוק. נראה שחלק מן הרבנים הללו לא היו ראויים לתפקידם ואיצטלת ההנהגה הרוחנית של קהילה בישראל לא הולמתם. כך יוצא בפירוש מקינתו של ר' עקיבא איגר (הראשון) בשנת 1756 לערך, שנביא בסמוך². אך רובם הגדול והמכריע היו אכן גדולים בתורה, בעלי מדות תרומיות, צדיקים

1 נתנאל קצבורג, מבוא לפנקס הקהילות, הונגריה, עמ' 7.

2 לא עלה בידינו לאתר רבנים מן הסוג שר' עקיבא איגר מוקיע בתשובתו לרבה של קרולה. אך נראה ששני הרבנים הראשונים של קרולה, בין השנים 1724-1750 לערך היו מסוג זה. אין שמותיהם ידועים לנו אך מן הדברים שכותב ר' מאיר יהודה אסטרייכר, רבה

הראשון של קרולה הידוע לנו בשמו לר' עקיבא איגר, עולה שלפחות שני רבנים שימשו לפניו בקרולה. ייתכן, שהם סולקו בידי הנהגת הקהילה לאחר שעמדה על טיבם וזכרם שקע בתהום הנשיה. ראה מש"כ ב"מוריה" שנה יד, תשרי תשמ"ו, עמ' קסח-קסט (והערה 158); פנקס הקהילות, רומניה, כרך ב, עמ' 235.

פרק שני

המחצית השנייה של המאה ה־18

חמישים השנים שבהן דן פרק זה הן מן המכריעות בתולדות יהודי הונגריה. בפרק זמן זה גברה והתעצמה ההגירה מן הארצות הגובלות בצפון, בעיקר בוהמיה־מורביה וגליציה, להונגריה. הארץ אוחדה, תחת שלטון אוסטרי, אך היתה רגיעה ותנופה של עשייה בכל תחומי החיים. מצבם של היהודים, כמהגרים חסרי כל, היה עדיין עגום, שכן לא כל המקומות היו פתוחים להתיישבותם ועל אחת כמה וכמה לא הורשו לעסוק אלא במספר מוגבל מאד של עיסוקים ומשלחי־יד. הדברים ידועים ואינם טעונים הוכחה. נוסף רק את העובדה שתוך חמישים השנים הנדונות גדל מספר היהודים בהונגריה מ־15.000 באמצע המאה לכמאה אלף בסופה. תוך כדי ההגירה ההמונית אל המדינה מתגבשת דמותה של יהדות הונגריה בצורתה האופיינית לה בדורות האחרונים¹.

עם זרם המהגרים הגיעו גם רבנים ולומדי תורה במספרים ניכרים ומהם ששימשו ברבנות בקהילות שהלכו ונתארגנו בישובים רבים וגם בכמה מן הערים, שיהודים נתיישבו בהן, אם ברשות השלטון ואם תוך עקיפת החוק. נראה שחלק מן הרבנים הללו לא היו ראויים לתפקידם ואיצטלת ההנהגה הרוחנית של קהילה בישראל לא הולמתם. כך יוצא בפירוש מקינתו של ר' עקיבא איגר (הראשון) בשנת 1756 לערך, שנביא בסמוך². אך רובם הגדול והמכריע היו אכן גדולים בתורה, בעלי מדות תרומיות, צדיקים

במעשיהם ועשו כל אחד בתוך קהילתו ובתחום השפעתו, להדריך את בני קהילותיהם בחיי הדת, בלימוד התורה ובמעשים טובים ועשו כמיטב יכולתם להעמיד הדת על תלה, לתקן תקנות טובות ומועילות בחיי הקהילה והפרט וכיוצא באלה תפקידים המוטלים על רב ומורה רוחני.

בחמישים השנים הללו כבר יכולה יהדות הונגריה להשתבח ביצירה תורנית מקיפה ופורחת למדי. לעומת 11 מחברים עד אמצע המאה ה־18 — יכול דל של מאות שנים — ידועים לנו 24 מחברים בפרק־הזמן של חמישים שנים אלו. והמגמה הזאת של חיי יצירה הולכים ומתפתחים, הולכים ומתעצמים, נמשכת גם במאה וארבעים השנים הבאות, עד לשנות הארבעים של המאה הזאת, שבהן עלה הכורת גם על יהדות הונגריה. מעתה ואילך, כל דור ודור מגביר חיילים, מכפיל ומשלב את יבולו של הדור הקודם; כשם שגם מספר יהודי המדינה הולכים ומתרבים דור אחר דור, עד שערב מלחמת העולם הראשונה מונה הקיבוץ היהודי בהונגריה כמיליון נפש. אין זאת אלא שחוברו כאן רווחה כלכלית, מעמד פוליטי וחברתי משופר, בעיקר החל מאמצע המאה ה־19, עם עוצמה מוסרית ורוחנית, הכרה דתית (ובמידה מסויימת גם לאומית), חדות היצירה המושתתת על תודעה חזקה של לימוד תורה ברמה גבוהה, שבה הצטיינה יהדות הונגריה.

1 נתנאל קצבורג, מבוא לפנקס הקהילות, הונגריה, עמ' 7.

2 לא עלה בידינו לאתר רבנים מן הסוג שר' עקיבא איגר מוקיע בתשובתו לרבה של קרולה. אך נראה ששני הרבנים הראשונים של קרולה, בין השנים 1724-1750 לערך היו מסוג זה. אין שמותייהם ידועים לנו אך מן הדברים שכותב ר' מאיר יהודה אסטרייכר, רבה

הראשון של קרולה הידוע לנו בשמו לר' עקיבא איגר, עולה שלפחות שני רבנים שימשו לפניו בקרולה. ייתכן, שהם סולקו בידי הנהגת הקהילה לאחר שעמדה על טיבם וזכרם שקע בתהום הנשיה. ראה מש"כ ב"מוריה" שנה יד, תשרי תשמ"ו, עמ' קסח־קסט (והערה 158); פנקס הקהילות, רומניה, כרך ב, עמ' 235.

את 24 המחברים שנכירם בפרק זה השתדלנו להציג בסדר כרונולוגי, ככל שהדבר ניתן³. הסדר נקבע לפי יצירתו הראשונה של כל מחבר, כאשר חיבורו שנדפס ראשון גורר אחריו את כל חיבוריו הבאים, אף אם הם חורגים מגבולות הזמן שהפרק דן בו. שכן מטרת הספר לא רק לסקור את התפתחות היצירה התורנית במסגרת התקופה הנדונה, אלא גם את רצף החיבורים של כל מחבר ומחבר בסדר הדפסתם.

חכמי פרסבורג

המחבר הראשון במחצית השנייה של המאה ה־18 היה ר' עקיבא ב"ר שמחה בונם איגר. נולד בהאלברשטאדט בשנת תפ"א (1721). שנים רבות למד תורה מפי רב העיר ר' צבי, והיה תלמידו המובהק. למד גם בפראנקפורט מפי ר' יעקב כ"ץ פופרש בעל "שב יעקב". אביו, שהיה ממכובדי הקהילה וכנראה איש אמיד, פתח לבנו ישיבה בביתו, בה לימד תלמידים מחוננים. בן כז נבחר לרבה של צילץ שבשלוזיה. בשנת 1856 נבחר לראב"ד בעיר פרסבורג, כראש הישיבה וכעוזר לרב העיר, ר' משה חריף. עם פטירתו של הרב נבחר ר' עקיבא איגר למלא את מקומו, אך מילא תפקיד זה אחד עשר יום בלבד, שכן נפטר בן לז ביום טו באלול תקי"ח (1758). עשרים ושלוש שנה לאחר פטירתו הדפיסו בניו אחד מספריו:

ספר משנת דרבי עקיבא, אוצר כלום... פרי קודש הילולים... ה"ה הרב הגאון המפורסם... מהור"ר עקיבא איגר זצ"ל אב"ד ור"מ דק"ק צילטץ וק"ק פרעשבורג אשר נטע שם אהלים להרחיב בתלמידים... להיות חובר חיבור בחידושי גפ"ת ופוסקים להאיר עיני תלמידים קטנים וגדולים... וכהיום קמו בניו... מהו' יהודא ליב איגר נ"י אב"ד ור"מ דק"ק ראטרדאם וה"ה... מהו' וואלף איגר נ"י אב"ד דמדינת שלעזיא... להוצי' דברות קדשו... פיורדא תקמ"א. [3], קב דף.

3 הסדר הכרונולוגי נקבע לפי תאריך חיבור היצירה, הדפסתה או פטירת מחברה. כלומר, מחבר שהדפיס את חיבורו (או חיבוריו) בחיים הרי החיבור הראשון שהדפיס הוא הקובע את השתלכותו הכרונולוגית. ואילו מחבר, שחיבוריו נדפסו לאחר פטירתו, ואף

בראש הספר שתי הקדמות משני בניו של המחבר: ר' יהודה ליב איגר ראב"ד ומורה צדק דק"ק הלברשטאדט ומצ"פ לק"ק ראטרדם והמדינה ור' וואלף איגר. בהקדמה הראשונה מתולדות המחבר ובין השאר נאמר בה שר"ע איגר החזיק ישיבה בעיר מולדתו בהיותו צעיר מאד. אחר כך נבחר לרב של צילץ "ומשם נתגלגל בגלגול החוזר שנתקבל לק"ק פרעשבורג עיר מלוכה ושמה נאספו כל העדרים עדרי צאן קדשים להשתמש לאורו". בסוף ההקדמה השניה נזכרים בני משפחת המחבר ובכללם נכד המחבר, שנקרא בשם המחבר, ר' עקיבא ב"ר משה גינז, שהיה אז אברך בן 21: "בעל אחותינו התו' המופלג... מו"ה משה גינז יצ"ו מק"ק אייזנשטאדט... וגם זוגתו אחותינו מרת גיטל... ויזכו לראות בשמחת בניהם... ובפרט בנם הגדול וצעיר לימים הרבני שכלו זך ונקי המופלא בהפלאת חכמים הוגה בתורת ה' לילות וימים מהו' עקיבא י"צ בק"ק ליסא".

הספר כולל חידושים על רוב מסכתות הש"ס וביחוד על מסכתות שבת, פסחים, כתובות, קידושין, גיטין, שכנראה נלמדו בישיבות שעמד בראשן בהאלברשטאדט, בצילץ ובפרסבורג. כבר בגיל צעיר מאד חידש חידושים חריפים ונדפסו בספר כמה מחידושי שחידש בגיל בר-מצוה עד היותו בן טו שנים⁴. בספר חרוזים שחיבר המחבר בשנת ת"ק (1740), בן 19, שסימנם: עקיבא איגר חזק ואמץ. המסכימים על הספר: ר' צבי הירש ב"ר אברהם אב"ד פיורדא, ר' יצחק יוסף ב"ר חיים יונה תאומים אב"ד ברעסלוי. בסוף הספר (מדף צא ואילך): חידושים על שלחן ערוך ושו"ת אחדות, אחת מהן לר' יהונתן אייבשיץ ללא הזכרת שמו⁵. תשובה גם לר' מאיר יהודה אסטרייכר רבה של קרולה: מעשה בחליצה שנעשתה על-ידו בקרולה בבית-הדין שהרכיב לצורך זה. והנה אחד הדיינים הוציא לעז על החליצה שנעשתה שלא כדין ועל כך קובל רבה של קרולה על הדיין שאינו אלא "איש צר ואויב ומבקש רעתי והוא נמלט מיתר הפליטה ממדינת פולוניא... וזה דרכו כל הימים להתכבד בקלון חבירו ולחרחר

שנים הרבה, נקבעה השתלכותו הכרונולוגית בשנת פטירתו, אלא אם כן ידוע לנו בבירור תאריך חיבור הספר.
4 משנת דרבי עקיבא, דף לד, סה, עו.
5 ראה מש"כ ב"מוריה" (הערה 2), עמ' קנ והערה 52 שם.

הגאונים... שר התורה בוצינא דנהורא... מוהר"ר יעקב⁶ יצחק הלוי זצלה"ה אב"ד ור"מ דק"ק דיקלא, צילץ, פרעשבורג... עם פרפראות התורה בסוף הספר לבן בתו הגאון הגדול בוצינא קדושא... הרב שמואל שמעלקא יהודא ליב זצלה"ה אב"ד ור"מ דק"ק דעמביץ וק"ק בומסלא... נדפס פעם הראשון מכתב יד קדשו... המביאו לבית הדפוס חיים ארי' בן לא"א מורי מוהר"ר אברהם יוסף נ"י מיוזעפאף. ווארשא תרנ"ב. עב דף.

ארבע הסכמות ניתנו לר' שמעלקא ליב בעת שהתכונן להביא את הספר לדפוס בשנת תקמ"ז: ר' יחזקאל לנדא אב"ד פראג, ר' שאול אב"ד אמשטרדם, ר' יוסף אב"ד זאמושט, ר' צבי הירש אב"ד גלוגא. להדפסה זו נדפסו הסכמותיהם של האדמו"רים הידועים בפולין: ר' יעקב צבי רבינוביץ מפאריסאוו, ר' יצחק מאיר מגור, ר' צדוק הכהן מלובלין, ר' שניאור זלמן אב"ד לובלין, ר' מאיר יחיאל מאסטרואווי. לאחר ההדפסה (בשנת תרנ"ג) הגיעו שתי הסכמות נוספות של ר' נפתלי צבי יהודה ברלין (הנציב) מוואלאזין ור' צבי יחזקאל מיכלזאהן מווארשא, שנדפסו בסוף הספר.

חיבור נוסף, בעל היקף גדול יותר מן הקודם, הביא שוב לדפוס ר' חיים אריה מיוזעפאף. הפעם מופיע בן-בתו ר' שמעלקא לייב מדעמביץ לא כמחבר שולי של "פרפראות" בסוף הספר, אלא כשותף שוה עם חיבור משלו, שאף זכה לשם משלו:

ספר אמרות טהורות, חידושי הלכות על מסכת בבא מציעא: אמרי רב רבי מהגאון הגדול... מו"ה (יעקב) יצחק הלוי זצלה"ה אב"ד דיקלא, צילץ, פרעשבורג; ואמרי זוטרי מבן בתו הגאון הגדול... מוהר"ר (שמואל) שמעלקא (יהודה

"כי מאד נכספה נפשי לדבריו אחרי אשר נודע לי מאחורי הפרגוד שלא היה בקו הבריאות. ומתחלה כחדו מפני ולא גילו אזני שלא לצערני, רק בראותי התלמידים מתלחשים נודע לי ידיעה במקצת והייתי מצטער מאד עד ששמעתי שחזר לאיתנו. וכעת שראיתי מעשה אצבעותיו נהניתי וברכתי ברכת הנהנין... ותפילתי שגורה בפי שתתחדש כנשר נעוריו אמן" (שו"ת נודע ביהודה קמא, חו"מ סי' כב).
10 ר' יצחק ווייס (אבני בית היוצר, דף לח ע"ב) משער שהשם יעקב הוסף לו בעת מחלתו (ראה ההערה הקודמת).

ריב. וזה שנים רבים אשר ה' פה למלמד תינוקות... ותמיד הוא אבן נגף וצור מכשול לכל הרבנים שה' קמאי"⁶. ר' עקיבא איגר כתשובתו לא למקרה זה בלבד יצא, אלא על כלל מצבה של יהדות הונגריה יצא להתריע: "...שמיום בואי אל המדינה זו וראיתי שהמדינה משובשת בגסו"ת ומאותן שגס לבן בהוראה ולא ראו אור מימיהם כי רבים המה, עד שכמעט נדמה בעיני שכל מי שרואה שיצרו מתגבר עליו הולך למדינה זו ומתעטף שחורים ולובש שחורים ועושה מה שלבו חפץ לשים העקוב למישור... אי לזאת מיד עלתה בלבי שלא להשיב דבר למקום שאיני מכיר וכן נהגתי עד היום. אך באשר ראיתי וכן שמעתי שמעכ"ת אינו מהם ולא מהמונם, שוקד על דלתות התורה והוראה ועולה לא נמצא בשפתיו, חלילה לי מחדול תשובתי בפיו" וכו"⁷.

ממלא מקומו של ר' עקיבא איגר ברבנות פרסבורג היה ר' יצחק הלוי לנדא. וזו פעם השניה שמילא את מקום ר' עקיבא איגר, שכן גם ברבנות צילץ נבחר ר' יצחק לנדא למלא מקום ר"ע איגר. רבנותו הראשונה היתה בעיר דוקלא שבגליציה. דבר נוסף משותף להם, שגם ספריו לא נדפסו אלא זמן רב לאחר פטירתו — כמאה ושלושים שנה. גם ר' יצחק לנדא לא מילא תפקיד הרב בפרסבורג אלא זמן קצר בלבד "ובעוה"ר לא נמשך מלכותו רק ג' שנים וברביעי ה' קודש לה' ונתבקש בישיבה של מעלה" ביום יא כסלו תקכ"ג (1762)⁸. ר' יצחק לנדא נחשב בימיו לאחד מגדולי דורו⁹ וחיבר ספרים הרבה. בשנת תקמ"ז (1787) נתן דעתו בן בתו, ר' שמואל שמעלקא מדעמביץ, להדפיס את חיבוריו ואף הצטייד בהסכמות, אך הדבר לא עלה בידו. רק לאחר זמן רב נדפסו שנים מחיבוריו:

ספר מעיני הישועה, באורים נפלאים. בדרך פרד"ס על חמשה חומשי תורה מאת גאון

6 מכאן שלפחות שני רבנים שימשו בקרולה לפני ר' מאיר יהודה אסטרייכר. והשווה הערה 2.
7 משנת דרבי עקיבא דף ק"א. וראה ב"מוריה" שם (הערה 2) מובאות נוספות מתשובה זו.
8 המובאה מנוסח מצבתו שנדפס ב"אבני בית היוצר" דף ב"ג ותולדותיו שם דף לז"לט.
9 ר' יחזקאל לנדא בהסכמתו לספרו "מעיני הישועה" כותב: "מפורסם זה שנים רבות ביהודה נודע... ועל ידו נתרבה החכמה והמדע... יחיד בדורו" וכו'. הם היו גם ביחסי קרבה משפחתית ובידידות. וכאשר חלה ר' יצחק לנדא נחרד בעל נודע ביהודה:

ריב. וזה שנים רבים אשר ה' פה למלמד תינוקות... ותמיד הוא אבן נגף וצור מכשול לכל הרבנים שה' קמאי"6. ר' עקיבא איגר בתשובתו לא למקרה זה בלבד יצא, אלא על כלל מצבה של יהדות הונגריה יצא להתריע: "...שמיום בואי אל המדינה זו וראיתי שהמדינה משובשת בגסו"ת ומאותן שגס לבן בהוראה ולא ראו אור מימיהם כי רבים המה, עד שכמעט נדמה בעיני שכל מי שרואה שיצרו מתגבר עליו הולך למדינה זו ומתעטף שחורים ולובש שחורים ועושה מה שלבו חפץ לשים העקוב למישור... אי לזאת מיד עלתה בלבי שלא להשיב דבר למקום שאיני מכיר וכן נהגתי עד היום. אך באשר ראיתי וכן שמעתי שמעכ"ת אינו מהם ולא מהמונם, שוקד על דלתות התורה והוראה ועולה לא נמצא בשפתיו, חלילה לי מחדול תשובתי בפיו" וכו"7.

ממלא מקומו של ר' עקיבא איגר ברבנות פרסבורג היה ר' יצחק הלוי לנדא. וזו פעם השנייה שמילא את מקום ר' עקיבא איגר, שכן גם ברבנות צילץ נבחר ר' יצחק לנדא למלא מקום ר"ע איגר. רבנותו הראשונה היתה בעיר דוקלא שבגליציה. דבר נוסף משותף להם, שגם ספריו לא נדפסו אלא זמן רב לאחר פטירתו — כמאה ושלשים שנה. גם ר' יצחק לנדא לא מילא תפקיד הרב בפרסבורג אלא זמן קצר בלבד "ובעוה"ר לא נמשך מלכותו רק ג' שנים וברביעי ה' קודש לה' ונתבקש בישיבה של מעלה" ביום יא כסלו תקכ"ג (1762)8. ר' יצחק לנדא נחשב בימיו לאחד מגדולי דורו וחיבר ספרים הרבה. בשנת תקמ"ז (1787) נתן דעתו בן בתו, ר' שמואל שמעלקא מדעמביץ, להדפיס את חיבוריו ואף הצטייד בהסכמות, אך הדבר לא עלה בידו. רק לאחר זמן רב נדפסו שנים מחיבוריו:

ספר מעיני הישועה, באורים נפלאים. בדרך פרד"ס על חמשה חומשי תורה מאת גאון

6 מכאן שלפחות שני רבנים שימשו בקרולה לפני ר' מאיר יהודה אסטרייכר. והשווה הערה 2.
7 משנת דרבי עקיבא דף ק"קא. וראה ב"מוריה" שם (הערה 2) מובאות נוספות מתשובה זו.
8 המובאה מנוסח מצבתו שנדפס ב"אבני בית היוצר" דף ב"ג ותולדותיו שם דף ל"ל.
9 ר' יחזקאל לנדא בהסכמתו לספרו "מעיני הישועה" כותב: "מפורסם זה שנים רבות ביהודה נודע... ועל ידו נתרכה החכמה והמדע... יחיד בדורו" וכו', הם היו גם ביחסי קרבה משפחתית ובידידות. וכאשר חלה ר' יצחק לנדא נחרד בעל נודע ביהודה:

הגאונים... שר התורה בוצינא דנהורא... מוהר"ר יעקב¹⁰ יצחק הלוי זצלה"ה אב"ד ור"מ דק"ק דיקלא, צילץ, פרעשבורג... עם פרפראות התורה בסוף הספר לבן בתו הגאון הגדול בוצינא קדושא... הרב שמואל שמעלקא יהודא ליב זצלה"ה אב"ד ור"מ דק"ק דעמביץ וק"ק בומסלא... נדפס פעם הראשון מכתב יד קדשו... המביאו לבית הדפוס חיים ארי' בן לא"א מורי מוהר"ר אברהם יוסף נ"י מיוזעפאף. ווארשא תרנ"ב. עב דף.

ארבע הסכמות ניתנו לר' שמעלקא ליב בעת שהתכונן להביא את הספר לדפוס בשנת תקמ"ז: ר' יחזקאל לנדא אב"ד פראג, ר' שאול אב"ד אמשטרדם, ר' יוסף אב"ד זאמושט, ר' צבי הירש אב"ד גלוגא. להדפסה זו נדפסו הסכמותיהם של האדמו"רים הידועים בפולין: ר' יעקב צבי רבינוביץ מפאריסאוו, ר' יצחק מאיר מגור, ר' צדוק הכהן מלובלין, ר' שניאור זלמן אב"ד לובלין, ר' מאיר יחיאל מאסטראוויצי. לאחר ההדפסה (בשנת תרנ"ג) הגיעו שתי הסכמות נוספות של ר' נפתלי צבי יהודה ברלין (הנציב) מוואלאזין ור' צבי יחזקאל מיכלזאהן מווארשא, שנדפסו בסוף הספר.

חיבור נוסף, בעל היקף גדול יותר מן הקודם, הביא שוב לדפוס ר' חיים אריה מיוזעפאף. הפעם מופיע בן־בתו ר' שמעלקא לייב מדעמביץ לא כמחבר שולי של "פרפראות" בסוף הספר, אלא כשותף שוה עם חיבור משלו, שאף זכה לשם משלו:

ספר אמרות טהורות, חידושי הלכות על מסכת בבא מציעא: אמרי רברבי מהגאון הגדול... מו"ה (יעקב) יצחק הלוי זצלה"ה אב"ד דיקלא, צילץ, פרעשבורג; ואמרי זוטרי מבן בתו הגאון הגדול... מוהר"ר (שמואל) שמעלקא (יהודה

כי מאד נכספה נפשי לדבריו אחרי אשר נודע לי מאחורי הפרגוד שלא היה בקו הבריאות. ומתחלה מפני ולא גילו אזני שלא לצערני, רק בראותי התלמידים מתלחשים נודע לי ידיעה במקצת והייתי מצטער מאד עד ששמעתי שחזר לאיתנו. וכעת שראיתי מעשה אצבעותיו נהניתי וברכתי ברכת הנהנין... ותפילתי שגורה בפי שתתחדש כנשר נעוריו אמן" (שו"ת נודע ביהודה קמא, חו"מ סי' כב).
10 ר' יצחק ווייס (אבני בית היוצר, דף לח ע"ב) משער שהשם יעקב הוטף לו בעת מחלתו (ראה ההערה הקודמת).

לייב) זצלה"ה אב"ד דק"ק פרשעדבארו, דעמביץ, בומסלא... פלפלא חריפתא ומים עמוקים... לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא... לובלין תרנ"ה. קמ דף.

"אמרי רברבי" ו"אמרי זוטרי" נדפסו משני צדי העמודים. בראש הספר יחוסם של המחברים. ההסכמות משנת תקמ"ז נדפסו גם כאן.

בשנת תקי"ז (1757) הגיע לעיר אופן ר' יעקב ב"ר פסח קוניץ מניקלסבורג. הוא ישב באוהל של תורה "ולא זו מתוך ד' אמות של הלכה, לא פסיק פומא מגירסא", כעדותו של הרב הקשיש מאופן, ר' נתן גינצבורג, בהסכמתו מר"ח אייר תק"ף¹¹. תוך זמן ישיבתו של ר' יעקב קוניץ באופן חיבר שלושה חיבורים, כולם מעטי הכמות. בשנה אחת הדפיס שני חיבורים:

ספר זרע יעקב, חיבור נחמד ונעים, דברים ישירים ונכוחים, חריפים וברורים, לפי סדר הפרשיות ועתים וזמנים וחגים... לחדד התלמידים, אשר חיבר... התורני הרבני המופלא מהור"ר יאקב נר"ו בהמנוח הרבני... מהור"ר פסח זצלה"ה מניקל שפורג הנקרא בפי כל ר' יאקב קוניץ. פיורדא תקכ"ה. [2], כח דף.

עם הסכמות ר' יוסף שטיין הרט אב"ד פיורדא, ר' דוד ברלין אב"ד דעסויא, הישיש ר' נתן גינצבורג אב"ד אובין ישן, ר' לעמל אב"ד גלוגא. כהשלמה לחיבור הקודם נדפס הקונטרס:

ספר מרבה שלום. ואלה מוסיף על הראשונים מה שחיבר התורני מהור"ר יאקב נר"ו ... ועתה עשה התורני הנ"ל שלום בין התלמידים לחבר בדברי אגדה על מאמר סוף ברכות אמר ר"א א"ר חנינא ת"ח מרכים שלום בעולם בחידוד נחמד ונעים, כי יש שרוצים בחריפות ויש שרוצים בדברי אגדה. פיורדא תקכ"ה. טז דף¹².

עם הסכמתו של ר' בנימין וואלף אב"ד גאסטיל במעהרן, המעיר שאת הסכמתו הוא נותן כיון שלמחבר "כבר יש לו כרך שטרות מרבני גאוני

ארץ... וכמה אשלי רברבי מסהידין עליו... גלל זה באתי כסניף לבני רבנן... כדי להיות פלפולו חריפא ולחדד התלמידים". כעבור שנים עשרה שנה ור' יעקב קוניץ עדיין יושב באופן ישן ומתפרנס כנראה מהרבצת תורה בישיבה קטנה שהוא עומד בראשה, הוא מדפיס קונטרס נוסף:

ספר שבע ימי פסח, חיבור נחמד ונעים בדברי אגדה על שלושה ענייני אזהרות... נצור לשונך מרע... סור מרע ועשה טוב, בקש שלום ורדפהו ופירוש נחמד על איזה מדרשים... פראג תקל"ז. יד דף.

לשאלה מה להם לנושאים שבהם דן החיבור, איסור לשון הרע, עשיית טוב ומעלת השלום לשבעה ימי הפסח, משיב המחבר בזה"ל: "והנה קראתי זה ספר קטן שבע ימי פסח... ונכלל בזה שם אבי זצ"ל פסח ושם אמי שבע וקראתי זה הספר על שמם". לפיכך הרשה לעצמו ר' יעקב קוניץ, שלא היה כנראה רגיש לדקדוק הלשון, את הסטיה הדקדוקית במלה "שבע" במקום "שבעה".

ר' אלעזר קליר בעל "אור חדש"

בפרק הקודם הזכרנו את ר' אלעזר ב"ר אלעזר קליר אגב הזכרת ספרו "אור חדש" על התורה שנצמד לספר סבו בעל פנים מאירות "כתנות אור". בפרק זה יעלה זכרו בזכות עצמו, שכן גדול היה בתורה ושמו הלך לפניו כאחד מגאוני דורו ומחבר ספרים חשובים. נולד באייזנשטאדט בשנת ת"ק (1740) לאחר מות אביו, ר' אלעזר, שהיה חתן בעל פנים מאירות. כילד בן חמש-שש הגיע לליטא, שם נתחנך בידי אביו-חורגו, ר' זאב וואלף. בגיל צעיר ביותר, בשנות העשרים שלו, נבחר לרבנות זאבלאדאווא שבפולין, שם הדפיס את ספרו הראשון הנזכר והוא בן כה שנים בלבד. קרוב לוודאי, שפירסום חיבורו זה הסב את תשומת לבם של פרנסי קהילת רכניץ להציע לו את הרבנות בקהילתם. באותו פרק הוצעה לו הרבנות גם בקהילת דעסוי שבגרמניה, אך הוא בחר ברכניץ "כי חביבה לי ארץ מולדתי". הלומדים

והאוניברסיטאי בירושלים. במאמרי "חיי התורה בהונגריה בפרוס החסידות", "מוריה" שם (הערה 2), עמ' קנה-קנו, שנכתב בשנת תשל"ל, לא ידעתי על קיומו.

ברבי אב"ד פרעשבורג, ר' אשר לעמל מגלוגא אב"ד אייזנשטאט, בית-הדין בפראנקפורט דאדר, ר' רפאל הכהן אב"ד פוזנא, ר' שמואל אב"ד ווילנא, דודו (אח אמו) ר' שבתי ב"ר מאיר אב"ד שערשאב, ר' מאיר פוזנר אב"ד קעניגסברג, גיסו ר' משה ב"ר מיכאל (בן הפנים מאירות) אב"ד קלעצק. את ספרו השלישי הדפיס בהיותו רבה של קולין, אך חובר, לפחות בחלקו, ברכניץ:

ספר חות יאיר חדש, מלתא דאתי מדרושי... במילי דאגדה ומוסר אשר דרש דרשתי לפרקים בימי התשובה ולפרקים בהספדים לגאוני עולם שנלקחו מן הדור... ודרוש נחמד לשוכבים... ותוך הדרושים יבואו לפרקים חידושים נחמדים... בדברי הש"ס והפוסקים... אשר חנן אלקים אותי הצעיר והקטן אלעזר קליר... יושב בק"ק קעלין וגליל קוירשים במדינת פיהם י"צ... הובא לדפוס בהוצאת הרב המחבר ע"י תלמידו הותיק הרבני המופלא... יעקב נר"ו מק"ק שלינגו במדינת אונגריין סמוך לק"ק רעכניץ י"ץ. פראג תקנ"ב. [6], קלח, [2] דף.

הספר כולל דרשות בשבעה נושאים: א) אור החיים... להזהיר האדם בשל חבירו כי יראה בו ערות דבר אל יסתירו אך... יוכיחו ויזהירו; ב) אור יקר... כמה הספדים... ובדרוש הראשון השייך לשוכבים [כולל הספדים על ר' טעבל שייאר אב"ד מגענצא (תקמ"ג), ר' אריה ליב אב"ד מיץ בעל שאגת אריה (תקמ"ה), על שלושה גאוני הדור: ר' גרשון אב"ד נ"ש, ר' אברהם ליב אב"ד הנובר בן בעל פני יהושע ור' מאיר ברבי אב"ד פרעשבורג (תקמ"ט), ר' שאול אב"ד אמשטרדם (תק"ץ)]; ג) אור תורה... מה רב טוב הצפון ללומדים בטהרה; ד) אור עולם... במעלת חסד וצדקה [ובתוכו דרוש ל' אדר הכולל הספד על ר' אשר לעמל הלוי מגלוגא אב"ד אייזנשטאט; מה שאמרתי דרך דרוש בכואי הנה שבת נחמו תקמ"א לפ"ק]; ה) אור השחר... דברים העומדים ברומו של עולם וב"א מזלזלים בה זו תפלה; ו) אור החמה... בהרחקת נזק הגדול הגאונה... ברוך יאמר לפי רוב

ברכניץ ביקשוהו לפני אישור המשרה, לשלוח להם דברי תורה בהלכה. נראה, שחיבורו על התורה, שאמנם מצטיין בחריפות ובקיאות יתירה, עדיין לא שיכנע את חריפי רכניץ, שביקשו לעמוד גם על דרכו בפסיקה הלכתית ובכירור שיטות הש"ס בנושאים חמורים. הוא שלח לרכניץ תשובה ארוכה שהשיב לו, דוד ברלין רבן של קהילות אה"ו בעניין מעוברת ומינקת חבירו, נושא מכובד לכל הדעות, שניתן להראות בו גדולות ונצורות במלחמתה של תורה¹³. ברכניץ שימש ברבנות שלוש עשרה שנה (1765—1778). לאחר מכן היה רבה של קולין שבמורביה. לפני שעבר לקולין שוב "רבו" עליו שתי קהילות נוספות, ווישניצא שבגליציה ובוסקוביץ שבמורביה, אך הוא העדיף את קולין. בה נפטר ביום טו מרחשון תקס"ב (1801)¹⁴. בתקופת רבנות רכניץ הדפיס ר' אלעזר קליר את ספרו השני:

ספר אור חדש חלק שני והוא חידושי הלכות עם חידושי פוסקים, ביאור רחב על כל מסכת פסחים... אשר ירד לעומקה של הלכה... מוהר"ר אלעזר נ"י בהרב המופלג... כמוהר"ר אלעזר זצלה"ה אשר כעת הוא אב"ד ור"מ בק"ק רעכניץ ואגפיה יע"א במדינת הגר. ובמדינת פולין לפנים היה אב"ד ור"מ דק"ק זאבלודאווא יע"א. וכבר יצא להרב המחבר מוניטין בעולם בספר הישר אור חדש על סדר התורה לטהרת הקודש מחוברת לספר כתנות אור... של... אבי אמו הגאון המפורסם בישראל החסיד מהר"מ א"ש... פראנקפורט דאדר תקל"ו. [4], קכ דף.

בראש הספר קצת דברי תורה גם מגיסו (בעל אחותו) ר' משה אב"ד קלעצק וכן מחתניו של המחבר, ר' יצחק ב"ר משה מסלאנימא במדינת ליטא ור' יצחק ב"ר זכריה פרענקל מפירדא. המסכימים לספר, כולם מגדולי הרבנים: ר' יחזקאל לנדא אב"ד פראג, ר' שמואל שמעלקא הורוויץ אב"ד ניקלשבורג, ר' יוסף שטיינהארט אב"ד פיורדא, ר' שאול אב"ד אמשטרדם, ר' שלמה דוב אב"ד גלוגא, ר' מאיר

13 נדפס כ"חקירה ראשונה" בספר "חקר הלכה" (וויין תקצ"ח).

14 בשנת תקמ"ח (1788) כבר נתן את הסכמתו לקהילת אופן, שיקבל את רבנותה, אך לאחר הפצרות פרנסי קולין נשאר בה עד לפטירתו. על ר' אלעזר קליר ובני דורו הדפיס ר'

יקותיאל יהודה גרינוואלד מונוגראפיה בשם "לפני שתי מאות שנה" (ניו יורק תשי"ב). ראה עליו גם M. Richtmann, Landau, Beth-El, Ezekiél és a Magyar Zsidók, עמ' 10-15; יצחק רייך, עמ' 286-296.

ברכניץ ביקשוהו לפני אישור המשרה, לשלוח להם דברי תורה בהלכה. נראה, שחיבורו על התורה, שאמנם מצטיין בחריפות ובקיאיות יתירה, עדיין לא שיכנע את חריפי רכניץ, שביקשו לעמוד גם על דרכו בפסיקה הלכתית ובבירור שיטות הש"ס בנושאים חמורים. הוא שלח לרכניץ תשובה ארוכה שהשיב לר' דוד ברלין רבן של קהילות אה"ו בעניין מעוברת ומינקת חבירו, נושא מכובד לכל הדעות, שניתן להראות בו גדולות ונצורות במלחמתה של תורה¹³. ברכניץ שימש ברבנות שלוש עשרה שנה (1765—1778). לאחר מכן היה רבה של קולין שבמורביה. לפני שעבר לקולין שוב "רבו" עליו שתי קהילות נוספות, ווישניצא שבגליציה ובוסקוביץ שבמורביה, אך הוא העדיף את קולין. בה נפטר ביום טו מרחשון תקס"ב (1801)¹⁴. בתקופת רבנות רכניץ הדפיס ר' אלעזר קליר את ספרו השני:

ספר אור חדש חלק שני והוא חידושי הלכות עם חידושי פוסקים, ביאור רחב על כל מסכת פסחים... אשר ירד לעומקה של הלכה... מוהר"ר אלעזר נ"י בהרב המופלא... כמוהר"ר אלעזר זצלה"ה אשר כעת הוא אב"ד ור"מ בק"ק רעכניץ ואגפיה יע"א במדינת הגר. ובמדינת פולין לפנים היה אב"ד ור"מ דק"ק זאבלודאוו יע"א. וכבר יצא להרב המחבר מוניטין בעולם בספר הישר אור חדש על סדר התורה לטהרת הקודש מחוברת לספר כתנות אור... של... אבי אמו הגאון המפורסם בישראל החסיד מהר"מ א"ש... פראנקפורט דאדר תקל"ו. [4]. קכדף.

בראש הספר קצת דברי תורה גם מגיסו (בעל אחותו) ר' משה אב"ד קלעצק וכן מחתניו של המחבר, ר' יצחק ב"ר משה מסלאנימא במדינת ליטא ור' יצחק ב"ר זכריה פרענקל מפירדא. המסכימים לספר, כולם מגדולי הרבנים: ר' יחזקאל לנדא אב"ד פראג, ר' שמואל שמעלקא הורוויץ אב"ד ניקלשבורג, ר' יוסף שטיינהארט אב"ד פיורדא, ר' שאול אב"ד אמשטרדם, ר' שלמה דוב אב"ד גלוגא, ר' מאיר

ברבי אב"ד פרעשבורג, ר' אשר לעמל מגלוגא אב"ד אייזנשטאט, בית־הדין בפראנקפורט דאדר, ר' רפאל הכהן אב"ד פוזנא, ר' שמואל אב"ד ווילנא, דודו (אח אמו) ר' שבתי ב"ר מאיר אב"ד שערשאב, ר' מאיר פוזנר אב"ד קעניגסבערג, גיסו ר' משה ב"ר מיכאל (בן הפנים מאירות) אב"ד קלעצק. את ספרו השלישי הדפיס בהיותו רבה של קולין, אך חובר, לפחות בחלקו, ברכניץ:

ספר חות יאיר חדש, מלתא דאתי מדרושי... במילי דאגדה ומוסר אשר דרש דרשתי לפרקים בימי התשובה ולפרקים בהספדים לגאוני עולם שנלקחו מן הדור... ודרוש נחמד לשובבים... ותוך הדרושים יבואו לפרקים חידושים נחמדים... בדברי הש"ס והפוסקים... אשר חנן אלקים אותי הצעיר והקטן אלעזר קליר... יושב בק"ק קעלין וגליל קירשים במדינת פיהם י"צ... הובא לדפוס בהוצאת הרב המחבר ע"י תלמידו הותיק הרבני המופלא... יעקב גר"ו מק"ק שליינוג במדינת אונגריין סמוך לק"ק רעכניץ י"ץ. פראג תקנ"ב. [6]. קלח, [2]. דף.

הספר כולל דרשות בשבעה נושאים: א) אור החיים... להזהיר האדם בשל חבירו כי יראה בו ערות דבר אל יסתירו אך... יוכיחו ויזהירו; ב) אור יקר... כמה הספדים... ובדרוש הראשון השייך לשובבים [כולל הספדים על ר' טעבל שייאר אב"ד מגענצא (תקמ"ג), ר' אריה ליב אב"ד מיץ בעל שאגת אריה (תקמ"ה), על שלושה גאוני הדור: ר' גרשון אב"ד נ"ש, ר' אברהם ליב אב"ד הנוכר בן בעל פני יהושע ור' מאיר ברבי אב"ד פרעשבורג (תקמ"ט), ר' שאול אב"ד אמשטרדם (תק"ן)]; ג) אור תורה... מה רב טוב הצפון ללומדים בטהרה; ד) אור עולם... במעלת חסד וצדקה [ובתוכו דרוש לז' אדר הכולל הספד על ר' אשר לעמל הלוי מגלוגא אב"ד אייזנשטאט; מה שאמרתי דרך דרוש בבואי הנה שבת נחמו תקמ"א לפ"ק]; ה) אור השחר... דברים העומדים ברומו של עולם וב"א מזלזלים בה זו תפלה; ו) אור החמה... בהרחקת נזק הגדול הגאוה... ברוך יאמר לפי רוב

13 נדפס כ"חקירה ראשונה" בספר "חקר הלכה" (ווין תקצ"ח).
14 בשנת תקמ"ח (1788) כבר נתן את הסכמתו לקהילת אופן, שיקבל את רבנותה, אך לאחר הפצרות פרנסי קולין נשאר בה עד לפטירתו. על ר' אלעזר קליר ובני דורו הדפיס ר'

יקותיאל יהודה גרינוואלד מונוגראפיה בשם "לפני שתי מאות שנה" (ניו יורק תשי"ב). ראה עליו גם M. Richtmann, Landau, Beth-El, Ezekiël és a Magyar Zsidók, עמ' 10-15; יצחק רייך, עמ' 286-296. כך ב, עמ' 286-296.

הענוה; ז) אור החזור... בגודל מעלת התשובה. בספר גם שבעה דרושים לימי הסליחות, לשבת תשובה תקל"ד, לערב ראש השנה לר"ה ויום הכפורים.

בהקדמתו מספר המחבר מקצת מתולדותיו עד לשלב זה בחייו: "בשבתי בילדותי... בק"ק זאבלודווא... האלתית לבאר בסדר התורה בדרושים וחידושים... פרשתו של אלעזר כפולה... מהמאיר עיני כל הגולה זקני הגאון פנים מאירות... והחזיקו לי בחורי חמד ישיבה הגונה ובערך שלש עשרה שנה עבדתי עבודה תמה והגונה ולמדנו בישיבה מס' פסחים... ובהגיע לפרט טוב לקחת [תקל"ח 1778] לק"ק ווישניצא... נתקבלתי לאב"ד... ואחר זמן לרב ומורה קבלוני... ק"ק באסקוויץ במדינת מעהררין... ובעודני עוסק בפרשת דרכים... נכבדות בי מדובר... מק"ק קעלין וגליל קירשום... החזיקו מיד ישיבה הגונה ולמדנו בהו"ת... מסכת כתובות גפ"ת והראשונים... ומסכת קידושין... ולמספר חקתם [תקמ"ח 1788] חוקה לאלעזר עטרוני בעטרת חכמים ונזר וקבלוני לאב"ד... לק"ק אויבן ישן והאגפים... אולם ה' תוחלתי נכזבה חיברו עלי יחד כל בני קהלתינו... ואת מקומי לא עזבתי... והקרה ה'... תלמידי הרבני המופלא... מוהר"ר יעקב... מק"ק שלינג מדינת הגרחתן הרב המופלא המנוח מוהר"ר שלמה בן דודי הרב הגאון אב"ד דק"ק ל"ב [לאקנבאך] מו"ה בנימין הצדיק זלה"ה בהגאון מ"ז בעל פ"מ ז"ל... מוכרח לנדוד כעת מגבולו ונתן את עינו ולבו... ספר זה לדפוס לקרבו".

בסוף ההקדמה מפרסם ר' אלעזר קליר את חיבוריו שבכתב־יד ומציע אותם להדפיס בתנאים נוחים: "מודעא... לכל המדפיסים... שיש תחת ידי חבור נחמד... על מס' קידושין ועל כמה הלכות גדולות במס' כתובות וספר חקר הלכה... והנה אין דעתי לעשות מהם קורדסם!] ח"ו רק להוציא לאור... ומי שרוצה לזכות בו להעלות על מזבח הדפוס אתן לו בעין יפה מבלי שום מחיר כסף ותשואות. ואדרכא עלי ליקח עבור מאה אדומים ספרים מהמדפיס על האופנים שיהיו בינינו נקבעות". בספר נדפסו הסכמותיהם של ר' יחזקאל לנדא אב"ד פראג, ר' פנחס הורביץ אב"ד פראנקפורט דמיין ור' שאול אב"ד אמשטרדם. כל ההסכמות ניתנו לספר אור חדש על מסכת קידושין, שהדפיס רק כעבור שבע שנים, כדלקמן. אין אנו יודעים אם ספרו הרביעי הופיע לאחר שהמדפיס מווינה נענה ל"מודעא" הנזכרת בספר חות יאיר, או שר' אלעזר קליר עצמו מימן את ההדפסה של החיבור הבא:

ספר אור חדש חלק שלישי... על כל מסכת קידושין לתרוצי סוגיא הוא דעביד... ועדיין נשארו כמה חידושים במס' זו האמורים בחיבור שו"ת חקר הלכה אשר תקות המחבר בס"ד מיד בכלות הדפוס חיבור זה להקריב מיד שו"ת הנ"ל חלק ראשון אל הדפוס... אני הקטן אלעזר קאליר... ווין תקנ"ט. קנב דף.

על תהליך חיבור הספר מספר המחבר בהקדמתו. ראשית לימודיו במסכת קידושין וחידושו היו כבר בהיותו רך בשנים, כנראה בזאבלודווא. ארבע שנים לאחר הגיעו לקולין נלמדה מסכת זו שוב בישיבתו. וכך הוא כותב: "ולשנים ערך ארבעה שהיתה ישיבתי פה קבועה זכרתי ימים ראשונים בהיותי רך בשנים... היתה תחילתי בחידושין בהלכות שבמס' קידושין ובתחילת בואי הנה עם ישיבתי ההגונה מסכת קידושין למדתי וחסד נעורים זכרתי וירדתי לעומק ההלכות... וחזרתי דבר בעתו מידי שבת בשבתו ולחבירים המחבבים מילולי ולהתלמידים השומעים בקולי... וגם בתחילת הזמנים היינו תמיד שונים כמה הלכות ותוספות בחריפות ונעשו יפות. ובחרנו במס' כתובות... ומתחילה במחשבתי עלה... במסכת זו להאריך וראיתי גודל הכרך... ע"כ אסתגר בחיבור בקדמייתא וגם בזה לא הגעתי למלא את תאותי להדפיס סוף החיבור קונטרס... שו"ת חקר הלכה... כמה חידושים נפלאים השייכים למס' קידושין". פירוש הדברים, שתחילה חשב המחבר להדפיס את חידושו לשתי מסכתות, קידושין וכתובות, שבהן עסק בלימודי הישיבה, ואף לצרף אליהם קונטרס שו"ת חקר הלכה בענייני קידושין. אך כיון שהכמות היתה רבה מדי לכרך אחד, חזר בו והדפיס על מסכת קידושין בלבד והשמיט גם את "חקר הלכה". בסוף הספר חידושים משני חתניו, ר' משה ב"ר מיכל סג"ל אב"ד צעהלים ור' דוד ב"ר צבי הירש ב"ר פנחס הלוי הורוויץ (בעל הפלאה) אב"ד פלאס.

ספרו החמישי והאחרון של ר' אלעזר קליר נדפס 37 שנה לאחר פטירתו בידי בן המחבר ונכדו. השער נוסח בידי המחבר:

ספר חקר הלכה והוא שאלות ותשובות חלק ראשון... בשיטות הש"ס ופוסקים... קצתן נשאלה בשאלה... וקצתן מעצמי נתעוררתי... ועומק הלכה ירדתי... נדפסו כעת במצות

ובהוצאת בן הגאון המחבר זצ"ל... החכם השלם הגביר המפורסם מו"ה אלכסנדר זיסקינד קאליר נ"י... בק"ק בראד על ידי נכד הגאון המחבר הרב ה"ה מו"ה אלעזר הלוי איש הורביץ נ"י אב"ד בע"מ וויען. וויען תקצ"ח 1838. [4] פד דף.

לספר שלוש הקדמות. הקדמה קצרה מאת המחבר עצמו, הקדמת בן המחבר ר' אלכסנדר זיסקינד קאליר מבראד והקדמת המביא לבית הדפוס, נכד המחבר ר' אלעזר הורוויץ אב"ד ווין. בהקדמת בן המחבר מקצת משבחי אביו ובסופה: "בחמשה עשר לחדש מרחשון שנת תקס"ב לפ"ק... נלקח ארון אלקים... בהיותו בן ששים ואחד". הוא מגלה גם שספר זה הוא שריד מספרי המחבר, שכן "רוב מחידושו נשרפו בשריפה אשר שרף ה' בק"ק קאלין ומהם נגנבו ואך מעט מזעיר... נצולו ובתוכם ספר חקר הלכה הלזה אשר בא לידי גיסי הרב הגאון מהו' משה הלוי ז"ל אב"ד דק"ק צעהלים... ואחרי מותו נמסר הספר מידי יורשיו ליד בן אחותי ה"ה הרב הגאון... מהו' אלעזר הלוי הורוויץ נ"י אב"ד דרבתי וויען הכירה".

הספר כולל כ חקירות בענייני קידושין, גיטין, שליחות ועוד. בתוכו חילופי מכתבים ושו"ת עם ר' דוד ברלין אב"ד אה"ו, ר' יחזקאל לנדא אב"ד פראג¹⁵. בסוף הספר (מדף ע. ואילך) חידושי תורה מבן המחבר ר' אלכסנדר זיסקינד קאליר, חתן המחבר ר' דוד העשל הלוי הורוויץ אב"ד פרוינקירכן, חתן המחבר ר' משה הלוי אב"ד צעהלים ונכד המחבר ר' אלעזר (ב"ר דוד העשל) הורוויץ אב"ד ווין. עם הסכמת החתם סופר שניתנה לתלמידו ר' אלעזר הורוויץ המלכה"ד.

ספרי מוסר בדרך הקבלה ובדרך דרוש

בתקופה זו, סוף שנות השבעים של המאה ה־18, הגיע להונגריה ר' יששכר בער בלוך. נולד באמבורג לאביו ר' שמשון חסיד בעל "נזירות שמשון". גם ר' יששכר בער, כאביו, התנהג בחסידות ועסק בקבלה. לפני בואו להונגריה שימש ברבנות בכמה קהילות במורביה. בהונגריה שימש ברבנות בקהילת סעמניץ

15 עם בעל נודע ביהודה היו לו קשרים רבים והוא נזכר בשו"ת נודע ביהודה כארבעים פעם. ראה מש"כ ב"מוריה" (הערה 2) עמ' קנח.

16 אור חדש על התורה נדפס שוב בווארשא תרס"א וצולם משם בניו יורק [תשכ"ו]; אור חדש על פסחים נדפס שוב בסדילקאב תקצ"ה, יוזפאף תרי"ח, ווארשא תרמ"ד וצולם משם פעמיים בניו

יארק [תשי"ט], 1966 ובירושלים [תשכ"ד]; אור חדש על מסכת קידושין נדפס שוב בשטעטין [תרי"ט], לעמבערג תרנ"ח, וצולם משם שלוש פעמים בניו יארק: תשכ"ב, [תשל"ו] ותש"מ ובירושלים תשל"ו; חות יאיר נדפס שוב בווארשא 1909 ותרג"ב; חקר הלכה נדפס שוב במונקאטש תרנ"ח ובירושלים (מכון חתם סופר) תשל"ו. קרוב לוודאי שקיימים צילומים נוספים שלא ראיתי.

ובהוצאת בן הגאון המחבר זצ"ל... החכם השלם הגביר המפורסם מו"ה אלכסנדר זיסקינד קאליר נ"י... בק"ק בראד על ידי נכד הגאון המחבר הרב ה"ה מו"ה אלעזר הלוי איש הורביץ נ"י אב"ד בע"מ וויען. וויען תקצ"ח 1838. [4], פד דף.

לספר שלוש הקדמות. הקדמה קצרה מאת המחבר עצמו, הקדמת בן המחבר ר' אלכסנדר זיסקינד קאליר מבראד והקדמת המביא לבית הדפוס, נכד המחבר ר' אלעזר הורוויץ אב"ד ווין. בהקדמת בן המחבר מקצת משבחי אביו ובסופה: "בחמשה עשר לחדש מרחשון שנת תקס"ב לפ"ק... נלקח ארון אלקים... בהיותו בן ששים ואחד". הוא מגלה גם שספר זה הוא שריד מספרי המחבר, שכן "רוב מחדושי נשרפו בשריפה אשר שרף ה' בק"ק קאלין ומהם נגנבו ואך מעט מזער... נצולו ובתוכם ספר חקר הלכה הלזה אשר בא לידי גיסי הרב הגאון מהו' משה הלוי ז"ל אב"ד דק"ק צעהלים... ואחרי מותו נמסר הספר מידי יורשיו ליד בן אחותי ה"ה הרב הגאון... מהו' אלעזר הלוי הורוויץ נ"י אב"ד דרבתי וויען הבירה".

הספר כולל כ חקירות בענייני קידושין, גיטין, שליחות ועוד. בתוכו חילופי מכתבים ושו"ת עם ר' דוד ברלין אב"ד אה"ו, ר' יחזקאל לנדא אב"ד פראג¹⁵. בסוף הספר (מדף ע. ואילך) חידושי תורה מבן המחבר ר' אלכסנדר זיסקינד קאליר, חתן המחבר ר' דוד העשל הלוי הורוויץ אב"ד פרוינקירכן, חתן המחבר ר' משה הלוי אב"ד צעהלים ונכד המחבר ר' אלעזר (ב"ר דוד העשל) הורוויץ אב"ד ווין. עם הסכמת החתם סופר שניתנה לתלמידו ר' אלעזר הורוויץ המלכה"ד.

ספריו של ר' אלעזר קליר, וביחוד שני כרכי אור חדש על פסחים וקידושין, חביבים גם היום על לומדי התורה והם נלמדים בישיבות. הם הולכים ונרדפים לעתים מזומנות¹⁶.

נחזור לפרסבורג ונזכיר את אחד מחכמיה, ר' איציק שאכרליס, ששימש בה כדיין. מוצאו היה מפראג, משם גורש בשנת 1745 והגיע לפרסבורג. החזיק בה ישיבה. הספר היחיד שהדפיס הוא:

ספר קרבן אשם, חדושים על מסכת יומא, בכורות, חולין, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, תמיד, ביצה, שבועות... חברו ה"ה התורני המופלא והמופלג... מהו"ר איצק בן כ"ה שמשון שאכרליס נר"ו דיין דק"ק פ"ב... זולצבאך תקל"ז. פדף.

בהקדמתו מספר המחבר מקצת מגלגוליו: "מיום שהגעתי לכלל בחרות חשקה נפשי לכתוב מה שחדשתי... ובשעת המהפכה בק"ק פראג (ר"ל הפלינדרונג) נאבד ממני כל כתבי וממש חרב חדה היה על צוארי... ובשעה שבא פקודה על הגירוש נסעתי משם ואחר חתונתי הייתי טרוד ללמוד עם תלמידים גדולים וקטנים והיה חשקי נפשי ללמוד בעיון סדר קדשים מעצמי יען בשאר סדרים אל אבן אחת שבעה עינים ואין הפנאי לראות כל המפרשים מחמת טרדות התלמידים... ועלתה על דעתי עכשיו לדפוס על עשרה מס'. ואם יהיה ה' בעזרי אסדר ג"כ מה שחדשתי בהלכה תוס' בשאר מסכת' ומה שאמרתי בשעת שיעור לפני תלמידים וגם כתבתי ספר על סדר התורה מה שחדשתי בכל שבוע ושבוע ודבר בעתו... עניני פסח בפסח ועצרת ור"ה ועניני חג בחג". עם הסכמת ר' מאיר ברבי אב"ד פרשבורג.

ספרי מוסר בדרך הקבלה ובדרך דרוש

בתקופה זו, סוף שנות השבעים של המאה ה-18, הגיע להונגריה ר' יששכר בער בלוך. נולד בהאמבורג לאביו ר' שמשון חסיד בעל "נזירות שמשון". גם ר' יששכר בער, כאביו, התנהג בחסידות ועסק בקבלה. לפני בואו להונגריה שימש ברבנות בכמה קהילות במורביה. בהונגריה שימש ברבנות בקהילת סעמניץ

15 עם בעל נודע ביהודה היו לו קשרים רבים והוא נזכר בשו"ת נודע ביהודה כארבעים פעם. ראה משי"כ ב"מוריה" (הערה 2) עמ' קנח.
16 אור חדש על התורה נדפס שוב בווארשא תרס"א וצולם משם בניו יורק [תשכ"ו]; אור חדש על פסחים נדפס שוב בסדילקאב תקצ"ה, יוזעפאף תרי"ח, ווארשא תרמ"ד וצולם משם פעמיים בניו

יארק [תשי"ט], 1966 ובירושלים [תשכ"ד]; אור חדש על מסכת קידושין נדפס שוב בשטעטין [תרי"ט], לעמבערג תרנ"ח, וצולם משם שלוש פעמים בניו יארק: תשכ"ב, [תשל"ו] ותש"מ ובירושלים תש"ל; חות יאיר נדפס שוב בווארשא 1909 ותרג"ב; חקר הלכה נדפס שוב במונקאטש תרנ"ח ובירושלים (מכון חתם סופר) תש"ל. קרוב לוודאי שקיימים צילומים נוספים שלא ראיתי.

ואחר כך במאטרסדורף. שם נפטר ביום טז בשבט תקנ"ח (1798). את ספרו הדפיס בהיותו רבה של סעמניץ:

ספר בינת יששכר אשר טפחתי ורביתי, יומם ולילה יגעתי ובמצודתי בעזר העליון העליתי דרושים נחמדים... לכל זמן מועד מועדים... ועל קוטב אחד מיוסדים תוכחות מוסר לכמה פגומים... גדרים וסייגים... העלוב והצעיר באלפי אלף למטה יששכר בער בלאך מהמבורג הוינא כד הוינא יושב על כסא הוראה בק"ק אייבניץ וק"ק גויטיין ודאביטשוין במדינת מעהררין וכעת מקום תחנוני במדינת הגר בק"ק סעמניץ יע"א בן לא"א החסיד מוהר"ר שמשון זצ"ל בעל המחבר ספר נזירות שמשון על מ"א [מסכת אבות] ותוס' חדשים על משניות הנדפסים באמשטרדם. פראג תקמ"ה. עג, [2] דף.

כולל יא דרשות. כל דרוש מתחיל באחת המשניות, שהיא בסיס הדרשה, המבוארת בהמשך הדרוש, פעמים אף בסופו, אך לא בדרך הפשט אלא בדרך המוסר המיוסד על חכמת הקבלה ומתובל במשלים מן המציאות של זמנו. שם הדרושים: דרך חיים, דרך המלך, דרך בינה, דרך אמונה, דרך גבר, דרך ה', דרך פקודין, דרך אחד, דרך ציון, דרך נשר, דרך מקיף. בסוף הספר דרך יחיד, הכולל דיני נשיאת כפיים ופדיון הבן, שבראש סעיפיהם שם המחבר ושם אביו ושנת החיבור (תקמ"ה). המחבר מבאר בהקדמתו מה ראה על ככה לחבר ספר בענייני תוכחות מוסר ולא בחידושי הלכה: "וממוצא הדבר נשמע שאין כוונתי ח"ו לעשות שם בארץ ולהתגדר בהם... ומטעם זה הנחתי חידושי גפ"ת ושאר חידושי תורה אשר טפחתי ורביתי בס"ד אבל בחרתי בספר זה להיות שעיקר עסק התורה היא רק להביאה לאדם לקיום המעשה... אמרתי עם הספר זה לברר בו כל מדות מגונות הנמצאים במין אנושי... לייסר א"ע ואנשי ערכי". ובאשר לדרכו של המחבר להוציא את המשניות מפשוטן ולהלבישן ברעיונות קבלה ומוסר: "ועל זה אנו דנין להתנצל... מי התיר לפעוטא דא להלביש דברי רבינו הקדוש [רבי יהודה הנשיא] ושאר תנאים ואמוראים הקדושים להוציא דבריהם מדרך פשוטה לדרך עקלתון ולעייל פילא בקיפא דמחטא... וכיוצא בהם דברי חרדים... ראינו ראשונים עשו כן...

הזה"ק ותיקוני זוהר... האלשיך הקדוש על התורה רובו ככולו הוא ע"ד זה... והמקובל בעל טור ברקת מתלמידי אר"י זלה"ה העמיד כל דיני דש"ע או"ח בהתלבשות קצתם ע"ד מוסר וקצתם ע"ד סוד ויש להם על מה שיסמוכו... מכל הלין נשמע שרשאי לעשות כן כל אדם... לפי השגתו ולפי חלקו הניתן לו במעמד הר סיני ובלבד שיכווין לש"ש... וחלקתי הספר לעשרה דרושים נגד י"ס נ' ספירות... ודרוש י"א נגד מקיפי קדושה וקראתי להם דרכים בכדי שימצא הקורא דרכים הרבה בספרי".

עם הסכמות ר' יחזקאל לנדא אב"ד פראג (הסכמה שניה ממנו בצירוף בי"ד מו"ש: ר' מיכאל בכרך, ר' יעקב גינצבורג ור' אלעזר פלעקלש), ר' מאיר ברבי אב"ד פרעשבורג, ר' גרשון חיות אב"ד נ"ש, ר' ברוך ב"ר וואלף מרויסטיץ אב"ד פאהרליץ, ר' יעקב ב"ר מאיר אב"ד עיר חדש. חידושו והגהותיו של ר' יששכר בער בלוך על המשניות לא נדפסו אלא בשנת תרכ"ט בלעמבערג על-ידי המדפיס אברהם יצחק מענקיש בשם "בני יששכר". הם נדפסו בשולי העמודים.

בזמנו של ר' יששכר בער בלוך, אך שונה ממנו בהשקפותיו, בהשכלתו ובדרך חייו היה ר' אליהו ב"ר משה גרשון מפינטשוב. בעוד שר"ב בלוך, כפי שראינו, היה מקובל ומתנהג בחסידות ובשל חסידותו הזניח את חידושו לטובת ספר מוסר ברוח הקבלה, חרגו ידיעותיו ותחום התעניינותו של ר' אליהו מפינטשוב מתחום התורני המובהק, אם כי היה ללא ספק תלמיד חכם מובהק. לאחר נדודים מרובים בכמה מארצות אירופה חזר לגליציה והדפיס שם בשנה אחת שני חיבורים. הראשון, "מענה אליהו" על מסכת בבא מציעא וביצה (זאלקווא תקי"ח); החיבור השני "מלאכת מחשבת" על חכמת המדות והתשכורת, שליקט מספרים עבריים ולועזיים (גרמנים וכנראה גם לאטיניים) (שם תקי"ח). החיבור הבא של ר' אליהו מפינטשוב הוא בתחום ההגות היהודית, עיבוד ספר העיקרים של ר' יוסף אלבו, בצורת דרשיח בין רב לתלמיד בשם "נבחר מחורין" (זאלקווא תקל"ב). בינתיים הרביץ תורה ל"תלמידים הגונים אשר המה כעת מורי הוראה בישראל ועל כסאות למשפט ישבו בשער". כלומר, היה מלמדם של בחורים בני טובים ובני רבנים והכשירים לתפקידים של רבנות ומורי הוראה. בשלב זה, כלומר

מדברי המחבר בהקדמתו: "מיום שעמדתי על דעתי נתגדלתי בין החכמים... אנשי השם ק"ק הלבר שטאט וצב"י שמור בתוכם... מוהר"ר צבי הירש אב"ד דק"ק הנ"ל... ואשר נשאתי על כנפי נשרים כתפי אבי הצדיק המונח[!] מוהר"ר שואל זצ"ל להכרך הנורא ק"ק פפ"ד... ה"ה מ"ו הגאון אמתי בעל שב יעקב זצ"ל... ומשם יצאתי סמוך לאיש למקום הראשון ק"ק הלבר שטאט... עד שנמנו עלי ברוב חסדם להיות להם לראש בית דינם... וזה עשרים ושתים שנים... קאי ק"ק פרעשבורג... להיות להם לאב"ד ולהגדיל עדרים להרבות ישיבתם". מדף ק ואילך: דרשות לשבת הגדול ולשבת תשובה.

לפני פטירתו מינה מהר"ם ברבי שנים מחשובי הקהילה בפרסבורג, תלמידי חכם אמידים, לאפוטרופסים על הדפסת שאר ספריו מן העזובן, שכלל חיבורים רבים: חידושים על כל הש"ס וכנראה חיבורים נוספים. ואף-על-פי-כן לא נדפס אלא עוד כרך אחד, הכולל חידושים על חמש מסכתות וחלק קטן מחיבוריו האחרים:

חידושי מהר"ם ברבי חלק שני... על חמש מסכתות: יומא, סוכה, גיטין, חולין, שבועות. בסופו דרושים ופרושים נחמדים... על התורה כסדרן על הפרשיות... [מאת] הרב הגאון הגדול... מוהר"ר מאיר ברבי זצ"ל... הובא לבית הדפוס ע"י האלוף התורני המופלג הנגיד הקצין המפורסם מוהר"ר וואלף טעבין נר"ו והנגיד הקצין כהר"ר שמעון לביאוס יצ"ו המה האפוטרופסים שהתמנה[!] הגאון המחבר זצ"ל כמבואר בהקדמה... פראג תקנ"ג 1792. [2], קז דף.

חתן המחבר ר' זעליגמאן זולצבאך מספר בהקדמתו בין השאר: "חידושי תורתו של ר' מאיר ממש על כל הש"ס. ברם אמרנו דפסת מרובה כו' כי אין לאל ידינו להוציא כסף מחשבתינו מכח אל הפועל מרוב הוצאות הדפוס... ואמרנו קמא קמא דתיקן נעלה על שולחן מלכים... לקטנו חמש מסכת' אשר הוציא בנפה וכברה בעיון רב... בלימוד הישיבה... נוסף לזה מצאנו ראוי לקדש... בחידושי חולין ושבועות...

בסוף שנות השבעים של המאה ה-18, הגיע ר' אליהו מפינטשוב להונגריה. אף-על-פי שכדבריו "מעולם לא עלה על לבי לעלות במעלות... להיות נגיד על עם ה' ולישב על כסא הוראה", קיבל על עצמו את עול הרבנות בעיר גרוסווארדיין. אך לא שפר עליו חלקו ברבנות זו. לפיכך הוא עוזב את העיר ונודד צפונה עד שנבחר לרבה של באטורקעס, בה נפטר ביום יח בניסן תקמ"ו (1786). חיבורו הגדול והחשוב ביותר של ר' אליהו מפינטשוב הוא

ספר הדרת אליהו חלק ראשון... אשר חידש המחבר ודרוש דרש... בעשרה מאמרות... נאם הגבר אשר יסד הבית וגם בנה ה"ה מוה"ר אליהו בה"ס מענה אליהו ואיתן מושבו כעת חונה בק"ק באטירקעס במדינת הגר סמוך לק"ק אובן ישן... פראג תקמ"ה. [4], קנה, [1], ג, [3] דף.

בהקדמתו מתאר המחבר את הרפתקאותיו. קטעים נרחבים מהן כבר הובאו במקום אחר¹⁷ ולא נכפיל אותם גם כאן.

מהר"ם ברבי

דרכנו מביאה אותנו שוב לפרסבורג. ממלא מקומו של ר' יצחק לנדא היה הגאון הנודע ר' מאיר ב"ר שאול ברבי. הוא שימש ברבנות בעיר מולדתו האלברשטאדט כראב"ד. בשנת תקכ"ד (1763) נבחר לרבה של פרסבורג. בה נפטר ביום ה באב תקמ"ט (1789). נחשב כאחד מגדולי הדור ועומד בראש ישיבה גדולה למדי בפרסבורג. כשלוש שנים לפני פטירתו מסר לרפוס את החלק הראשון של

ספר חידושי הלכות מהר"ם ברבי... ה"ה הגאון אמיתי מופ"ה... מוהר"ר מאיר ברבי נרו אב"ד ור"מ דק"ק פרסבורג... על שיטות ומסכת ארבעה: ביצה, ערבי פסחים, קדושין, כתובת[!] עם שיטות עמוקות... ויחקקם בעט ברזל ועופרת... על מזבח הדפוס... מוהר"ר מיכל מייא נר"ו... [ו]חתנא דבי נשיאה הרב המובהק המפורסם מו"ה זעליגמאן... דיהרנפורט תקמ"ו. [1], א, קו דף.

17 ראה מש"כ בספר "חכמי טראנסילוואניה" בערכו (עמ' 109). נוסף כאן (שלא ידענו כעת שכתבנו את ערכו בספר הנ"ל) שספר

"הדרת אליהו" קוצר ועובד בשם "אדרת אליהו" (נאווי דוואהר תקס"ה).

בסוף שנות השבעים של המאה ה־18, הגיע ר' אליהו מפינטשוב להונגריה. אף־על־פי שכדבריו "מעולם לא עלה על לבי לעלות במעלות... להיות נגיד על עם ה' ולישב על כסא הוראה", קיבל על עצמו את עול הרבנות בעיר גרוסווארדיין. אך לא שפר עליו חלקו ברבנות זו. לפיכך הוא עוזב את העיר ונודד צפונה עד שנבחר לרבה של באטורקעס, בה נפטר ביום יח בניסן תקמ"ו (1786). חיבורו הגדול והחשוב ביותר של ר' אליהו מפינטשוב הוא

ספר הדרת אליהו חלק ראשון... אשר חידש המחבר ודרוש דרשו... בעשרה מאמרות... נאם הגבר אשר יסד הבית וגם בנה ה"ה מוה"ר אליהו בה"ס מענה אליהו ואיתן מושבו כעת חונה בק"ק באטירקעס במדינת הגר סמוך לק"ק אובן ישן... פראג תקמ"ה. [4], קנה, [1], ו, [3] דף.

בהקדמתו מתאר המחבר את הרפתקאותיו. קטעים נרחבים מהן כבר הובאו במקום אחר¹⁷ ולא נכפיל אותם גם כאן.

מהר"ם ברבי

דרכנו מביאה אותנו שוב לפרסבורג. ממלא מקומו של ר' יצחק לנדא היה הגאון הנודע ר' מאיר ב"ר שאול ברבי. הוא שימש ברבנות בעיר מולדתו האלברשטאדט כראב"ד. בשנת תקכ"ד (1763) נבחר לרבה של פרסבורג. בה נפטר ביום ה באב תקמ"ט (1789). נחשב כאחד מגדולי הדור ועומד בראש ישיבה גדולה למדי בפרסבורג. כשלוש שנים לפני פטירתו מסר לדפוס את החלק הראשון של

ספר חידושי הלכות מהר"ם ברבי... ה"ה הגאון אמיתי מופ"ה... מוהר"ר מאיר ברבי נרו אב"ד ור"מ דק"ק פרשבורג... על שיטות ומסכת ארבעה: ביצה, ערבי פסחים, קדושין, כתובת[!] עם שיטות עמוקות... ויחקקם בעט ברזל ועופרת... על מזבח הדפוס... מוהר"ר מיכל מייא נר"ו... [נ]חתנא דבי נשיאה הרב המובהק המפורסם מו"ה זעליגמאן... דיהרנפורט תקמ"ו. [1], א, קו דף.

17 ראה מש"כ בספר "חכמי טראנסילוואניה" בערכו (עמ' 109). נוסף כאן (שלא ידענו בעת שכתבנו את ערכו בספר הנ"ל) שספר

מדברי המחבר בהקדמתו: "מיום שעמדתי על דעתי נתגדלתי בין החכמים... אנשי השם ק"ק הלבר שטאט וצב"י שמור בתוכם... מהור"ר צבי הירש אב"ד דק"ק הנ"ל... ואשר נשאתי על כנפי נשרים כתפי אבי הצדיק המונח[!] מוהר"ר שואל זצ"ל להכרך הנורא ק"ק פפ"ד... ה"ה מ"ו הגאון אמתי בעל שב יעקב זצ"ל... ומשם יצאתי סמוך לאיש למקום הראשון ק"ק הלבר שטאט... עד שנמנו עלי ברוב חסדם להיות להם לראש בית דינם... וזה עשרים ושנים... קאי ק"ק פרעשבורג... להיות להם לאב"ד ולהגדיל עדרים להרבות ישיבתם". מדף ק ואילך: דרשות לשבת הגדול ולשבת תשובה.

לפני פטירתו מינה מהר"ם ברבי שנים מחשובי הקהילה בפרסבורג, תלמידי חכם אמידים, לאפוטרופסים על הדפסת שאר ספריו מן העזבון, שכלל חיבורים רבים: חידושים על כל הש"ס וכנראה חיבורים נוספים. ואף־על־פי־כן לא נדפס אלא עוד כרך אחד, הכולל חידושים על חמש מסכתות וחלק קטן מחיבוריו האחרים:

חידושי מהר"ם ברבי חלק שני... על חמש מסכתות: יומא, סוכה, גיטין, חולין, שבועות. בסופו דרושים ופרושים נחמדים... על התורה כסדרן על הפרשיות... [מאת] הרב הגאון הגדול... מוהר"ר מאיר ברבי זצ"ל... הובא לבית הדפוס ע"י האלוף התורני המופלג הנגיד הקצין המפורסם מוהר"ר וואלף טעבין נר"ו והנגיד הקצין כהר"ר שמעון לביאוס יצ"ו המה האפוטרופסים שהתמנה[!] הגאון המחבר זצ"ל כמבואר בהקדמה... פראג תקנ"ג 1792. [2], קז דף.

חתן המחבר ר' זעליגמאן זולצבאך מספר בהקדמתו בין השאר: "חידושי תורתו של ר' מאיר ממש על כל הש"ס. ברם אמרנו דפסת מרובה כו' כי אין לאל ידינו להוציא כסף מחשבתינו מכח אל הפועל מרוב הוצאות הדפוס... ואמרנו קמא קמא דתיקן נעלה על שולחן מלכים... לקטנו חמש מסכת' אשר הוציא בנפה וכברה בעיון רב... בלימוד הישיבה... נוסף לזה מצאנו ראוי לקדש... בחידושי חולין ושבועות...

"הדרת אליהו" קוצר ועובד בשם "אדרת אליהו" (נאווי דוואהר תקס"ה).

ופירקי' נאה... להעלות עולת שבת בשבתו מבראשית עד לעיני כל ישראל". בדפים פא—צא חידושי אגדה על התורה; מדף צא ע"ב ואילך חידושים על חמש שיטות: שיטת טעם כעיקר, סוגיא דשמונה עשר דבר, שיטה דשיקול הדעת, שיטת שינוי ויאוש.

מחבר נוסף מרעכניץ הוא ר' אהרן ב"ר יצחק, שנבחר לרב לאחר שר' אלעזר קליר עזבה. קודם היה רב בהאליטש ומשם היה מעין דרשן נודד בקהילות מורביה ובוהמיה. כנראה שהיה דרשן מעולה ומבוקש וחביב על ההמונים. לאחר שנבחר לרבה של רעכניץ הפסיק את נדידותיו. בשנת תק"ס (1800) לערך עלה לארץ-ישראל ובה נפטר¹⁸. בישובו ברעכניץ הדפיס חלק קטן מחיבורו על התורה:

ספר בית אהרן חלק ראשון על ספר בראשית אשר חברתי אני הצעיר אהרן בה"ה א"א התר' כהר"ר איצק זצ"ל חונה פה ק"ק רעכניץ במדינת הגר... אין דרשה בלא חידוש... לע"ע אביא לבית הדפוס על ספר בראשית לבד מחמת כי אפס כסף ועוד חזון למועד במהרה בקרב הימים... גם יתר הד' ספרים על תורת משה אשר בידי מוכן להדפיס... זולצבאך תקמ"ו. [2], סב, דף.

בכל פרשה מקדים המחבר "דבר הלכה", כלומר דרוש על דרך הפלפול והחידוד ולאחריו דרוש על-פי דרך האגדה. מהקדמת המחבר: "בראשית ממלאכתי בק"ק האליטש הגדתי לעם מדי שבת בשבת דברים המושכים ללבבות ולנפשות... ופרשתי כנפי יונה ואעופה במדינת הגר ומעלהין ופיהם ובק"ק פראג וינסו אותי שם עשר פעמים אשר שמעו בקולי... בכל בתי כנסיות... ואחר סמו"ך תמוך התומך אשורי כסאי להשית בק"ק רעכניץ בחג העצרת אצרתי בבשרתי צדק על פי דרשות אשר חצבתי לעם הקודש מעשה רש"ת והגדתי קצת בפלפול ובמוסר". מכאן, שקהילת רעכניץ בחרה בר' אהרן כרב לאחר דרשה שלו בחג השבועות (כנראה בשנת תקמ"א או תקמ"ב 1781/82). המסכימים על הספר: ר' גרשון חיות אב"ד נ"ש והמדינה, ר' מאיר ברבי אב"ד פרשבורג, ר'

18 נזכר אצל יעקב גליס, אנציקלופדיה לחכמי ארץ ישראל, כרך א, עמ' קסג, אך לא נודע תאריך פטירתו. ראה גם י"י גרינוואלד, סיני, כרך כו, עמ' רכורכט. תשובה אליו בנודע ביהודה תנינא, אה"ע סי' צב. יהודי רעכניץ וכן יחידים מקהילות אחרות הבטיחו לשלוח לו

לעמל הלוי מגלוגא אב"ד אייזנשטאט, ר' אלעזר קליר אב"ד קעלין. המסכימים מעלים על נס את דרשותיו של המחבר, המצטיינות בחריפות ובבקיאות ולוקחות לב שומעיהן.

חכמת המסכן (ר' יוסף שלמה מפרסבורג)

ושוב לפרסבורג, העיר שהוציאה מקרבה כמה וכמה חכמים ומחברים. והפעם — ר' יוסף שלמה ב"ר מאיר שנוולד בפרסבורג בשנת תקי"ד (1754). למד בשיבת מהר"ם ברבי. כגיל יט בחרו ר' יחזקאל לנדא אב"ד פראג לחתנו. שלוש עשרה שנה ישב בפראג סמוך על שולחן חותנו ועסק בתורה ועזר כנראה לחותנו בניהול הישיבה. חותנו חיבבו והשתבח בו ואף הדפיס חידוש שלו בסוף שו"ת נודע ביהודה מהדורא קמא¹⁹. בשנת תק"ם הוציא בפראג קונטרס קטן בשם "מנחת עני" העוסק ב"שיטה אחת מכל השיטות המוכנים אצלי" המוקדש כולו להלכות רבית בחריפות ובפלפול חד, ברוח הזמן והמקום. כעבור שבע שנים, התגרש מאשתו לאחר 13 שנות נישואין ונשאר בעירום ובחוסר כל, הוא מוציא שוב חיבור בשם "מנחת עני" והפעם שלא על דרך המליצה:

ספר מנחת עני אשר חיבר איש נכאב ועני יוסף שלמה מפ"ב וכבר נדפס בפראג שנת תק"ם איזה דפין וקראתי ג"כ בשם הג"ל ושם מבואר טעמו. ואצפה לתשועת ה' להוציא מהרה ספרי על הרמב"ם והראב"ד וחקירות... והוצאות הדפוס אין ידי משגת להדפיס אותו ראשון. ותשועת ה' כהרף עין ואז תתענג נפשי ונפש אמי מורתי הצדיקות[!] והמוחכמה מרת גאלדה תי' אלמנת מוהר"ר מאיר פרעשבורג זצ"ל בווינא. פיורדא תקמ"ז. [1], מא, [4] דף.

בהקדמתו שנחתמה ביום י אדר תקמ"ז (1787) מבכה המחבר את מר גורלו: "אמר יוסף שלמה המחבר בלב קרוע ונשבר... מיום שמתו שלשה בנים זכרים נחמדים... ועתה גם זאת שנלקח ממני העדפה לאשה כתובה ולהאיש שובר... ואשתי אשר היתה מר ממות

מעות לא"י ואת החלק החמישי ממעות הנקבץ ביקש למסור לאשתו שלא עלתה. על כך תשובה בחתם סופר אה"ע ח"א סי' קלב. 19 "דברי חתני התורני המופלא נר"ו דברים ישרים ונכונים הם ודברי טעם... וכל הני מילי מעליותא לתאמרי משמי' דחתני שיי'".

ושונאי חנם גדלו והצליחו... ובלי העמדה בדין נטלו ממני הרכוש והנפשות ובין יום ולילה תבחר נפשי למות... והיא ושני אחיה נפתחים שלשה ספרים ספר כריתות. ובן תשעה עשר הייתי כשיצאתי מימי בחרות ושלש עשרה שנים היינו קשורות ובחשון העבר בין הדבקים נעשה הפירדות... יצאתי ריקם ומזונותי בידי בשר ודם מרורים כזית... וכאילו דמי הותרה... והנחתי ועזבתי בני גבריאל איצק²⁰ ה' יגדלנו לתורה ולחופה ולמ"ט אשר לו נפשי קשורה וביום ד העבר מבין זכר ששמו ממני עדיין נעלם נתבשר לי הבשורה וה' יודע אם אזכה לראות פניהם... ובאתי ריקם ריקם לק"ק פיורדא... ונדרתי להדפיס חידושי בעת צרה".

הספר כולל חידושים חריפים, רובם קצרים, על סוגיות ועניינים שונים, ללא סדר נראה לעין. הוא מזכיר את חמיו לשעבר כמה פעמים בחיבור²¹ ורק פעם אחת בציון הקרבה המשפחתית לשעבר: "זה דר' יוסי הגלילי תירץ לי [מין] שהי' אדוני חמי מקדם הרב המאה"ג נר"י²². הוא נפגש בפראנקפורט עם ר' פנחס הורוויץ שהעניק לו את ספרו הפלאה על מסכת כתובות שנדפס באותה שנה (אופנבאך תקמ"ז)²³.

בעל שמן רקח

בפרק-זמן זה החלה פעילות ספרותית-תורנית של אחד מגדולי המחברים, שנמשכה בפוריות רבה למעלה מחמישים שנה בחיי המחבר ולאחר מכן שנים מרובות לאחר פטירתו. תחילתה של פעילות זו בפולין, המשכה במורביה-בוהמיה וסופה בהונגריה. ר' אלעזר ב"ר אריה ליב לעזר נולד בשנת תקי"ח (1758) בעיר וואידיסלוב שבפולין למשפחה מיוחסת של רבנים. אביו לא שימש ברבנות והיה סוחר אמיד. תלמיד סבו ר' פנחס זעליג בעל "עטרת פז" עד גיל טז, כשחזר לבית אבותיו בוואידיסלוב. בן יז נשא לאשה את בת ר' יואל ב"ר יצחק שהיה חתן ר' אריה ליב אב"ד אמשטרדם בעל "גור אריה". מיד לאחר נשואיו נתמנה לדיין בעיר מולדתו. בן עשרים נבחר לרבה של פילץ, בה שימש למעלה מעשרים שנה.

20 ר' גבריאל איצק בפראג הדפיס ביידיש-דייטש ספר בשם "רעליגיעזע געשפרעכע" (פראג תקפ"ה). נזכר בשו"ת שמן רקח החדשות יו"ד סי' ז, השמטות סי' יא: "לק' פראג להאברך התורני השנון מו"ה גבריאל איצק סג"ל נכד בעל נודע ביהודה". 21 כגון בדף ט ע"ב: "הנה בספר אדמ"ו נודע ביהודה תשובה פב ביורה דעה מאריך בזה"; בדף טז ע"ב: "ולפ"ו תרצתי קושיא

ספר שאלות ותשובות שמן רקח חלק ראשון אשר יגעתי ומצאתי בעזה"י אנכי הצעיר אלעזר בלאא"מ הרבני המופלג הנגיד המפורסם מוהר"ר ארי' ליב נ"י בהרב הגאון המפורסם מו"ה פינחס זעליג זצ"ל בעהמ"ח עטרת פז נין ונכד להגאון... מו"ה יצחק זצ"ל שהי' אב"ד ור"מ דק"ק קראקא והגליל יע"א. בתוך עמי אנכי יושב בק"ק פילץ יע"א... נאווי דוואהר תקמ"ח. סח דף.

כולל פו סימנים (או"ח סי' א—לד, יו"ד סי' לה—נא, אה"ע סי' נד—ס, חו"מ סי' סא—פו). בהקדמתו מתנצל המחבר על הדפסת ספר כשו"ת להלכה ולמעשה למרות ש"צעיר אני לימים". בהמשך ההקדמה מסביר ר' אלעזר לעזר ש"יסוד החיבור הוא על שו"ת ולא הלכתי בגדולות ובנפלאות רק בקרוב אל הפשוט הקרוב קרוב קודם וגם יעצני כליותי לבחור מעט פלפולים בדרך פלפול וסברא להעיר לב המעיין ולחדד התלמידים. והגם כי כעת בעזה"י אכשר דרא וחזרה העטרה ליושנה ללמוד עפ"י פוסקים ראשונים הרי"ף והרמב"ם והרא"ש והטור ונושאי כליהם... אשר המה לנו למאירת עינים ואלמלא הם ח"ו היינו מגששים כעורים באפילה

הג"ב בספר צל"ח על מס' פסחים ועוד.

22 מנחת עני דף מ ע"ב.

23 שם דף לו ע"א: "בחזירתי מק"ק פ"פ דמיין בשעת גמר הדפוס ומחמת חיבה יתירה וחביב עלי תורתו של הגאון הגדול אב"ד ור"מ דפפ"ד מצאתי בספר שניתן לי במתנה".

ושונואי חנם גדלו והצליחו... ובלי העמדה בדין נטלו ממני הרכוש והנפשות ובין יום ולילה תבחר נפשי למות... והיא ושני אחיה נפתחים שלשה ספרים ספר כריתות. ובן תשעה עשר הייתי כשיצאתי מימי בחרות ושלש עשרה שנים היינו קשורות ובחשון העבר בין הדבקים נעשה הפירדות... יצאתי ריקם ומזונותי בידי בשר ודם מוררים כזית... וכאילו דמי הותרה... והנחתי ועזבתי בני גבריאֵל איצק²⁰ ה' יגדלנו לתורה ולחופה ולמ"ט אשר לו נפשי קשורה וביום ד העבר מבן זכר ששמו ממני עדיין נעלם נתבשר לי הבשורה וה' יודע אם אזכה לראות פניהם... ובאתי ריקם ריקם לק"ק פיורדא... ונדרתי להדפיס חידושי בעת צרה".

הספר כולל חידושים חריפים, רובם קצרים, על סוגיות ועניינים שונים, ללא סדר נראה לעין. הוא מזכיר את חמיו לשעבר כמה פעמים בחיבורי²¹ ורק פעם אחת בציון הקרבה המשפחתית לשעבר: "זה דר' יוסי הגלילי תירץ לי [מין] שהי' אדוני חמי מקדם הרב המאה"ג נר"ו²². הוא נפגש בפראנקפורט עם ר' פנחס הורוויץ שהעניק לו את ספרו הפלאה על מסכת כתובות שנדפס באותה שנה (אופנבאך תקמ"ז)²³.

בעל שמן רקח

בפרק־זמן זה החלה פעילות ספרותית־תורנית של אחד מגדולי המחברים, שנמשכה בפוריות רבה למעלה מחמישים שנה בחיי המחבר ולאחר מכן שנים מרובות לאחר פטירתו. תחילתה של פעילות זו בפולין, המשכה במורביה־בוהמיה וסופה בהונגריה. ר' אלעזר ב"ר אריה ליב לעוו נולד בשנת תקי"ח (1758) בעיר וואידיסלוב שבפולין למשפחה מיוחסת של רבנים. אביו לא שימש ברבנות והיה סוחר אמיד. תלמיד סבו ר' פנחס זעליג בעל "עטרת פז" עד גיל טז, כשחזר לבית אבותיו בוואידיסלוב. בן יז נשא לאשה את בת ר' יואל ב"ר יצחק שהיה חתן ר' אריה ליב אב"ד אמשטרדם בעל "גור אריה". מיד לאחר נשואיו נתמנה לדיין בעיר מולדתו. בן עשרים נבחר לרבה של פילץ, בה שימש למעלה מעשרים שנה.

20 ר' גבריאֵל איצק בפראג הדפיס ביידיש־דייטש ספר בשם "רעליגיעזע געשפרעכע" (פראג תקפ"ה). נזכר בשו"ת שמן רקח החדשות יו"ד סי' ז, השמטות סי' יא: "לק' פראג להאברך התורני השנון מו"ה גבריאֵל איצק סג"ל נכד בעל נודע ביהודה".

21 כגון בדף ט ע"ב: "הנה בספר אדמ"ו נודע ביהודה תשובה פב ביורה דעה מאריך בזה"; בדף טז ע"ב: "ולפ"ו תרצתי קושיא

בשנת תקנ"ב (1792) נפטרה אשתו. שנה לאחר מכן נשא את בתו של ר' יצחק אברהם כ"ץ אב"ד פינטשוב בעל "כתר כהונה". בשנת תק"ס (1800) נבחר לרבה של טרישט במורביה בהמלצת רב המדינה, ר' מרדכי בנעט. בשנת תקע"ב (1812) נבחר לרב בערים ראנשבורג, פילזן וקלאטה בבוהמיה. בשנת תקע"ה (1815) נענה לבקשת קהילת טרישט וחזר לשמש בה ברבנות. בשנת תקפ"א (1821), לאחר השריפה הגדולה בטרישט ולאחר שהשלטונות הגבילו את מספר היהודים במדינה עבר להונגריה. תחילה היה רבה של מיקאלאש ובשנת תקצ"א (1831) נענה לקהילת סאנטוב לשמש בה ברבנות. בה נפטר ביום כז בשבט תקצ"ז (1837). ספרו הראשון נדפס בטרם מלאו לו שלושים שנה:

ספר שאלות ותשובות שמן רקח חלק ראשון אשר יגעתי ומצאתי בעזה"י אנכי הצעיר אלעזר בלאא"מ הרבני המופלג הנגיד המפורסם מוהר"ר ארי' ליב נ"י בהרב הגאון המפורסם מו"ה פינחס זעליג זצ"ל בעהמ"ח עטרת פז נין ונכד להגאון... מו"ה יצחק זצ"ל שהי' אב"ד ור"מ דק"ק קראקא והגליל יע"א. בתוך עמי אנכי יושב בק"ק פילץ יע"א... נאווי דוואהר תקמ"ח. סח דף.

כולל פו סימנים (או"ח סי' א—לד, יו"ד סי' לה—נא, אה"ע סי' נד—ס, חו"מ סי' סא—פן). בהקדמתו מתנצל המחבר על הדפסת ספר כשו"ת להלכה ולמעשה למרות ש"צעיר אני לימים". בהמשך ההקדמה מסביר ר' אלעזר לעוו ש"יסוד החיבור הוא על שו"ת ולא הלכתי בגדולות ובנפלאות רק בקרוב אל הפשוט הקרוב קרוב קודם וגם יעצני כליותי לבחור מעט פלפולים בדרך פלפול וסברא להעיר לב המעיין ולחדד התלמידים. והגם כי כעת בעזה"י אכשר דרא וחזרה העטרה ליושנה ללמוד עפ"י פוסקים ראשונים הרי"ף והרמב"ם והרא"ש והטור ונושאי כליהם... אשר המה לנו למאירת עינים ואלמלא הם ח"ו היינו מגששים כעורים באפילה

הג"ג בספר צל"ח על מס' פסחים ועוד.

22 מנחת עני דף מ ע"ב.

23 שם דף לו ע"א: "בחזירתי מק"ק פ"פ דמייך בשעת גמר הדפוס ומחמת חיבה יתירה וחביב עלי תורתו של הגאון הגדול אב"ד ור"מ דפפ"ד מצאתי בספר שניתן לי במתנה".

אעפ"כ רבים מצעירי הצאן מבקשים תפקידם בפולס בדרך חידוד ובטלתי רצוני וכתבתי איזה פלפולים וישוב איזו קושיות ותמיהות בגפ"ת אך אין זה עיקר כוונת חיבורי. ואתה הקורא החיבור הנה אודיע את דרכי בחיבור הזה... לכתוב בתחילת הענין דברים פשוטים ובהמשך הענין לפעמים יסתעף מזה דברים נחמדים וישרים". בסוף הספר (מדף נז ואילך) שלושה דרושים: "אמר המחבר היות כי נפשי חשקה שיהי חיבורי הלז דבר השוה לכל נפש אף אותם שאין להם עסק בש"ס ופוסקים על כן אמרתי לכתוב כאן איזה דרושים... מחיבורי סמא דחיי אשר חיברתי"²⁴. המסכמים על הספר הם ר' יצחק סג"ל אב"ד קראקא, ר' שמואל אב"ד ווילנא, ר' ירמיה אב"ד מאטרס דארף, ר' אברהם אבלי אב"ד קאליש, ר' מאיר צילץ אב"ד לאסק, ר' אפרים יהודא ליב אב"ד וויסאקי דליטא. למרות צעירותו של המחבר בא במשא"ומתן של הלכה עם רבים מגדולי דורו ובראשם בעל נודע ביהודה²⁵. גם עם שנים מרבני הונגריה נשא ונתן בהלכה, ר' מאיר ברבי ור' ירמיה ממאטרסדורף, שאף הסכים, כאמור, על הספר²⁶.

חיבורו הבא, שקטע ממנו הדפיס ר' אלעזר לעוו בספרו הראשון, נדפס אף הוא בהיותו עדיין רב בפילץ שבפולין:

ספר סמא דחיי, ח"י דרושים נחמדים ויקרים... אשר דרש ברבים ה"ה הרב המאור הגאון הגדול... מהור"ר אלעזר אב"ד דק"ק פילץ... הובא לבית הדפוס ע"י התאמצות והתעסקות והתפעלות ה"ה... מהור"ר יחזקאל בהרבני מהור"ר יצחק נ"י מק"ק וואיידסלוב... ווארשא תקנ"ו. [1], נד דף.

בדרוש יז (דף מא ע"ב — מד ע"ב): "הספד על פטירת רבינו הגדול גאון הגאונים רב רבנין מאור הגולה... מו"ה יחזקאל סג"ל לנדא... והעמיד תלמידים לאלפים ולרבבות".

בחיבורו הבא משנה ר' אלעזר לעוו כיוון במגמות חיבוריו ומדפיס בשנה אחת ובאותו מקום שני

חיבורים. חיבור אחד הוא הוצאת וההדרת ספרו של אחד הגאונים האחרונים:

ספר המקח והממכר לרבינו האי גאון בנו של רב שרירא גאון זצ"ל אשר בכלל ג"כ ספר המשכון ומשפטי התנאי ומשפטי הלואות ודינים אחרים... וספר זר זהב סביב לבאר כל המראה מקומו וחילופי גרסאות וגם לפעמים מראה מקום אשר הביאו הפוסקים הראשונים והאחרונים דברי רבינו המחבר זצ"ל... אשר חברתי ולקטתי בעזה"י אנכי הצעיר אלעזר החו"ר בק"ק פילץ יצ"ו... בלאאמ"ו... מו"ה ארי' ליב נ"י... וויין תק"ס. ק דף.

בהקדמתו מסביר ר' אלעזר לעוו למה נזקק לחיבור זה: "אודה ה'... אשר אינה לידי הספר הנחמד הלז. וכאשר הצצתי בו ראיתי כי חכו ממתקים וכולו מחמדים. ואמנם רבינו הגדול זצ"ל לעוצם בינתו ובקיאיותו בים התלמוד לא הזכיר שום מראה מקום... ולפעמים שהי' לרבינו זצ"ל גירסא אחרת מאשר לפנינו וגם כי בדפוס הראשון [ויניציאה שס"ב] נפלו כמה טעותים וכולו קמשונים... ואמרתי בלבי כי אקח מועד... לרשום כל המראה מקומות וחילופי גרסאות ולתקן הטעותי... ועם כ"ז לא שלחתי בו יד להגיה בפנים והנחתי החיבור כמות שהי' וכתבתי הכל על הגליון. וגם רשמתי לפני כשהביאו הפוסקים דברי רבינו זצ"ל אם כפותר ואם כסותר... רשמתי הכל בקיצור נמרץ וקראתיו בשם זר זהב... והיות כי הספר הלז אינו בנמצא... אמרתי לזכות את הרכים ולהביאו לבית הדפוס". "זר זהב" נדפס בתחתית העמודים בציוני א"ב.

הספר השני שהדפיס באותה שנה מתקשר לספר "המקח והממכר" בכך, שהוא דן בכללי הש"ס ובדרכי הלימוד בכלל, כשם שספר המקח והממכר דן אף הוא בכללי הפסיקה בדיני ממונות:

ספר תורת חסד אשר חברתי ולקטתי בעזה"י אנכי הצעיר אליעזר [צ"ל אלעזר]... בלאאמ"ו... מו"ה ארי' ליב נ"י... בתוך עמי אנכי יושב פה ק"ק פילשיץ. וויין תק"ס. מו דף.

24 עם מהר"ם ברבי ס' יח, יט (תקמ"ז); עם ר' ירמיה ס' מד, מה (תקמ"א). גם לר' יואב ב"ר ירמיה ארבע תשובות (ס' סב"סה), אך אז ישב עדיין ר' יואב בפולין כאב"ד זארנאוצי.

כעבור חמש שנים חוזר ר' אלעזר לעוו ומביא לדפוס ספר בכללי הש"ס, אך הפעם בהיקף גדול בהרבה:

ספר שערי חכמה והוא כולל במספר ש"ב שמעתתא אשר חברתי ולקטתי בעזה"י אנכי הצעיר אלעזר... בלא"א... מו"ה ארי' ליב נ"י... תוך עמי אנכי יושב בקהלה מפוארה ומהוללה ק"ק טרישט יע"א. פראג תקס"ז 1807. [2], פב, [7] דף.

גם בחיבור זה הוסיף המחבר דברי דרוש, כפי שהמחבר כותב בהקדמתו: "והיות כי חשקה נפשי שיהי חיבורי זה שוה לכל נפש גם להאנשים העמלים במלאכתן וטרודים על המח' ועל הכלכלה אשר אין להם עסק בש"ס ופוסקים לזאת צרפתי לחיבורי זה איזה דרושים נחמדים במילי דאגדתא אשר דרשתי בשער בת רבים פה ק"ק טרישט יע"א... וקראתן בשם שערי יראה". בסוף הספר (דפים סח ע"ב — פב ע"ב): שערי יראה, שמונה דרושים.

בהמשך ההקדמה מוסר ר' אלעזר פרטים מאלפים מחייו עד לשלב זה: "... ומנעורי נשאתי עלי עול התורה כי בהיותי כבר שיכסר הייתי בתוך המנויין מן הדיינים על מדין בק"ק וואיידסלוב ובהיותי כבן עשרים שנה נתקבלתי באהבה להיות בק"ק פילץ... וזה לי יותר מעשרים שנה אשר ישבתי ביניהם באהבה... וזה קרוב לשמנה שנים נקרא נקראתי לבוא לעיר מלאה חכמים וסופרים ק"ק טרישט יע"א אשר יושבים בה חכמים ונבונים כנענים נכבדי ארץ... נגידים ונדיבים הרבו עלי מוהר ומתן". בספר הסכמת חותנו ר' יצחק אברהם הכהן אב"ד פינטשוב, נאמר בה: "וזה כמשלש שבועות אשר נתעלסנו יחד באהבה גם יומם גם לילה מהנשף עד הערב... והראני את כל נכותה ומהטוב אשר חנן ד' אותו בספרו הרמה".

פחות משלוש שנים לאחר מכן, שוב נותן את דעתו ר' אלעזר לעוו ל"סקל קמשונים" מספריהם של ארבעה מפרשים ראשונים ולהעמיד את הגרסא הנכונה על תלה:

[ספר עיני העדה] והיה למראה עיני העדה... תוספת רי"ד על קידושין ועל מסכת תענית,

28 רבים תוהים מה היה שם משפחתו של בעל שמן רקח. בספר זה ניתנה החשובה בידי הצנזור הידוע מפראג, קארל פישר, הרושם בשער הספר Elazar Loew.

מהקדמת המחבר: "כבר נודע תועלת הכללים כי רב הוא וגדולי ראשונים חברו ע"ז ספרים מיוחדים... קבצתים על יד על יד ורשמתי לי לזכרון דבר הנוגע אל הכלל. והנה הגיעני ספר חות יאיר וראיתי להגאון הנ"ל בסי' צ"ד שם הראה ידו הגדולה ועוצם בקיאיותו בש"ס ופוסקים. ואותן הכללים שהביאן הרב ולא חדשתי בהם לא כתבתי בקונטרס זה... אך ת"ל כביר מצאה ידי כמה כללים שלא דיבר בהם הרב ומנהן אשר דיבר בהם הרב ואני בחמלת השי"ת עלי הוספתי בתוספת מרובה על העיקר רשמתי אותם בקיצור נמרץ... וגם כתבתי איזה כללים ובהם כמה פלפולים עמוקים בש"ס ופוסקים... למען תהי' חיבורי זה שוה לכל נפש גם המבקשים דרך פלפול". הספר כולל לט כללים. בסוף הספר: "ק"א [=קונטרס אחרון]. אמר המחבר אחרי שגמרתי חיבורי הלז הגיעני ס' קרבן נתנאל וראיתי בכמה מקומות אשר דיבר בעניני הכללים אשר כתבתי בהם ולא הי' באפשרי להכניס דברי בפנים לכן אמרתי לכתוב בק"א". בספר זה הביא, כנראה לראשונה, דברי תורה בשם בנו, ר' בנימין וואלף, בעל "שערי תורה", שהיה אז בן עשרים ושמונה²⁷.

בעקבות שני הספרים שנדפסו בשנת תק"ס החלה תקופה חדשה בחיי ר' אלעזר לעוו. בשנה זו עבר למדינת מורביה והחל לשמש ברבנות טרישט. כעבור שנתיים הוא מביא לדפוס את ספרו הבא:

ספר שאלות ותשובות שמן רקח והוא חלק שני מחלקי השו"ת אשר חברתי בעזה"י אנכי הצעיר אלעזר²⁸ בלאאמ"ו... מו"ה ארי' ליב נ"י... בתוך עמי אנכי יושב בק"ק טרישט יע"א. פראג תקס"ב. [1], עב דף.

כולל פה סימנים (או"ח ס' א — יג, יו"ד ס' יד — לא, אה"ע ס' לב — נג, חו"מ ס' נד — פה). בדפים נט — עא באורי חושן משפט. ברובם המכריע של התשובות הושמט שם השואל. מבין המעטים הנזכרים מצאנו תשובות לשלושה מחכמי הונגריה: ר' דוד דייטש אב"ד סערדאהעלי (ס' ו), ר' משה הירש אב"ד לאשברין (ס' יט) ור' אברהם הלוי אב"ד מונקאטש (ס' נו משנת תקס"א וס"י נו).

27 כלל לח (דף לט ע"ב): "בשם בני הרב החריף המופלג מו"ה בנימין וואלף ש"י בדיני ברירה". הוא נולד בשנת תקל"ב. ראה לקמן בפרק הבא על בעל "שערי תורה".

מהקדמת המחבר: "כבר נודע תועלת הכללים כי רב הוא וגדולי ראשונים חברו ע"ז ספרים מיוחדים... קבצתם על יד על יד ורשמתי לי לזכרון דבר הנוגע אל הכלל. והנה הגיעני ספר חות יאיר וראיתי להגאון הנ"ל בסי' צ"ד שם הראה ידו הגדולה ועוצם בקיאותו בש"ס ופוסקים. ואותן הכללים שהביאן הרב ולא חדשתי בהם לא כתבתי בקונטרס זה... אך ת"ל כביר מצאה ידי כמה כללים שלא דיבר בהם הרב ומנהן אשר דיבר בהם הרב ואני בחמלת השי"ת עלי הוספתי בתוספת מרובה על העיקר רשמתי אותם בקיצור נמרץ... וגם כתבתי איזה כללים ובהם כמה פלפולים עמוקים בש"ס ופוסקים... למען תהי חיבורי זה שוה לכל נפש גם המבקשים דרך פלפול". הספר כולל לט כללים. בסוף הספר: "ק"א [=קונטרס אחרון]. אמר המחבר אחרי שגמרתי חיבורי הלז הגיעני ס' קרבן נתנאל וראיתי בכמה מקומות אשר דיבר בעניני הכללים אשר כתבתי בהם ולא הי' באפשרי להכניס דברי בפנים לכן אמרתי לכתוב בק"א". בספר זה הביא, כנראה לראשונה, דברי תורה בשם בנו, ר' בנימין וואלף, בעל "שערי תורה", שהיה אז בן עשרים ושמונה²⁷.

בעקבות שני הספרים שנדפסו בשנת תק"ס החלה תקופה חדשה בחיי ר' אלעזר לעזר. בשנה זו עבר למדינת מורביה והחל לשמש ברבנות טרישט. כעבור שנתיים הוא מביא לדפוס את ספרו הבא:

ספר שאלות ותשובות שמן רקח והוא חלק שני מחלקי השו"ת אשר חברתי בעזה"י אנכי הצעיר אלעזר²⁸ בלאאמ"ו... מו"ה ארי' ליב נ"י... בתוך עמי אנכי יושב בק"ק טרישט יע"א. פראג תקס"ב. [1], עב דף.

כולל פה סימנים (או"ח סי' א — יג, יו"ד סי' יד — לא, אה"ע סי' לב — נג, חו"מ סי' נד — פה). בדפים נט — עא באורי חושן משפט. ברובם המכריע של התשובות הושמט שם השואל. מבין המעטים הנזכרים מצאנו תשובות לשלושה מחכמי הונגריה: ר' דוד דייטש אב"ד סערדאהעלי (סי' ו), ר' משה הירש אב"ד לאשברין (סי' יט) ור' אברהם הלוי אב"ד מונקאטש (סי' נו משנת תקס"א וסי' נז).

27 כלל לח (דף לט ע"ב): "בשם בני הרב החריף המופלג מו"ה בנימין וואלף ש' בדיני ברירה". הוא נולד בשנת תקל"ב. ראה לקמן בפרק הבא על בעל "שערי תורה".

כעבור חמש שנים חוזר ר' אלעזר לעזר ומביא לדפוס ספר בכללי הש"ס, אך הפעם בהיקף גדול בהרבה:

ספר שערי חכמה והוא כולל במספר ש"ב שמעתתא אשר חברתי ולקטתי בעזה"י אנכי הצעיר אלעזר... בלא"א... מו"ה ארי' ליב נ"י... תוך עמי אנכי יושב בקהלה מפוארה ומהוללה ק"ק טרישט יע"א. פראג תקס"ז 1807. [2], פב, [7] דף.

גם בחיבור זה הוסיף המחבר דברי דרוש, כפי שהמחבר כותב בהקדמתו: "והיות כי חשקה נפשי שיהי' חיבורי זה שוה לכל נפש גם להאנשים העמלים במלאכתן וטרודים על המחי' ועל הכלכלה אשר אין להם עסק בש"ס ופוסקים לזאת צרפתי לחיבורי זה איזה דרושים נחמדים במילי דאגדתא אשר דרשתי בשער בת רבים פה ק"ק טרישט יע"א... וקראתן בשם שערי יראה". בסוף הספר (דפים סח ע"ב — פב ע"ב): שערי יראה, שמונה דרושים.

בהמשך ההקדמה מוסר ר' אלעזר פרטים מאלפים מחייו עד לשלב זה: "... ומנעורי נשאתי עלי עול התורה כי בהיותי כבר שיבסר הייתי בתוך המנויין מן הדיינים על מדין בק"ק וואידיסלוב ובהיותי כבן עשרים שנה נתקבלתי באהבה להיות בק"ק פילץ... וזה לי יותר מעשרים שנה אשר ישבתי ביניהם באהבה... וזה קרוב לשמנה שנים נקרא נקראתי לבוא לעיר מלאה חכמים וסופרים ק"ק טרישט יע"א אשר יושבים בה חכמים ונבונים כנענים נכבדי ארץ... נגידים ונדיבים הרבו עלי מוהר ומתן". בספר הסכמת חותנו ר' יצחק אברהם הכהן אב"ד פינטשוב, נאמר בה: "וזה כמשלש שבועות אשר נתעלסנו יחד באהבה גם יומם גם לילה מהנשף עד הערב... והראני את כל נכותה ומהטוב אשר חנן ד' אותו בספרו הרמה".

פחות משלוש שנים לאחר מכן, שוב נותן את דעתו ר' אלעזר לעזר ל"סקל קמשונים" מספריהם של ארבעה מפרשים ראשונים ולהעמיד את הגרסא הנכונה על תלה:

[ספר עיני העדה] והיה למראה עיני העדה... תוספת רי"ד על קידושין ועל מסכת תענית,

28 רבים תוהים מה היה שם משפחתו של בעל שמן רקח. בספר זה ניתנה התשובה בידי הצנוור הידוע מפראג, קארל פישר, הרושם בשער הספר Elazar Loew.

הריטב"א על קידושין, מהר"י אבן מג"ש על בבא בתרא, חידושי הר"ן על מסכת נדה. ונתוסף עליהם הגהות של הרב הגאון הגדול המפורסם מוהר"ר אלעזר [אב"ד] דק"ק טרישט נ"י ונקראו בשם זר זהב אשר יגע וטרח לסקל הקמשונים אשר נפלו בדפוס הראשונים. פראג תק"ע 1809. כ,קלב דף.

כ הדפים הראשונים כוללים תוספות רי"ד על קידושין; דפים ד—פ: הריטב"א על קידושין; דפים פא—קיב: מהר"י מגש על בבא בתרא; מדף קיג ואילך: חידושי הר"ן על מסכת נדה. בהקדמת ר' אלעזר לעזו נאמר בין השאר: "והנה ראיתי את ספר הריטב"א ותוס' רי"ד על קידושין אשר ה' נדפסים מקדם בערבוביאי ממש וגם נפלו בהם טעותים רבים עד אין מספר. לכן אמרתי לזכות את הרבים ותקנתים בעזה"י כל הטעותים וגם עשיתי ציונים לדפוס את הריטב"א בייחוד ואת התוס' רי"ד בייחוד... ולא שלחתי בו יד להגיה בגוף הספר כ"א כתבתי ההגהות שלי בפני עצמם... וגם את ההגהות האלה קראתי בשם זר זהב".

ר' אלעזר לעזו החזיק ישיבה הגונה בעיר טרישט (וכנראה גם לאחר מכן בקהילות מיקאלאש וסאנטוב שבהונגריה). בישיבתו למדו כנראה את המסכתות ברכות, פסחים, ביצה, סוכה, חגיגה, מגילה. בתקע"ב נתן את דעתו להדפיס את חידושיו על שש מסכתות אלה, אך לא עלה בידו להדפיס אלא על שלוש המסכתות הראשונות:

ספר חידושי הלכות שמן רקח חלק ראשון אשר חברתי ולקטתי בעזה"י אנכי הצעיר אלעזר... בן לאאמ"ו... מו"ה ארי' ליב נ"י... תוך עמי אנכי יושב בקהלה מפוארה ומהוללה ק"ק טרישט יע"א. פראג תקע"ב. [1], נח, גא, [1], לט, [1] דף.

על ישיבתו בטרישט מספר המחבר בהקדמתו: "ועתה זה ערך שנים עשר שבאתי לפה עיר המהוללה ק"ק טרישט ועל ידם היתה לי הישועה הגדולה שזכיתי ללמוד כהמון תלמידים שנונים והם החזיקו בידי ובידם די מחסורינו וגם הסכים עמי הזמן לכתוב על הספר בדין אשר חנני אלקים בספר התלמוד לפעמים

29 אביר ר' ליב נפטר איפוא במפנה השנים תקע"ג-תקע"ד (1813-1814).

בדרך פשוט ופעמים בדרך חידוד התלמידים ופעמים בדרך פלפול ארוך... ות"ל סיפק בידי לעשות כאשר עם לבבי... ואמרתי להקריב את ראשית ביכורי פרי מחשבתי אשר חנני השי"ת בששה מס' הללו... והטיבו ה' לטובים לנדיבי עם גבירים וקצינים תושבי ק"ק טרישט יע"א הנותנים לחמי ומימי וכל מחסורי עליהם וביחוד לאותם אנשים חשובים המחזיקים בחורי חמד על שולחנם והנותנים להם מקום ללון ונר למאור ללמוד כלילה... וכגון דא צריכנא להודיע כי החלק הראשון מס' שו"ת שמן רקח נמכרו כולן וכן ספרי סמא דחיי... וס' תורת חסד אינם עוד אתי ומי שירצה לזכות ולהדפיס שנית חנני נותן לו כח ורשות ואף גם זאת אעשה לו כי אקח ממנו איזה סכום מן הספרים ובכסף מלא אשלם". בסוף הספר התנצלות המחבר: "הנה יעדתי להדפיס בחלק זה גם חידושי מס' סוכה, חגיגה, מגילה... והיוקר הולך וחזק מאד... בהוצאות הדפוס".

שנתיים לאחר מכן חוזר ר' אלעזר לעזו שוב לענייני אגדתא. בינתיים העתיק את מושבו לעיר ראנשבורג ושימש ברבנות גם בגליל פילזן וקלאטוי. זהו הספר היחיד שהדפיס בשבתו בבוהמיה:

ספר יבין שמועה אשר חברתי בעזה"י אני הצעיר אלעזר... בן לאאמ"ו... מוהר"ר ארי' ליב זלה"ה הכ"מ²⁹... בתוך עמי אני יושב פה ק"ק ראנשבורג ורובץ תחת משא הגלילות פילזן וגלאטוי יע"א... פראג תקע"ד 1814. [4], צה, [1] דף.

כבר ראינו בחיבוריו הקודמים שר' אלעזר לעזו חיבר את חיבוריו לא רק ללמדנים חריפי מוח אלא השתדל שגם שכבות אחרות בעם יעינו בחיבוריו, כגון בעלי-בתים בני תורה. ברוח זו הוא כותב בהקדמתו: "צרכי בני ישראל מרובים ולזאת מיעוטא דמיעוטא העוסקים בשמעתתא... והאדם לעמל יולד להמציא טרף ביתו... וכל מגמתם לשמוע בשבתות וימים טובים... דברי אלקים חיים, ישישו כי ימצאו חיבור אשר יבאר להם רובי שמועות האמורים בתלמוד הצריכים פירוש... והנה חנני ה' וגם יכולתי לסדר חיבור הזה אשר יסודו לבאר ולהבין מאמרי רז"ל ושמעותיהם הצריכים פירוש... וסדרתי על סדר

אמצעים כספיים להדפסה. אך קרתה לו תקלה בהבאת חלק שני לדפוס, כפי שיבואר לקמן. בהדפסת חלק זה כבר ישב בקהילת מיקאלאש שנים אחדות:

ספר שערי דעה ח"ש על ש"ע יו"ד... אשר חברתי ולקטתי אנכי הצעיר אלעזר... בתוך עמי אנכי יושב כעת בק"ק מפוארה מיקאלאש והגליל יע"א. זאלקווא תקפ"ח. [1], פד דף.

בחלק זה, המגיע עד סוף ש"ע יורה דעה, לא נדפס פנים הש"ע. בהקדמתו מספר המחבר על שני דברים שאירעו לו בהדפסת חלק זה. ראשית, לא הדפיס חידושים להלכות עבודה זרה והטעם הוא "שלא השגתי רשות מן הצענזאר". ובדבר פער הזמן בין שני חלקי הספר: "וגם מצאתי עצמי כמחויב בדבר להתנצל על אשר נתעכבתי בהדפסת חלק זה כי מן השמים עכבוני... שבתחלת ביאתי לפ"ק מיקאלאש יע"א שלחתי הקונטרסים אל המדפיס בקמ"ר [בקריית מלך רב] ווינא... ונאבדו שמה והי' לי יגיעה גדולה לסדר ספרי שנית כי לא הי' אתי העתק נכון". הוא מתנצל גם על כך שאינו מדפיס את רשימת הפרענומערנאנטן: "וזה הגורם אשר לא יכולתי לקיים אשר כתבתי בח"א שבחלק שני יבוא בזכרון טוב שמות האנשים אשר התנדבו עצמן לקנות חיבורי זה כי מחמת אריכת הזמן נאבדה ממני הרשימה".

הספר הבא, שהוא החיבור האחרון שהדפיס ר' אלעזר לעזו בחייו, כרוך במאורע עצוב בחייו. לעת זקנתו שכל את בן זקוניו והוא בן יח שנים בלבד. זהו גם הספר היחיד שהדפיס במקום רבנותו האחרון, קהילת סאנטוב. לזכר הבן המוכשר והאהוב הדפיס את

ספר זכרון אהרן בשם קונטרס החזקות אשר חברתי ולקטתי אנכי הצעיר אלעזר... תוך עמי אנכי יושב כעת בקהלה מפוארה בק"ק סאנטוב והגליל יע"א. לבוב תקצ"ד 1834. [2], סד דף.

כולל נ סימנים לבירור ענייני החזקה והסתעפויותיהם בש"ס ופוסקים. בהקדמתו מעלה המחבר את זכר בנו: "קראתי חיבור זה בשם זכרון אהרן להיות זכרון

התורה למען יתענגו בו בשבתות כל השנה מדי שבת בשבתו בחלק הראוי לאותו סדר כי אז יתאוה הקורא לראותו... והנני מודיע אף זה שהרבה דברים אשר דרשתי ברבים הן בהיותי בק"ק טרישט ואף גם עתה בגלילות פילזן וגלאטוי... ומצאו הדברים חן בעיני שומעיהם והפצירו בי לזכות את הרבים להביא הדברים בדפוס".

בחיבור זה הנהיג המחבר חידוש, שעדיין לא היה נפוץ באותה תקופה, והוא הדפסת רשימת החותמים על הספר טרם הדפסתו ("פרענומערנאנטן"). לפני רשימת החותמים מוכיח המחבר בדרך הבירור ההלכתי שהחותמים מקיימים בכך את המצוה של כתיבת ספר תורה (מצוה תרי"ג) וכדי לזכות את החותמים במצוה גדולה זו מותר לו למחבר ואף רצוי לזכות את הרבים "אף מי שחננו השי"ת בעושר וידו משגת להדפיס הספר מכיסו אפ"ה לא ימנע עצמו מלזכות את הרבים ולקבץ פרענומערנאנטן"³⁰. רשימת הפרענומערנאנטן כוללת כ-250 שמות, רובם ככולם מערי מורביה ובוהמיה.

על סף עזיבתו את מורביה, בהיותו עדיין (בתקופה השניה) בעיר טרישט, אך מצודתו היתה כבר פרוסה על מיקאלאש שבהונגריה, הביא ר' אלעזר לעזו לדפוס ספר בתחום חדש, בהלכה הפסוקה:

ספר שערי דעה על שלחן ערוך יורה דעה... אשר חברתי ולקטתי אנכי הצעיר אלעזר... בתוך עמי אנכי יושב כעת בקהלה מפוארה ומהוללה ק"ק טרישט יע"א ומצ"פ לק"ק מיקאלאש והגליל יע"א. חלק ראשון. וויען תקפ"א. [2], קמ דף.

חלק זה כולל חידושים על יורה דעה עד סי' קפב, עם פנים השלחן ערוך והגהות הרמ"א. מהקדמת המחבר: "... ובחסדו הגדול בהיותי בן שמונה ועשרים שנה זכיתי להוציא לאור עולם חלק ראשון מס' שו"ת שמן רקח ות"ל עלתה בידי לחבר עוד איזה חיבורים אשר באו בדפוס ואשר עדן כמוסים עמדי". בין חלק ראשון לחלק שני של ספר "שערי דעה" עברו שבע שנים, זמן רב מדי לגבי מחבר פורה וחרוץ כר' אלעזר לעזו, שכנראה לא חסרו לו

30 נראה שר' אלעזר לעזו היה אדם אמיד, שכן ירש מנכסי אביו. ייתכן שגם משרתו הרבנית הכניסה לו אמצעים כספיים ומכל

מקום התפרנס ממנה בכבוד. נראה שהיתה לו הכנסה כספית גם ממכירת ספריו הרבים, שאזלו מן השוק, כפי שהעיד בעצמו.

התורה למען יתענגו בו בשבתות כל השנה מדי שבת בשבתו בחלק הראוי לאותו סדר כי אז יתאוה הקורא לראותו... והנני מודיע אף זה שהרבה דברים אשר דרשתי ברבים הן בהיותי בק"ק טרישט ואף גם עתה בגלילות פילזן וגלאטוי... ומצאו הדברים חן בעיני שומעיהם והפצירו בי לזכות את הרבים להביא הדברים בדפוס".

בחיבור זה הנהיג המחבר חידוש, שעדיין לא היה נפוץ באותה תקופה, והוא הדפסת רשימת החותמים על הספר טרם הדפסתו ("פרענומערנטן"). לפני רשימת החותמים מוכיח המחבר בדרך הבירור ההלכתי שהחותמים מקיימים בכך את המצוה של כתיבת ספר תורה (מצוה תרי"ג) וכדי לזכות את החותמים במצוה גדולה זו מותר לו למחבר ואף רצוי לזכות את הרבים "אף מי שחננו השי"ת בעושר וידו משגת להדפיס הספר מכיסו אפ"ה לא ימנע עצמו מלזכות את הרבים ולקבץ פרענומערנטען"³⁰. רשימת הפרענומערנטען כוללת כ־250 שמות, רובם ככולם מערי מורביה ובוהמיה.

על סף עזיבתו את מורביה, בהיותו עדיין (בתקופה השנייה) בעיר טרישט, אך מצודתו היתה כבר פרוסה על מיקאלאש שבהונגריה, הביא ר' אלעזר לעזר לדפוס ספר בתחום חדש, בהלכה הפסוקה:

ספר שערי דעה על שלחן ערוך יורה דעה... אשר חברתי ולקטתי אנכי הצעיר אלעזר... בתוך עמי אנכי יושב כעת בקהלה מפוארה ומהוללה ק"ק טרישט יע"א ומצ"פ לק"ק מיקאלאש והגליל יע"א. חלק ראשון. וויען תקפ"א. [2], קמ דף.

חלק זה כולל חידושים על יורה דעה עד סי' קפב, עם פנים השלחן ערוך והגהות הרמ"א. מהקדמת המחבר: "... ובחסדו הגדול בהיותי בן שמונה ועשרים שנה זכיתי להוציא לאור עולם חלק ראשון מס' שו"ת שמן רקח ות"ל עלתה בידי לחבר עוד איזה חיבורים אשר באו בדפוס ואשר עדן כמוסים עמדי". בין חלק ראשון לחלק שני של ספר "שערי דעה" עברו שבע שנים, זמן רב מדי לגבי מחבר פורה וחרוץ כר' אלעזר לעזר, שכנראה לא חסרו לו

30 נראה שר' אלעזר לעזר היה אדם אמיד, שכן ירש מנכסי אביו. ייתכן שגם משרתו הרבנית הכניסה לו אמצעים כספיים ומכל

אמצעים כספיים להדפסה. אך קרתה לו תקלה בהבאת חלק שני לדפוס, כפי שיבואר לקמן. בהדפסת חלק זה כבר ישב בקהילת מיקאלאש שנים אחדות:

ספר שערי דעה ח"ש על ש"ע יו"ד... אשר חברתי ולקטתי אנכי הצעיר אלעזר... בתוך עמי אנכי יושב כעת בק"ק מפוארה מיקאלאש והגליל יע"א. זאלקווא תקפ"ח. [1], פד דף.

בחלק זה, המגיע עד סוף ש"ע יורה דעה, לא נדפס פנים הש"ע. בהקדמתו מספר המחבר על שני דברים שאירעו לו בהדפסת חלק זה. ראשית, לא הדפיס חידושים להלכות עבודה זרה והטעם הוא "שלא השגתי רשות מן הצענוזאר". ובדבר פער הזמן בין שני חלקי הספר: "וגם מצאתי עצמי כמחויב בדבר להתנצל על אשר נתעכבתי בהדפסת חלק זה כי מן השמים עכבוני... שבתחלת ביאתי לפ"ק מיקאלאש יע"א שלחתי הקונטרסים אל המדפיס בקמ"ר [בקריית מלך רב] ווינא... ונאבדו שמה והי' לי יגיעה גדולה לסדר ספרי שנית כי לא הי' אתי העתק נכון". הוא מתנצל גם על כך שאינו מדפיס את רשימת הפרענומערנטען: "וזה הגורם אשר לא יכולתי לקיים אשר כתבתי בח"א שבחלק שני יבוא בזכרון טוב שמות האנשים אשר התנדבו עצמן לקנות חיבורי זה כי מחמת אריכת הזמן נאבדה ממני הרשימה".

הספר הבא, שהוא החיבור האחרון שהדפיס ר' אלעזר לעזר בחייו, כרוך במאורע עצוב בחייו. לעת זקנתו שכל את בן זקוניו והוא בן יח שנים בלבד. זהו גם הספר היחיד שהדפיס במקום רבנותו האחרון, קהילת סאנטוב. לזכר הבן המוכשר והאהוב הדפיס את

ספר זכרון אהרן ונקרא בשם קונטרס החזקות אשר חברתי ולקטתי אנכי הצעיר אלעזר... תוך עמי אנכי יושב כעת בקהלה מפוארה בק"ק סאנטוב והגליל יע"א. לבוב תקצ"ד 1834. [2], סד דף.

כולל נ סימנים לבירור ענייני החזקה והסתעפויותיהם בש"ס ופוסקים. בהקדמתו מעלה המחבר את זכר בנו: "קראתי חיבור זה בשם זכרון אהרן להיות זכרון

מקום התפרנס ממנה בכבוד. נראה שהיתה לו הכנסה כספית גם ממכירת ספריו הרבים, שאזלו מן השוק, כפי שהעיד בעצמו.

לבני המנוח הרב מהור"ר אהרן שהיה חריף ובקי נפלא מאוד אשר כמעט לא נמצא כמוהו במספר שניו כי גם קודם שבא לכלל תליסר היו שגורים על לשונו מסכת כתובות ומסכתא בבא מציעא בדרך נפלא... וגם במקומות מפורזים בש"ס היה בקי בכמה שיטות עמוקות כאחד מן המופלגים... וגם חידש חידושים רבים בש"ס ופוסקים. ובעו"ה נקטף בעודו באבו לא היה לו כי אם ח"י שנים ואילו חדשים ויצאה נשמתו בקדושה ובטהרה ליל ב' ג' שבט תקצ"א לפ"ק בלי זרע. ועלי לבי דוה בזכרי שאמר ב' או ג' ימים קודם הפרדו בזה הלשון אוי לי כי תורתי תאבד מן העולם... כי לא היה רגיל לכתוב חידושויו".

מכאן ועד לפטירתו כעבור ארבע שנים (כז שבט תקצ"ז) לא הדפיס ר' אלעזר לעזו חיבור נוסף. רק לאחר 65 שנים נתנו דעתם צאצאיו להדפיס את חיבוריו מן העזבון. הראשון בהם היה:

ספר שאלות ותשובות שמן רקח החדשות, מהדורא תליתאי מכבוד קדושת אא"ז גאון ישראל וקדושו... מרן מו"ה אלעזר זלה"ה אשר שימש בכתר הרבנות בששה קהלות קדושות ... והרביץ תורה בישראל והעמיד לאלף[!] תלמידים... ובתוכם הרבה רבנים... הובא לביה"ד על ידינו האחים שמעון מינץ ואברהם מינץ בהרב... הנגיד מו"ה שמואל אהרן זלה"ה בהרב... מו"ה אריה ליב מינץ זלה"ה בהגאון הקדוש בעל המחבר זלה"ה. קראקא תרס"ב. 194,8, [2] עמ'.

הספר כולל 135 תשובות בחמשה חלקים (או"ח מו סימנים, יו"ד כג סי', אה"ע לא סי', חו"מ כג סי' והשמטות יב סימנים). למרבה הצער לא הדפיסו המלכה"ד את תאריכי התשובות, אך נראה שחלק ניכר מהן נכתבו בשש עשרה שנותיו האחרונות בהונגריה. כעשרים מן התשובות נכתבו לרבני הונגריה, עשר מהן לר' דוד דייטש לסערדאהעלי ולעיר חדש³¹. לתלמידו ר' ליבוש הורוויץ בק"ק זבוראב במדינת הגר (אה"ע סי' יג); לר' משה

עלאשטאבי במדינת הגר (או"ח סי' כב); לר' חיים קרן בסאלקי (יו"ד סי' טו, השמטות סי' ז); לר' יחזקאל פאנעט אב"ד קארלסבורג ומדינת זיבענבירגען (אה"ע סי' א); ר' משה צבי מק"ק לאשברין (אה"ע סי' ו); לר' צבי הירש אב"ד קיצע (חו"מ סי' ג, השמטות סי' ה)³². בהקדמת האחים ר' שמעון ור' אברהם מינץ תולדות המחבר בארוכה וכן תולדות בנו ר' בנימין וואלף בעל "שערי תורה". ההסכמות מצאצאי המחבר (או נושאי נכדותיו): ר' אלעזר מינץ אב"ד קעמפען, ר' אלעזר לעזו אב"ד אונגוואר, ר' אריה ליבוש ליפשיץ נשיא לשכת היראים ואב"ד סאנטוב, ר' אברהם יצחק גליק אב"ד טאלטשווא.

ר' אברהם מינץ הנזכר הביא לבית־הדפוס חיבור נוסף מאב"י סבו:

ספר מנחת ערב, דרשות מבעל שמן רוקח מכבוד קדושת אא"ז גאון ישראל וקדושו ... מרן אלעזר זלה"ה... טאלטשווא תרע"א. [4], קלב, [9] דף.

בספר ל דרשות. דרוש א: "זה הדרשה שדרשתי בבהכ"נ בק"ק מיקלאש בעת שנתרפא מחליו... אדונינו הקיזר פראנץ הראשון ביום ב' יוד ניסן תקפ"ז"; דרוש ב: הספד על פטירת ר' פנחס הלוי איש הורוויץ, כג מנחם תקס"ה; דרוש ג: הספד לשני גאוני עולם, ר' ירמיה אב"ד סאנטאב בסוף ימיו ור' שמואל קעללן מבאסקאוויץ בעהמ"ח מחצית השקל; דרוש ד: הספד על פטירת מר חותני ר' יצחק אברהם הכהן אב"ד פינטשוב בעהמ"ח שו"ת כתר כהונה; דרושים יז-כא: לימי הסליחות, לראש השנה וליום הכפורים. בדף קלא ע"ב: גרגר אחד מחידושי נכד המחבר האי סבא קדישא גאון הגאונים מרן אברהם יצחק [גליק] שה"י אב"ד דפק"ק טאלטשווא. עם הסכמותיהם של ר' אלעזר מינץ אב"ד נירענבערג, ר' יצחק אהרן האלצער אב"ד ווירמיישא, ר' אלעזר לעזו אב"ד אונגוואר, ר' שלום מרדכי הכהן אב"ד ברעזאן, ר' מאיר הכהן ראפאפורט ראב"ד קראקא, ר' נחום וויידענפעלד אב"ד דאמבראווא³³.

מסומנים) בקאשוי ובהם הסכמות אחרות: ר' ישראל הגר האדמו"ר מוויזניץ, אחיו ר' חיים הגר האדמו"ר מאטיניע, האדמו"ר מהושיאטין (חתום ע"י הגבאי יוסף שוואגר), ר' שמואל ראזענבערג אב"ד אונסדארף, ר' מרדכי ליב ווינקלער אב"ד מאד, ר' ישעי' זילבערשטיין אב"ד ווייצען.

על סף מלחמת העולם השנייה, במלאת מאה שנה לפטירת בעל שמן רקח, הדפיס אחד מנכדיו את תולדותיו ובהם גם מדברי תורתו:

ספר זכרון אלעזר... דרשות ואגדות, קורות ותולדות הגאון... מו"ה אלעזר לעזו ... גם רשמתי בקיצור תולדות וקורות בנו הגאון שערי תורה ובנו הגאון דברי ירמיה ובנו הגאון פקודת אלעזר וקצת ד"ת מהם... סדרתי לרגל תקופת שנת המאה מיום פטירת רבינו... ביום כ"ז שבט תקצ"ז לפ"ק ויצא לאור ע"י נכדו הק' מנחם מענדל גליק. מישקאלץ תרצ"ז. עב דף.

בספר כמה דרשות וקטעי דרשות מתוך כתבי־היד של ר' אלעזר לעזו. בדפים מט"נה תולדות בנו בעל שערי תורה³⁴ (תקל"ב-תרי"א), מדף נו ואילך תולדות ר' ירמיה לעזו (תקע"א-תרל"ד) ור' אלעזר לעזו (תקצ"ט-תרע"ח).

חכמי מאראמארוש ופאפא הראשונים

בשנת תקמ"ח (1788) העתיק מושבו לעיר לעמבערג הגאון ר' יהודה כהנא־הלר, אחיו של ר' אריה ליב הכהן בעל "קצות החושן". ר' יהודה ב"ר יוסף הכהן הלר התגורר קודם לכן בכפר ליד העיר קאליש והתפרנס מבית מזיגה. רוב הזמן עסק כמובן בתורה. כאשר החל בעל קצות החושן להדפיס את חיבורו הגדול בלמברג ביקש מאת אחיו ר' יהודה לפקח על ההדפסה. תוך כדי הדפסת ספר אחיו חיבר גם ר' יהודה חיבור משלו בשם "קונטרס הספיקות", שסופח אל "קצות החושן". בזכות ספר קצות החושן שנתקבל בהתלהבות בין לומדי התורה, עורר תשומת־לב גם הקונטרס המצורף ומחברו. סמוך להופעת הספר הוזמן ר' יהודה כהנא־הלר למונקאטש למורה הוראה ודיין. לאחר מכן בחרה בו קהילת סעליש הסמוכה לרבה ושימש גם רבו של מחוז אוגוצ'ה. בשנת תקס"ב (1802) נקרא לשמש כרבה של סיגט ומחוז מאראמארוש. בה נפטר ביום כז בניסן תקע"ט (1819). לקונטרס הספיקות אין שער

ספר קונטרס הספיקות, בו יבואר כללים נאותים בידי ספיקא דממונא... בפלפול עצום ורב עם הרב הש"ך ז"ל בספרו תקפו כהן... הובא מחדש לבית הדפוס... מונקאטש תר"ן 1889. [1], לא דף.

בשלושים שנות שבתו בהונגריה חיבר ר' יהודה הלר חיבורים לא מעטים, אך לא זכה להדפיסם. לאחר מותו התפזרו הכתבים ושלטו בהם ידי זרים. רק כארבעים שנה לאחר פטירתו נדפס חיבור נוסף שלו, שנלקט מתוך שרידי כתביו:

ספר תרומת הכרי, סובב הולך על טור וש"ע חושן משפט, מלוקט ומקובץ מכתבי קודש אשר הניח אחריו ברכה הרב הגאון הגדול... מו"ה יהודה כהנא זצלה"ה אב"ד דק"ק סיגעט והגליל... וזר זהב סביב עם הגהות וחידושי דינים מופלאים מאת חתן נכד המחבר ה"ה הרב החריף המפורסם כבוד מו"ה יודא מאדערן נ"י אשר אור תורתו זורח בק"ק סיגעט... פרעסבורג תרי"ח 1858. [4], מה דף.

מסדר הספר לדפוס היה ר' שמואל גינצלער אב"ד אויברווישווע. בהקדמתו הוא מספר שכמעט כל כתבי המחבר נגנבו ונאבדו ו"שלטו בהם ידי זרים ולא היה בו לחבר חיבור מחוכם". בהתייעצות עם ר' יהודה

החדשות). וראה בפרק הבא בערכו של ר' בנימין וואלף לעזו בעל שערי תורה.

35 מנוסח זה ניתן אולי להבין שלר' יהודה כהנא־הלר חלק גם בספר "קצות החושן", אך נראה יותר שהכוונה לתיקון שגיאות טכניות ושגיאות דפוס.

34 מחבר תולדותיו של בעל שערי תורה מתעלם מן העובדה שבזיווג ראשון היה חתן הגאון ר' אפרים זלמן מרגליות מבראד ושתגרש מאשתו משום שהתנגדה שבעלה ישמש ברבנות בעיר קטנה כתנאי מצוקה כלכלית והיא נתגדלה בבית של רווחה כלכלית (הדבר נזכר בהקדמת שו"ת שמן רקח

על סף מלחמת העולם השנייה, במלאת מאה שנה לפטירת בעל שמן רקח, הדפיס אחד מנכדיו את תולדותיו ובהם גם מדברי תורתו:

ספר זכרון אלעזר... דרשות ואגדות, קורות ותולדות הגאון... מו"ה אלעזר לעוו ... גם רשמתי בקיצור תולדות וקורות בנו הגאון שערי תורה ובנו הגאון דברי ירמי' ובנו הגאון פקודת אלעזר וקצת ד"ת מהם... סדרתיו לרגל תקופת שנת המאה מיום פטירת רבינו... ביום כ"ז שבט תקצ"ז לפ"ק ויצא לאור ע"י נכדו הק' מנחם מענדל גליק. מישקאלץ תרצ"ז. עב דף.

בספר כמה דרשות וקטעי דרשות מתוך כתבי־היד של ר' אלעזר לעוו. בדפים מט־נה תולדות בנו בעל שערי תורה³⁴ (תקל"ב־תרי"א), מדף נו ואילך תולדות ר' ירמיה לעוו (תקע"א־תרל"ד) ור' אלעזר לעוו (תקצ"ט־תרע"ח).

חכמי מאראמארוש ופאפא הראשונים

בשנת תקמ"ח (1788) העתיק מושבו לעיר לעמבערג הגאון ר' יהודה כהנא־הלר, אחיו של ר' אריה ליב הכהן בעל "קצות החושן". ר' יהודה ב"ר יוסף הכהן הלר התגורר קודם לכן בכפר ליד העיר קאליש והתפרנס מבית מזיגה. רוב הזמן עסק כמובן בתורה. כאשר החל בעל קצות החושן להדפיס את חיבורו הגדול בלמברג ביקש מאת אחיו ר' יהודה לפקח על ההדפסה. תוך כדי הדפסת ספר אחיו חיבר גם ר' יהודה חיבור משלו בשם "קונטרס הספיקות", שסופח אל "קצות החושן". בזכות ספר קצות החושן שנתקבל בהתלהבות בין לומדי התורה, עורר תשומת־לב גם הקונטרס המצורף ומחברו. סמוך להופעת הספר הוזמן ר' יהודה כהנא־הלר למונקאטש למורה הוראה ודיין. לאחר מכן בחרה בו קהילת סעליש הסמוכה לרבה ושימש גם רבו של מחוז אוגוצ'ה. בשנת תקס"ב (1802) נקרא לשמש כרבה של סיגט ומחוז מאראמארוש. בה נפטר ביום כז בניסן תקע"ט (1819). לקונטרס הספיקות אין שער

מיוחד. בעל קצות החושן בהקדמתו כותב בין השאר: "והנה בזמן עסק הדפוס היטב לעשות עמי אחי החכם השלם טוביניי דחכימי מוהר"ר יהודה הכהן ש"ן שתקע אהלו בק"ק לבוב כל ימי משך הדפוס... הצגתי בסופו קונטרס הספיקות אשר טפחה ידו וימינו של אחי... בעניני ספיקא דממונא". מחבר קונטרס הספיקות כותב בהקדמתו הקצרה: "והנה חבלי עבותות המחבר אחי מורי ה"י מעין המתגבר מביתי משכני והלום בית הדפוס הבאני לפקח בעניניו ולעמוד על צפוניו להרים מכשוליו ולהסיר בדיליו³⁵ לא שקטתי ולא נחתי עד שת"ל בכי טוב גמרתיו". זמן רב לאחר מכן נדפס הספר גם בפני עצמו:

ספר קונטרס הספיקות, בו יבואר כללים נאותים בידי ספיקא דממונא... בפלפול עצום ורב עם הרב הש"ך ז"ל בספרו תקפו כהן... הובא מחדש לבית הדפוס... מונקאטש תר"ן 1889. [1], לא דף.

בשלושים שנות שבתו בהונגריה חיבר ר' יהודה הלר חיבורים לא מעטים, אך לא זכה להדפיסם. לאחר מותו התפזרו הכתבים ושלטו בהם ידי זרים. רק כארבעים שנה לאחר פטירתו נדפס חיבור נוסף שלו, שנלקט מתוך שרידי כתביו:

ספר תרומת הכרי, סובב הולך על טור וש"ע חושן משפט, מלוקט ומקובץ מכתבי קודש אשר הניח אחרי ברכה הרב הגאון הגדול... מו"ה יהודה כהנא זצלה"ה אב"ד דק"ק סיגעט והגליל... וזו זהב סביב עם הגהות וחידושי דינים מופלאים מאת חתן נכד המחבר ה"ה הרב החר"ף המפורסם כבוד מו"ה יודא מאדערן נ"י אשר אור תורתו זורח בק"ק סיגעט... פרעסבורג תרי"ח 1858. [4], מה דף.

מסדר הספר לדפוס היה ר' שמואל גינצלער אב"ד אויברוישווע. בהקדמתו הוא מספר שכמעט כל כתבי המחבר נגנבו ונאבדו "ושלטו בהם ידי זרים ולא היה בו לחבר חיבור מחוכם". בהתייעצות עם ר' יהודה

34 מחבר תולדותיו של בעל שערי תורה מתעלם מן העובדה שבזיווג ראשון היה חתן הגאון ר' אפרים זלמן מרגליות מבראד ושנתגרש מאשתו משום שהתנגדה שבעלה ישמש כרבנות בעיר קטנה כתנאי מצוקה כלכלית והיא נתגדלה בבית של רווחה כלכלית (הדבר נזכר בהקדמת שו"ת שמן רקח

החדשות). וראה בפרק הבא בערכו של ר' בנימין וואלף לעוו בעל שערי תורה.
35 מנוסח זה ניתן אולי להבין שלר' יהודה כהנא־הלר חלק גם בספר "קצות החושן", אך נראה יותר שהכוונה לתיקון שגיאות טכניות ושגיאות דפוס.

מודרן³⁶ הוחלט להדפיס לפחות את המעט ששרד, קצת חידושים לש"ע חושן משפט "ויעש גם הוא מטעמים". בין השרידים היו גם מעט חידושי אגדה שנדפסו ב"פתח השער" שבראש הספר.

בשנת תקמ"ח החלה גם פעולתו התורנית של ר' בנימין וואלף ראפאפורט, שישב על כס הרבנות בעיר פאפא חמישים ושש שנה (1781-1837). אביו ר' יצחק ראפאפורט היה רבה של לייפניק ואבי אביו היה הגאון הנודע ר' ברוך כהנא ראפאפורט, אצלו כנראה למד תורה בצעירותו. בגיל צעיר נבחר לרבה של פאפא. כשנדפס ספרו הראשון היה עדיין אברך בשנות העשרים שלו³⁷. הוא תכנן לחבר חמשה חיבורים, או בלשונו, "חמש שמלות לבנימין". ה"שמלה" הראשונה:

זה הספר שמלת בנימין וספר בגדי כהונה על ש"ע י"ד הל' נדרים והל' שבועות. שמלה ראשונה. חברו וגם חקרו אני הצעיר באלפי יהוד' בנימין הקטן זאב כ"ץ ראפאפורט בלאאמ"ו הגאון מהו' יצחק אב"ד דק"ק לייפניק זצ"ל... ואני שוכן כעת בתוך תומי' ישרים ועדה בק"ק פאפא ואגפי"ה יע"א... דעתי דעת נוטה לחבר עוד שמלות ארבע להיות חמש שמלות לבנימין... דיהרנפורט תקמ"ח. [1], ג.דף.

בהקדמתו מזכיר המחבר את יחוסו מצד אביו ומצד אמו. שני החיבורים נקראים "שמלת בנימין" ו"בגדי כהונה", שהם חידושים לשלחן ערוך יורה דעה הלכות שבועות ונדרים בדרך הפשט ובדרך הפלפול. עד להדפסת ה"שמלה השניה" עברו כשתים עשרה שנה:

זה הספר שמלה שניה מספריי שמלת בנימין בגדי כהונה ויקרא נתיבות החכמה — עיין בהקדמה — חברו וגם חקרו אני הצעיר... בנימין זאב כ"ץ ראפאפורט החונה בק"ק פאפא יע"א. וויץ תק"ס. כד דף.

36 ר' יהודה מודרן, שישב שנים רבות בסיגט כבעל־בית אמיד ללא תפקיד רבני, היה מגדולי התורה הידועים בהונגריה ואף חיבר ספרים שנדפסו. פעלו הספרותי יאזוכר לקמן בפרק ה.
37 רבה של ניקולשבורג כותב עליו בהסכמתו "האברך רך בשנים ואב בחכמה". היה חתנו של ר' דוד בוסקוביץ מאופן, שהיה גם חותנו של ר' וולף בוסקוביץ.

בהקדמה מסביר המחבר "ויקרא שמו נתיבות החכמה כי הם ל"ב תשובות מעט בכמות ורב באיכות". יש בה גם תיאור ישיבתו בפאפא "אליו יאספו חכמים ונבונים חריפי דפומבדיתא בחורי חמד ואנשי השם". בספר גם "איזה דברים מאאמ"ו הגאון זצ"ל". בארבעה הסימנים הראשונים השגות על חידושיהם של רבני הדור הקודם, כגון פנים מאירות, שב יעקב, שבות יעקב. בסימנים הבאים השגות גם על מחברים מדורות קודמים, כגון הש"ך, ברכת הזבח, פרי חדש, מהר"י מטראני, חכם צבי, מגן אברהם, מהר"ל מפראג, בית שמואל, תוספות יום טוב, מהרש"א ועוד. לעתים נוקט המחבר בטון חריף ובמלים בוטות³⁸.

ספרו השלישי והאחרון שהופיע בדפוס נדפס שלוש שנים לאחר פטירת המחבר בידי בנו:

ספר עדות לישראל — שמלה שלישית על מסכת מכות. חברו הרב הגאון הגדול... מוהר"ר בנימין זאב כ"ץ ראפאפורט זצ"ל עם תוספות ביאורים מבן המחבר ה"ה הרב החרוץ המפורסם מוהר"ר מענדל כ"ץ ראפאפורט נ"י. פרעסבורג תקצ"ט 1839. כג.דף.

מהקדמת בן המחבר עולה שתכנית המחבר לחבר "חמש חליפות" עלתה בידו ואף למעלה מזה. מה שלא עלה בידו היא הדפסת החיבורים הללו. בתחילה מוסר הבן פרטים אחדים מחיי אביו: "אאמ"ו הגאון זצ"ל שרת עבודת הקודש פה... פאפא יע"א זמן חמשה וששה שנים... והעמיד תלמידים הרבה". הוא מספר שאביו צוה בצוואתו להדפיס את חיבוריו ואגב כך הוא רושם בפרוטרוט: "שמלה שלישית על מסכת מכות... שמלה רביעית על מסכת סוכה הנקרא נוי סוכה... ושמלה חמישית על סוגי' ר"ח [רבי חנינא] סגן הכהנים וסוגי' נשר בחולין" מלבד חמש השמלות נשארו אחריו "שלוש מאות כסף והמה שלוש מאות דברים יקרים מפוזרות בש"ס ופוסקים מעט הכמות ורב האיכות ואחריו ספר שער בנימין...

38 ראה בספר "היהודים באונגאריא" לר' יקותיאל יהודה גרינוואלד, עמ' 48-49, המביא את דברי אליקים כרמולי בספרו "העורבים ובני יונה", שרבני הדור ובראשם בעל חתם סופר רדפו את ר' בנימין וואלף ראפאפורט על כך ואף ניסו להעבירו מן הרבנות. גרינוואלד מוכיח שאין יסוד לדברי כרמולי ושברה את הדבר מלבדו, כדרכו גם במקומות אחרים.

הגדולה אשר משם תצא תורה ק"ק פראג המעטירה... עד שהגעתי לבר תליסר... אצל רבי ומורי אלוף נעורי הרב הגדול החסיד מוהר"ר יוסף ליברלש זצ"ל. ובראותי כי תורת ה' הצליח בידי... אמרתי אלך לי אל המורים... תל שהכל אליו פונה... ה"ה אדמ"ו הרב הגאון המפורסם החסיד רבן של בני הגולה מו"ה יחזקאל סג"ל... ולא הלכתי בגדולות ונפלאות בחיבור זה הגם כי בע"ה אמרתי בכל סוגי' חילוקא דרבנן. גם בהיותי בק"ק פראג אמרתי בע"ה כמה חילוקים לפני כל בני הישיבה. אמנם בחיבור זה אני מקצר ועולה רק אפס קצהו... ועוד באתי מן המודיעין ולפנים שלא הייתי בעצמי אצל הדפוס ושלחתי הקונטרסים ליד התורני המופלא מוהר"ר ליב פ"ב בברין ויוכל להיות איזה טעות ומי יבין שגיאות".

למרות הנאמר בשער הספר אין הוא כולל אלא חידושים על מסכת כתובות בלבד וחידושים אחדים בסוגיות של מסכת גיטין וקידושין. בסוף הספר (דף עז ע"ב) מתנצל המחבר על כך: "אמר המחבר באשר גמרתי בדעתי להדפיס על שלושה מסכתות כתובות גיטין קידושין, אך הזמן בגד בי וגם הוצאות הדפוס המה מרובים... ולכן דפסתי מועט ולא דפסתי רק על מס' כתובות. וכדי לקיים מחשבתי אמרתי להדפיס על איזה סוגיות ממס' גיטין ועל איזה סוגי' ממס' קידושין ובקרב הימים אי"ה דעתי להוציא לאור שאר חיבורי על כל סדר נשים אם יקובלו הדברים בעיני חכמי הדור". הספר נדפס בהסכמת רבו ר' יחזקאל לנדא, המעלה על נס את סגולות תלמידו בעת לימודיו בישיבתו ובהסכמת ר' גרשון חיות אב"ד ניקלשבורג. לא היה לאל ידו של המחבר לקיים את הבטחתו ולא הדפיס את חידושיו למסכתות גיטין וקידושין לא "בקרב הימים" ובכלל לא. רק ארבעים שנה ויותר לאחר צאת החלק הראשון וכשנתיים לאחר פטירת המחבר, הדפיס בנו את חידושיו למסכת גיטין בלבד:

ספר קדושת ישראל והוא חידושי הלכה על מסכת גיטין אשר חיבר אאמ"ו הרב הגאון המנוח מו"ה וואלף ל"ש זצ"ל אשר היתה מנוחתו כבוד בעיר מלאה חכמים וסופרים ק"ק טרענשין יע"א. גם נתוספו בו איזה חידושים

המלא שקדים ורמונים... בכל הלכה תוספות שבש"ס. גם תשובה שאלה שאירע בימי כס ממלכתו ואחריו סדר מקרא משנה וגמרא מידי שבוע בשבוע מעין הפרשה... אלו אשר הניח אחריו ברכה". ברצון הבן למלא אחר צוואת אביו אולם "אחרי שהוצאות הדפוס רבו עד למאוד ואין ביכלתי למלאות רצון אבי להעלותם בפעם אחת ע"כ אמרתי אוציא נא פעם אחר פעם". אולם הדבר לא עלה בידו וה"שמלה השלישית" היא האחרונה שנדפסה. הספר נדפס בהסכמת בעל חתם סופר³⁹.

ספר נוסף שנדפס בשנת תקמ"ח הוא ספרו של ר' וואלף ליכטנשטאדט. בעת הדפסת הספר עדיין לא ישב המחבר בהונגריה. ר' וואלף ל"ש נתגדל בפראג בבית סבו ר' יעקל ליכטנשטאדט, לאחר שאביו נפטר בימי קטנותו. מתלמידי בעל נודע ביהודה בפראג ואף השמיע חידושים חריפים בפני בני הישיבה. לאחר נישואיו עם בתו של הנגיד ר' זאנוויל מטרישט ישב סמוך על שולחן חותנו, שרכש לו ספרים רבים, ועמד שם בראש ישיבה. בגיל צעיר, בשנות השלושים שלו, הדפיס את חיבורו הראשון. לאחר מכן נבחר לרבה של קהילת טרענשין ושימש בה ברבנות כארבעים שנה. בה נפטר בעשרה בטבת תקפ"ז (1826).

ספר קדושת ישראל חלק ראשון והוא חידושי הלכה תוס' על מס' כתובות, גיטין, קידושין וישובים הגונים לדברי הרמב"ם ושאר פוסקים ראשונים ואחרונים אשר חברתי אני הצעיר לימים אשר עדיין לא הגעתי לבינה וואלף ל"ש בן המנוח הרבני המופלא מו"ה ליב ל"ש בן המנוח הגאון המפורסם מו"ה יעקל ליכטן שטאט זלה"ה אשר מנוחתו כבוד בק"ק פראג יע"א. הטיבה ה' לטובים הוא ניהו חמי הראש והקצין הר"ר זנוויל טרישט יצ"ו כי קודם חתונתי קנה לי ספרים רבים ואחר חתונתי הכין לי מקום לתורה ולתעודה וגם עתה היזלן! [זהב מכספו... בסיוע שיש בו ממש להדפסות!] [ספרי... ברונא תקמ"ח 1788. צ.דף.

בהקדמתו מוסר המחבר פרטים מעניינים מתולדותיו: "... האומר לאביו לא ראיתי כי לקח אותו אלקים בימי קטנותי... עד כי אל המנוחה באתי... היא העיר

39 גם מכאן הכחשה לדברי כרמולי בהערה הקודמת.

הגדולה אשר משם תצא תורה ק"ק פראג המעטירה... עד שהגעתי לבר תליסר... אצל רבי ומורי אלוף נעורי הרב הגדול החסיד מוהר"ר יוסף ליכרלש זצ"ל. ובראותי כי תורת ה' הצליח בידי... אמרתי אלך לי אל המורים... תל שהכל אליו פונה... ה"ה אדמ"ו הרב הגאון המפורסם החסיד רבן של בני הגולה מו"ה יחזקאל סג"ל... ולא הלכתי בגדולות ונפלאות בחיבור זה הגם כי בע"ה אמרתי בכל סוגי חילוקא דרבנן. גם בהיותי בק"ק פראג אמרתי בע"ה כמה חילוקים לפני כל בני הישיבה. אמנם בחיבור זה אני מקצר ועולה רק אפס קצהו... ועוד באתי מן המודיעין ולפנים שלא הייתי בעצמי אצל הדפוס ושלחתי הקונטריסים ליד התורני המופלא מוהר"ר ליב פ"ב בברין ויוכל להיות איזה טעות ומי יבין שגיאות".

למרות הנאמר בשער הספר אין הוא כולל אלא חידושים על מסכת כתובות בלבד וחידושים אחדים בסוגיות של מסכת גיטין וקידושין. בסוף הספר (דף עח ע"ב) מתנצל המחבר על כך: "אמר המחבר באשר גמרתי בדעתי להדפיס על שלושה מסכתות כתובות גיטין קידושין, אך הזמן בגד בי וגם הוצאות הדפוס המה מרובים... ולכן דפסתי מועט ולא דפסתי רק על מס' כתובות. וכדי לקיים מחשבתי אמרתי להדפיס על איזה סוגיות ממס' גיטין ועל איזה סוגי ממס' קידושין ובקרב הימים אי"ה דעתי להוציא לאור שאר חיבורי על כל סדר נשים אם יקובלו הדברים בעיני חכמי הדור". הספר נדפס בהסכמת רבו ר' יחזקאל לנדא, המעלה על נס את סגולות תלמידו בעת לימודיו בישיבתו ובהסכמת ר' גרשון חיות אב"ד ניקלשבורג. לא היה לאל ידו של המחבר לקיים את הבטחתו ולא הדפיס את חידושיו למסכתות גיטין וקידושין לא "בקרב הימים" ובכלל לא. רק ארבעים שנה ויותר לאחר זאת החלק הראשון וכשנתיים לאחר פטירת המחבר, הדפיס בנו את חידושיו למסכת גיטין בלבד:

ספר קדושת ישראל והוא חידושי הלכה על מסכת גיטין אשר חיבר אאמ"ו הרב הגאון המנוח מו"ה וואלף ל"ש זצ"ל אשר היתה מנוחתו כבוד בעיר מלאה חכמים וסופרים ק"ק טרענשין יע"א. גם נתוספו בו איזה חידושים

המלא שקדים ורמונים... בכל הלכה תוספות שבש"ס. גם תשובה שאלה שאירע בימי כס ממלכתו ואחריו סדר מקרא משנה וגמרא מידי שבוע בשבוע מעין הפרשה... אלו אשר הניח אחריו ברכה". ברצון הבן למלא אחר צוואת אביו אולם "אחרי שהוצאות הדפוס רבו עד למאוד ואין ביכלתי למלאות רצון אבי להעלותם בפעם אחת ע"כ אמרתי אוציא נא פעם אחר פעם". אולם הדבר לא עלה בידו וה"שמלה השלישית" היא האחרונה שנדפסה. הספר נדפס בהסכמת בעל חתם סופר³⁹.

ספר נוסף שנדפס בשנת תקמ"ח הוא ספרו של ר' וואלף ליכטנשטאדט. בעת הדפסת הספר עדיין לא ישב המחבר בהונגריה. ר' וואלף ל"ש נתגדל בפראג בבית סבו ר' יעקל ליכטנשטאדט, לאחר שאביו נפטר בימי קטנותו. מתלמידי בעל נודע ביהודה בפראג ואף השמיע חידושים חריפים בפני בני הישיבה. לאחר נישואיו עם בתו של הנגיד ר' זאנוויל מטרישט ישב סמוך על שולחן חותנו, שרכש לו ספרים רבים, ועמד שם בראש ישיבה. בגיל צעיר, בשנות השלושים שלו, הדפיס את חיבורו הראשון. לאחר מכן נבחר לרבה של קהילת טרענשין ושימש בה ברכנות כארבעים שנה. בה נפטר בעשרה בטבת תקפ"ז (1826).

ספר קדושת ישראל חלק ראשון והוא חידושי הלכה תוס' על מס' כתובות, גיטין, קידושין וישובים הגונים לדברי הרמב"ם ושאר פוסקים ראשונים ואחרונים אשר חברתי אני הצעיר לימים אשר עדיין לא הגעתי לבינה וואלף ל"ש בן המנוח הרבני המופלא מו"ה ליב ל"ש בן המנוח הגאון המפורסם מו"ה יעקל ליכטנשטאט זלה"ה אשר מנוחתו כבוד בק"ק פראג יע"א. הטיבה ה' לטובים הוא ניהו חמי הראש והקצין הר"ר זנוויל טרישט יצ"ו כי קודם חתונתי קנה לי ספרים רבים ואחר חתונתי הכין לי מקום לתורה ולתעודה וגם עתה היזלן! [זהב מכספו... בסיוע שיש בו ממש להדפסות]! ספרי... ברונא תקמ"ח 1788. צ דף.

בהקדמתו מוסר המחבר פרטים מעניינים מתולדותיו: "... האומר לאביו לא ראיתי כי לקח אותו אלקים בימי קטנותי... עד כי אל המנוחה באתי... היא העיר

39 גם מכאן הכחשה לדברי כרמולי בהערה הקודמת.

מהרב הגאון כקש"ת מו"ה דוד דייטש אב"ד דק"ק עיר חדש יע"א. הבאתי לבית הדפוס אני בנו יעקב ל"ש מתושבי ק"ק טרענשין יע"א. וויין תקפ"ט. [3], מד דף.

בראש הספר חידושים ופלפולים מאת ר' דוד דייטש⁴⁰. המסכימים על חלק זה: ר' משה סופר אב"ד פרעסבורג, ר' מרדכי בנעט אב"ד ניקלשבורג, ר' דוד דייטש אב"ד עיר חדש, ר' משה מינץ אב"ד אובן ישן, ר' צבי הירש [הלר] אב"ד באנהארד.

"חוט המשולש" — ספר של אב בן נכד

בראשית שנת תק"ן (1789) נפטר ר' אשר לעמל מגלוגא רבה של אייונשטאדט. אך רק כעבור שלושים שנה נדפס אחד מחיבוריו. ר' לעמל ב"ר משה היה רב בגלוגא שנים מרובות ונחשב לאחד מגדולי דורו. בשנת תקכ"ז (1767) נבחר לרבה של אייונשטאדט ושימש בה ברבנות עד לפטירתו בגיל 85 ביום כג בחשרי תק"ו (1789)⁴¹. מובן שחיבר ספרים רבים אך לא נדפס אלא אחד מהן, וגם זה בצירוף שני חיבורים נוספים, של בנו ושל נכדו:

ספר חוט המשולש בשערים חלק ראשון הכולל שלשה ספרים ובו דרושים נחמדים... בסדר פרשיות התורה... ועל מאמרי רו"ל בגמרא ובמדרשים... אשר יצאו מפי שלושה הרועים שלשה דורות אשר באו זא"ז... שער אשר אשר חברו הרב הגאון המפורסם מוהר"ר אשר לעמל הלוי מגלוגא זצ"ל אשר הי' אב"ד ור"מ דק"ק א"ש יע"א. והשני בדומה לו הנקרא שמו שער המים אשר חברו בנו הרב הגאון המפורסם הדרשן מוהר"ר יחיאל מיכל הלוי מגלוגא זצ"ל... דרשן ומורה הוראה... בווינא ואח"כ מילא מקום אביו... [ב]א"ש יע"א. והשלישי בקודש... הנקרא שמו שער הקטן אשר חברו בנו הרב המאה"ג מוהר"ר משה הלוי מגלוגא נ"י אשר הי' מקדם דנא יושב על כסא הוראה בק"ק ליבנא הסמוך לעיר פראג ואח"כ הי' רובץ תחת משא בק"ק מעסטין וכל

הגליל הרודיין במדינת פיהם וכעת הזאת... אב"ד ור"מ דק"ק צעהלים ואגפי יע"א במדינת הגר. וויין תק"פ 1820. [4], קה דף.

שלושה הספרים נדפסו צמודים זה לזה בכל פרשה מפרשיות השבוע: שער אשר, שער המים, שער הקטן. עם שתי הקדמות, אחת של ר' לעמל בעל שער אשר והשניה של נכדו בעל שער הקטן. בשתיהן פרטים מאלפים על פעילותם התורנית ועל חיבוריהם שבכתב יד. ר' לעמל כותב: "כל אחד קיבל חלקו מסיני לפי מדתו... זה בחורפא דשמעתא וזה במיתקא דאגדתא ושניהם כאחד טובים... ואני בוטח באלקי ישעי וכבודי שיגעתי בתורתו לפי מיעוט ערכי מעודי עם חברים ותלמידים הגונים... כאשר המה בכתובים באמתחתי יקרים מפנינים דברים חריפים... עוד בניתי כרם נחמד נקרא אהל מועד... חידושים הרבה למועדים ורגלים... גם דרושים הרבה שדרשתי במקהלות בשבת תשובה ושבת הגדול... בחריפות ובקיאות... וכל דרוש מסוים גם במוסר ותוכחה... ובסוף כך זה חיבור קטן נקרא אלון בכות... דרוש שדרשתי בחבורות ג"ח ובק"ח [גמילות חסדים ובקור חולים] והספר צדיקים... ועוד הכנתי כך גדול מלא פירושים נכונים... על כל הפטרות השנה... נקרא בשם אימרא יאה... והרבה יגיעות יגעותי ושמתים לזכרון ומשמרת אולי אזכה בעודי בחיים חיותי להעלותם על מזבח הדפוס במחברת. ואם לאו שמתי בטחוני... בני יחידי וידידי מאור עיני... הרב המאה"ג מהר"ם [מיכל] סג"ל... הוא יעשה נחת רוח לנשמתו... כי זה רצוני ומגמתי לחלק ביעקב ולהפיץ בישראל תורתו".

ר' משה גלוגא מוסיף להסביר ולתאר למה התעכבה ההדפסה זמן רב כל כך: "במה אכף לאלקי מרום... אשר זכני וחנני... למלאות משאלות כבוד אאמ"ז... כפי המבואר בהקדמתו ובפרטות משאלות כבוד אאמ"מ... אשר צוה עלי לאמר שמע בני מוסר אביך... כי מגעור... לא משתי מאהל של תורה... יגעתי ומצאתי ת"ל ית' להרבות גבולי בתלמידים הגונים ונחמדים חקרי לב אשר רבים מהם זכו לישב על כסא

41 נוסח מצבתו בוואכשטיין, אבני א"ש, מס' 426 ופרטים ביוגרפיים שם בחלק הלועזי, עמ' 152-154.

הגדולים... רבן של ישראל מו"ה העשיל זצ"ל והגאון הגדול שבדורו בעל מחבר חלקת מחוקק... מכתיבת ידי הקודש ממש מהגאון... החסיד והקדוש מו"ה שמואל ר"ח ר"י [ר' חיים ר' ישעיהו] זצוק"ל שהי' אב"ד ור"מ... פפד"מ יע"א. פראג תקנ"א 1791. [2], ס דף.

בהקדמת המחבר נאמר: "אמרתי יש תוחלת להיות בחיבורי תועלת... רק לבני גילי ולתלמידים המקשיבים לקולי... למדתי מהורים ומורים חריפים ועוקרי הרים... זכני בתלמידים הגונים... עמם העמקתי סוגיות... במחשכים הושיבני ה' וכמת עולם נחשבתי ועל דא וודאי קבכינא... אדמ"ו... מופת ופאר הדור... כבוד מוהר"ר יחזקאל סג"ל לנדא אב"ד דק"ק פראג יע"א". בהסכמת ר' יחזקאל לנדא נזכר שהמחבר היה תלמידו "אשר שימש פה בישיבה שנים הרבה". נדפסה גם הסכמת ר' אלעזר קאליר אב"ד קעלין.

בעשור זה החלה גם הדפסתם של כמה מספרי אב וכן — בעיקר הבן. נתחיל איפוא בכך, ר' יואב ב"ר ירמיה, שכן ספריו נדפסו לפני ספרו של האב, ר' ירמיה. ר' יואב היה בעיקר תלמיד אביו. רבנותו הראשונה היתה זארנופצא שבפולין. בשנת תקנ"א (1791) נבחר לרבה של צעהלים. משנת תקס"א (1801) רב באונסדורף ומשנת תקס"ח (1808) אב"ד בסאנטוב בה נפטר ביום ד סיון תק"ע (1810). ספרו הראשון נדפס זמן קצר לאחר בואו לצעהלים והוא פירוש לאחד מספרי גדולי הראשונים:

ספר שערי בינה, ביאור על ספר שערי שבועות המיוחס להרי"ף זלה"ה אשר חברתי בעז"ה אני הצעיר יואב בהרב הגאון הגדול המפורסם מו' ירמיה נ"י אב"ד ור"מ דק"ק מטרסדארף במדינת הגר. הנני עומד על משמרתי על התורה והעבודה בק"ק צעהלים במדינה הנ"ל... וויען תקנ"ה. [1], פט, [1] דף.

ספר "שערי שבועות" נדפס באותיות מרובעות וספר "שערי בינה" באותיות רש"י. עם הסכמות רבות מגדולי הרבנים: אביו ר' ירמיה אב"ד מאטרסדארף (נדפסה במרכז השער כנראה כדי להבליטה), ר' יצחק הלוי מלבוך אב"ד קראקא, ר' צבי הירש ראזאניש אב"ד לבוב, ר' שמואל ב"ר משה פנחס אב"ד פרשעווארסק ("כעת נתקבל לאב"ד ור"מ

הוראה וחנני ד' לחדש חדושי תורה הן בשמעתתא והן באגדתא חורפא ומיתקא... ונמצא באמתחתי בחדושי הלוח"ת... גם דברים יקרים אשר נשאלתי ממפלגי תורה והשבתי להם כיד ה' הטובה עלי ומצאו חן בעיניהם. וגם יש אתי חבור נחמד מיוחד על התורה... מהן בשמעתתא ומהן באגדתא ועל ד' פרשיות ושלש רגלים... גם הרבה דרשות בחריפות ובקיאות שדרשתי ביומי דכלה, מלבד הרבה דרשות שדרשתי לחברה דג"ח ובק"ח גם דרשות הספדים על גאוני ארץ והרבה פירושים ומוסרים נאים... ע"כ אהובי בני הנה אני מניח אחרי ברכה... אולי תוכל... להדפיס מחדושינו אלה קמי קמי דמטא לידי אחת לאחת... ולך משפט הבחירה... עד כאן דברי פי החכם אא"מ זצ"ל המדבר אלי. והנה חובה עלי להיות כבן זכאי להפיק רצון הצדיק דמיעיקרא... ובאשר שאאמ"ז זצ"ל כבר קראו שמו... שער אשר ע"כ קראתי חדושי אא"מ זצ"ל בשם שער המים... ר"ת הרב מ' יחיאל מיכל... הנה נזכרתי מה שחדשתי גם כן בימי נעורי בדרושים ואגדות... להיות מחובר להם שלישי בקדש... אשר קראתי שמו בשם שער הקטן". המסכימים הם ר' משה סופר אב"ד פרעסבורג, ר' צבי הירש ברודא אב"ד קיצע, ר' דוד דייטש אב"ד עיר חדש.

העשור האחרון של המאה ה-18

הגענו לעשור האחרון של המאה ה-18. בראשית העשור הדפיס ר' לוי ב"ר דוד פולאק את חיבורו. מהלך חייו של חכם זה היה הפוך ממה שהכרנו עד עתה. שלא כמו המחברים שהכרנו עד כה, שרובם נולדו מחוץ להונגריה, נולד ר' לוי פולאק בהונגריה, במאטרסדורף, למד בפראג בישיבת בעל נודע ביהודה. לאחר מכן נבחר לרבה של טרישט במורביה. שם נפטר ביום ז בחשון תקס"ז (1806). ספרו היחיד שנדפס:

ספר עמודי שיטים לבית הלוי והוא חיבור כולל על חמשה מסכתות מסדר נזיקין: בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, שבועות, ע"א, אשר חברתי אני הצעיר ודל באלפי ישראל לוי בלא"א המנוח מו"ה דוד פאלאק זלה"ה מק"ק מאטערשדארף במדינת הגר חונה פה ק"ק טרישט... ועוד נתוסף אחר שלוש בבות חידושים שנתחדשו בין שני המאורות

40 נראה שר' דוד דייטש, שאף הוא היה מתלמידי בעל נודע ביהודה, היה מיודד עם ר' וואלף ל"ש מאז נעוריהם בפראג. על ר' דוד דייטש ידובר בפרק הבא.

הוראה וחנני ד' לחדש חדושי תורה הן בשמעתתא והן באגדתא חורפא ומיתקא... ונמצא באמתחתי בחדושי הלוי"ת... גם דברים יקרים אשר נשאלתי ממופלגי תורה והשבתי להם כיד ה' הטובה עלי ומצאו חן בעיניהם. וגם יש אתי חבור נחמד מיוחד על התורה... מהן בשמעתתא ומהן באגדתא ועל ד' פרשיות ושלש רגלים... גם הרבה דרשות בחריפות ובקיאות שדרשתי ביומי דכלה, מלבד הרבה דרשות שדרשתי לחברה דג"ח ובק"ח גם דרשות הספדים על גאוני ארץ והרבה פירושים ומוסרים נאים... ע"כ אהובי בני הנה אני מניח אחרי ברכה... אולי תוכל... להדפיס מחדושינו אלה קמי קמי דמטא ליד' אחת לאחת... ולך משפט הבחירה... עד כאן דברי פי החכם אא"מ זצ"ל המדבר אלי. והנה חובה עלי להיות כבן זכאי להפיק רצון הצדיק דמעיקרא... ובאשר שאאמ"ז זצ"ל כבר קראו שמו... שער אשר ע"כ קראתי חדושי אא"מ זצ"ל בשם שער המים... ר"ת הרב מ' יחיאל מיכל... הנה נזכרתי מה שחדשתי גם כן בימי נעורי בדרושים ואגדות... להיות מחובר להם שלישי בקדש... אשר קראתי שמו בשם שער הקטן". המסכימים הם ר' משה סופר אב"ד פרעשבורג, ר' צבי הירש ברודא אב"ד קיצע, ר' דוד דייטש אב"ד עיר חדש.

העשור האחרון של המאה ה-18

הגענו לעשור האחרון של המאה ה-18. בראשית העשור הדפיס ר' לוי ב"ר דוד פולאק את חיבורו. מהלך חייו של חכם זה היה הפוך ממה שהכרנו עד עתה. שלא כמו המחברים שהכרנו עד כה, שרובם נולדו מחוץ להונגריה, נולד ר' לוי פולאק בהונגריה, במאטרסדורף, למד בפראג בשיבת בעל נודע ביהודה. לאחר מכן נבחר לרבה של טרישט במורביה. שם נפטר ביום ז בחשון תקס"ז (1806). ספרו היחיד שנדפס:

ספר עמודי שיטים לבית הלוי והוא חיבור כולל על חמשה מסכתות מסדר נזיקין: בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, שבועות, ע"א, אשר חברתי אני הצעיר ודל באלפי ישראל לוי בלא"א המנוח מו"ה דוד פאלאק זלה"ה מק"ק מאטערסדארף במדינת הגר חונה פה ק"ק טרישט... ועוד נתוסף אחר שלוש בבות חידושים שנתחדשו בין שני המאורות

הגדולים... רבן של ישראל מו"ה העשיל זצ"ל והגאון הגדול שבדורו בעל מחבר חלקת מחוקק... מכתיבת ידי הקודש ממש מהגאון... החסיד והקדוש מו"ה שמואל ר"ח ר"י [ר' חיים ר' ישעיה'ס] זצוק"ל שהי' אב"ד ור"מ... פפד"מ יע"א. פראג תקנ"א 1791. [2], ס דף.

בהקדמת המחבר נאמר: "אמרתי יש תוחלת להיות בחיבורי תועלת... רק לבני גילי ולתלמידים המקשיבים לקולי... למדתי מהורים ומורים חריפים ועוקרי הרים... זכני בתלמידים הגונים... עמם העמקתי סוגיות... במחשכים הושיבני ה' וכמת עולם נחשבתי ועל דא וודאי קבכינא... אדמ"ו... מופת ופאר הדור... כבוד מוהר"ר יחזקאל סג"ל לנדא אב"ד דק"ק פראג יע"א". בהסכמת ר' יחזקאל לנדא נזכר שהמחבר היה תלמידו "אשר שימש פה בישיבה שנים הרבה". נדפסה גם הסכמת ר' אלעזר קאליר אב"ד קעלין.

בעשור זה החלה גם הדפסתם של כמה מספרי אב ובן — בעיקר הבן. נתחיל איפוא בבן, ר' יואב ב"ר ירמיה, שכן ספריו נדפסו לפני ספרו של האב, ר' ירמיה. ר' יואב היה בעיקר תלמיד אביו. רבנותו הראשונה היתה זארנופצא שבפולין. בשנת תקנ"א (1791) נבחר לרבה של צעהלים. משנת תקס"א (1801) רב באונסדורף ומשנת תקס"ח (1808) אב"ד בסאנטוב בה נפטר ביום ד סיון תק"ע (1810). ספרו הראשון נדפס זמן קצר לאחר בואו לצעהלים והוא פירוש לאחד מספרי גדולי הראשונים:

ספר שערי בינה, ביאור על ספר שערי שבועות המיוחס להרי"ף זלה"ה אשר חברתי בעז"ה אני הצעיר יואב בהרב הגאון הגדול המפורסם מו' ירמ' נ"י אב"ד ור"מ דק"ק מטרסדארף במדינת הגר. הנני עומד על משמתי על התורה והעבודה בק"ק צעהלים במדינה הנ"ל... וויען תקנ"ה. [1], פט, [1] דף.

ספר "שערי שבועות" נדפס באותיות מרובעות וספר "שערי בינה" באותיות רש"י. עם הסכמות רבות מגדולי הרבנים: אביו ר' ירמיה אב"ד מאטרסדארף (נדפסה במרכז השער כנראה כדי להבליטה), ר' יצחק הלוי מלכוב אב"ד קראקא, ר' צבי הירש ראזאניש אב"ד לבוב, ר' שמואל ב"ר משה פנחס אב"ד פרשעווארסק ("כעת נתקבל לאב"ד ור"מ

דק"ק פרעשבורג"⁴², ר' אלעזר הכהן אב"ד וואייסלב, ר' משלם זלמן אב"ד פיורדא, ר' מרדכי בנעט אב"ד ניקלשבורג, ר' משה מינץ אב"ד אובן ישן.

החיבור הבא של ר' יואב, אף הוא פירוש על ספר קדום, משותף לו ולאביו ר' ירמיה ממאטרסדורף (אז כבר רבה של סאנטוב). הוא נולד באושפצין. בשנת תק"ל (1770) כבר היה רבה של מאטרסדורף. בשנת תקנ"ח (1798) נבחר לרבה של סאנטוב. בהיותו בדברצין נפטר לפתע ביום ד אב תקס"ה (1805) ונקבר בעיר שאמשון הסמוכה. חיבורם המשותף הוא

ספר מודעא ואונס... שחיבר הרב הגאון... מוהר"ר חיים שבתי ז"ל עם תוספת ביאור מהגאון המפורסם... מוהר"ר ירמיה נ"י אב"ד ור"מ דק"ק מט"ד וכעת אב"ד דק"ק סנטוב והגליל ונקרא בשם מודעא רבא. גם חידושי בנו הרב הגאון מוהר"ר יואב נ"י אב"ד ור"מ דק"ק צעהלים ואגפ"י. הובא לבית הדפוס ע"י הני זוגא דרבנן בני הגביר הנגיד הקצין המפורסם מוה"ר יצחק פריד מק"ק קראהלי נ"י ה"ה הרבני... מנחם מענדל נ"י ואחיו הרבני... ישע"י חתן הגאון בעהמ"ח מודעא רבא. לעמבערג תקנ"ח. [2], נא דף.

קונטרס מודעא ואונס לר' חיים שבתי, מחכמי שאלוניקי, נדפס לראשונה בתוך שו"ת תורת חיים חלק ב (שאלוניקי תע"ה). האחים ר' מנחם מענדל ור' ישעיה פריד מזכירים בהקדמתם את "הרב המאה"ג החכם השלם... מוהר"ר אברהם נ"י אב"ד דק"ק מונקאטש והגליל בערעג יצ"ו כי הוא הי' מסייע שיש בו ממש להביא ספר הנ"ל למכבש הדפוס... והיות שבין כתבי הקודש של אדמ"ו ראינו כמה שו"ת שהי' להרב הנ"ל עם הגאון מוהר"ר ירמיה הנ"ל לזאת דפסנו מועט... תשובה אחת שהי' להרב הנ"ל ועם בנו הגאון הנ"ל. התשובה דנה בדבר היתרה של אשה שנחשדה בזנות, שנכתבה לרבה של מונקאטש, נדפסה בסוף הספר (מדף מה ע"ב ואילך).

חיבורו הבא של ר' יואב אף הוא פירוש לספר אחר — סימן יז שבשלחן ערוך אבן העזר — ואף הוא

משותף לו ולמחבר נוסף, והפעם לחתנו ר' יצחק פרנקל, מראשוני תלמידיו של בעל חתם סופר מתקופת מאטרסדורף. לאחר שישב ר"י פרנקל בעיר מולדתו אונסדורף נבחר בשנת תק"ף (1820) לרבה של קרולה ובה נפטר בשנות החמישים שלו ביום כח בתשרי תקצ"ה (1834)⁴³.

ספר חן טוב [וספר] זבד טוב, ביאורים על סימן טו"ב בש"ע אה"ע. הנקרא חן טוב הוא מאדוני מורי חמי הגאון הגדול המפורסם מוהר"ר יואב נ"י בן המנוח הרב הגאון מוהר"ר ירמיה זצ"ל. והביאור הנקרא זבד טוב בעז"ה ממני יצאו הדברים הצעיר שבצעירים יצחק איצק בן הרבני המופלג הנגיד הקצין המפורסם אורי ליפמן פרענקיל מבית חלפון מק"ק אונסדארף. שני החיבורים הנ"ל הסעיפים הקטנים מכוונים ממש זה לעומת זה... הלכה מרווחת באר היטב... זאלקווי תקס"ו. קנט דף.

עם פנים השלחן ערוך והרמ"א של סימן יז, הכולל ענייני תקנת עגונות ובו נח סעיפים (מכאן שם החיבור חן טוב, חן סעיפים וטוב הוא מספר הסימן). ומסביב שני הביאורים, כששניהם מקבילים בדיוק בכל סעיף קטן. בהקדמתו ל"זבד טוב" מפרט ר' יצחק פרנקל את יחוסו: "כבוד אדוני אבי מורי הרבני המופלג הנגיד מוהר"ר אורי ליפמן נ"י בן לא"ז הגביר המפורסם הר"ר אליעזר ז"ל נכד להגאון מוה"ר שרגא פייוויש פרענקיל מבית חלפון שהי' אב"ד דק"ק ברודא וכל מדינת מעהרין בעמ"ס שו"ת דת אש". מעבר לשער הקדשה לרבו: "אפריון נמטיה לכבוד אדמ"ו הרב הגאון הגדול המפורסם מוהר"ר משה פפ"ד נ"י אב"ד דק"ק מאטרסדארף יע"א. יען כי בימי בחירות בצילו חמדתי וישבתי והדרכני באמתו ולמדני על מי מנוחות התלמוד ינהלני איזהו דרך ישכון אור במעגלי צדק ינחני. יהי רעווא יפיש חייהו ויישר כחו והילו עד ביאת יובל שי לו". עם הסכמת ר' יעקב משולם [אורנשטיין] אב"ד לבוב.

זמן רב לאחר פטירת ר' יואב עלה שוב זכרו הטוב והוחל שוב להדפיס את חיבוריו. תחילה הופיע

ספר אמרי נועם, כולל שו"ת בענייני השייכ"י לאו"ח ויו"ד וביאור ארוך בדיני טכ"ע [נטעם כעיקר] ובו נכלל כזית בכא"פ [בכדי אכילת פרס] ודין היתר מצטרף לאיסור מאת הרב הגאון המפורסם מו"ה יואב זצ"ל שהי' אב"ד דק"ק צעהלים ודק"ק הונסדארף ומנ"כ בק"ק סאנטאב... יצא לאור ע"י הצעיר חיים וויטריאל מקדם דיין ומ"מ דקהל ספרדים בק"ק מישקאלטץ וכעת מתגורר פה מונקאטש. מונקאטש תרמ"ה. מדף.

עם הקדמה קצרה מאת המחבר מיום יא כסלו תקנ"ז, פה ק"ק צעהלים. בהקדמת המלכה"ד ר' חיים וויטריאל נאמר שהספר הוכן לדפוס כבר בשנת תקצ"ט בידי חותנו ר' משה שמואל יצחק אב"ד סיקס ושר' מאיר א"ש אב"ד אונגוואר שהיה חתן המחבר (נשא בז"ש את אלמנתו של ר' יצחק פרנקל) נתן את הסכמתו (ההסכמה נדפסה בספר). הוא גם מוסר שהנדפס אינו אלא חלק קטן מכתבי המחבר שתחת ידו, אך מחוסר אמצעים אינו יכול להדפיס את יתר הכתבים ולפיכך "חלקתי אותו לחלקים ואם יגזור ד' לחיים בדעתי להוציא לאור גם שאר החלקים". אך הדבר לא עלה בידו. הספר כולל יז סימנים ונזכרים בהם שלושה מחכמי הונגריה, ר' אלעזר לעוו בעל שמן רקח, אביו ר' ירמיה ממאטרסדורף ור' שמעיה אב"ד אוהעל.

עשר שנים לאחר מכן נדפס שוב חיבור של ר' יואב והפעם בחידושי אגדה:

ספר אמרי יואב... דרושים... נעימים ונוראים... בתוכחת מוסר רבים ונשגבים, הלכה ואגדה יחד נשלבים הכינו וגם חקרו הרב הגאון האמיתי... מו"ה יואב בן הגאון המובהק מו"ה ירמיה... וגם נלווה אליו דרשה נפלאה מחתן המחבר הגאון הגדול כקש"ת מו"ה יצחק פראנקעל שהי' אב"ד ור"מ בקראלא זצ"ל... בסופו שתי תשובות... א' מהגאון המפורסם ר' זלמן באניהאד שהי' ראב"ד בפ"ב בימי הגאון מרן ח"ס ז"ל והאחרון חביב מאדוני אבי חורגי הגאון האדיר... מרן חיים צבי מאנהיימער שהי' אב"ד ור"מ... אונגוואר זצוק"ל. הבאתי למזבח הדפוס הק' מנחם מענדיל בראך מנייטרא יושב פה זבארוב... לעמבערג תרנ"ה. [12], פח דף.

גם בזמננו נתגלו כתבים של ר' יואב שטרם נדפסו ולפני שנים אחדות הובא לבית הדפוס ספרו

ספר שאלות ותשובות אמרי נועם חלק אבן העזר אשר השאיר אחריו ברכה הרב הגאון המפורסם ע"ה פ"ה מו"ה יואב זצ"ל... התשובות האלו היו ספונים וטמונים קרוב למאה וחמישים שנה ועכשיו יוצאים לאור מתוך כתי"ק ע"י נכדי המחבר יונה וויטריאל, חיים וויטריאל. ברוקלין תשמ"ה. [2], קט דף.

נדפס יחד עם שו"ת אמרי נועם שצולם מהוצאת מונקאטש תרמ"ה ועם שו"ת שנדפסו בסוף ספר מודעא ואונס, לעמבערג תקנ"ח. בראש הספר כותב המחבר: "התחלתי בעז"ה היום יום ר' עש"ק כ"א אדר תקנ"ח לפ"ק פה קראלע בבהמ"ד המנוח הקצין המפורסם הר"ר עוזר [פריד] זצ"ל. כולל נב סימנים. ברוב התשובות נשמטו שמות השואלים. בין הרבנים הנזכרים: ר' דוד פ"מ אב"ד קאדלבורג, ר' ליב סג"ל אב"ד מאקאווא, ר' יודל [אב"ד סעליש?], אביו ר' ירמיה אב"ד מאטרסדארף, ר' צבי הירש אב"ד ברלין, ר' זלמן וואלף [מ"מ בקראלע בעל "עמק המלך"], חתנו ר' אביש [טננבוים] אב"ד קרעסטור, ר' ישראל אב"ד פעטשי חרש.

בראשית העשור האחרון של המאה ה-18 הובא לדפוס גם ספרו של ר' מאיר ב"ר יוחנן שפיץ. מוצאו היה כנראה מניקלסבורג. אביו היה מנכבי הקהילה שם ואדם אמיד. חתן ר' משה ליב ביי"ח דיין בניקלסבורג. בשנת תקמ"ה (1785) לערך הגיע להונגריה ושימש ברבנות במחוז באראניא. נפטר כנראה בשנת תק"ס (1800) לערך. החיבור דלהלן היה כבר מוכן לדפוס בשנת תק"ס (1780), לפני בואו

42 למעשה לא הגיע לפרסבורג.

43 על ר' יצחק פרנקל וספריו (גם בכתב"ד) ראה מש"כ ב"חכמי טראנסילוואניה" עמ' 199-200.

ספר אמרי נועם, כולל שו"ת בעניני' השייכי' לאו"ח ויו"ד וביאור ארוך בדיני טכ"ע [טעם כעיקר] ובו נכלל כזית בכא"פ [בכדי אכילת פרס] ודין היתר מצטרף לאיסור מאת הרב הגאון המפורסם מו"ה יואב זצ"ל שהי' אב"ד דק"ק צעהלים ודק"ק הונסדארף ומנ"כ בק"ק סאנטאב... יצא לאור ע"י הצעיר חיים וויטריאל מקדם דיין ומ"מ דקהל ספרדים בק"ק מישקאלטץ וכעת מתגורר פה מונקאטש. מונקאטש תרמ"ה. מ דף.

עם הקדמה קצרה מאת המחבר מיום יא כסלו תקנ"ז, פה ק"ק צעהלים. בהקדמת המלבה"ד ר' חיים וויטריאל נאמר שהספר הוכן לדפוס כבר בשנת תקצ"ט בידי חותנו ר' משה שמואל יצחק אב"ד סיקס ושר' מאיר א"ש אב"ד אונגוואר שהיה חתן המחבר (נשא בז"ש את אלמנתו של ר' יצחק פרנקל) נתן את הסכמתו (ההסכמה נדפסה בספר). הוא גם מוסר שהנדפס אינו אלא חלק קטן מכתבי המחבר שתחת ידו, אך מחוסר אמצעים אינו יכול להדפיס את יתר הכתבים ולפיכך "חלקתי אותו לחלקים ואם יגזור ד' לחיים בדעתי להוציא לאור גם שאר החלקים". אך הדבר לא עלה בידו. הספר כולל יז סימנים ונוכרים בהם שלושה מחכמי הונגריה, ר' אלעזר לעוו בעל שמן רקח, אביו ר' ירמיה ממאטרסדורף ור' שמעיה אב"ד אוהעל.

עשר שנים לאחר מכן נדפס שוב חיבור של ר' יואב והפעם בחידושי אגדה:

ספר אמרי יואב... דרושים... נעימים ונוראים... בתוכחת מוסר רבים ונשגבים, הלכה ואגדה יחד נשלבים הכינו וגם חקרו הרב הגאון האמיתי... מו"ה יואב בן הגאון המובהק מו"ה ירמיה... וגם נלוה אליו דרשה נפלאה מחתן המחבר הגאון הגדול כקש"ת מו"ה יצחק פראנקעל שהי' אב"ד ור"מ בקראלא זצ"ל... בסופו שתי תשובות... א' מהגאון המפורסם ר' זלמן באניהאד שהי' ראב"ד בפ"ב בימי הגאון מרן ח"ס ז"ל והאחרון חביב מאדוני אבי חורגי הגאון האדיר... מרן חיים צבי מאנהיימער שהי' אב"ד ור"מ... אונגוואר זצוק"ל. הבאתי למזבח הדפוס הק' מנחם מענדיל בראך מנייטרא יושב פה זבארוכ... לעמבערג תרנ"ה. [12], פח דף.

כולל מב דרשות: על גאווה ולשון הרע, לערב ר"ח שבט (תקנ"ד, תקנ"ז), לז אדר, לפרשת זכור, לשבת הגדול (תקנ"א, תקס"א), להספד, לחודש אלול, לתקיעת שופר, לשבת תשובה (תקס"ז, תקס"ח), לחג השבועות, דרשות לפרשיות שונות. דרשה לז אדר מאת ר' יצחק פרענקל (דף עג"ע); תשובה מאת ר' זלמן באנהארט אל ר' מאיר א"ש משנת תר"ח בעניין מטבעות המדינה לפדיון הבן (דף עח"פ); תשובת ר' חיים צבי מאנהיימר לר' אבא חייא הירש דיין בסערעד משנת תרל"ח בעניין ציצין המעכבין את המילה (דף פא"פג).

גם בזמננו נתגלו כתבים של ר' יואב שטרם נדפסו ולפני שנים אחדות הובא לבית הדפוס ספרו

ספר שאלות ותשובות אמרי נועם חלק אבן העזר אשר השאיר אחריו ברכה הרב הגאון המפורסם ע"ה פ"ה מו"ה יואב זצ"ל... התשובות האלו היו ספונים וטמונים קרוב למאה וחמישים שנה ועכשיו יוצאים לאור מתוך כתי"ק ע"י נכדי המחבר יונה וויטריאל, חיים וויטריאל. ברוקלין תשמ"ה. [2], קט דף.

נדפס יחד עם שו"ת אמרי נועם שצולם מהוצאת מונקאטש תרמ"ה ועם שו"ת שנדפסו בסוף ספר מודעא ואונס, לעמבערג תקנ"ח. בראש הספר כותב המחבר: "התחלתי בעז"ה היום יום ר' עש"ק כ"א אדר תקנ"ח לפ"ק פה קראלע בבהמ"ד המנוח הקצין המפורסם הר"ר עוזר [פריד] זצ"ל. כולל נב סימנים. ברוב התשובות נשמטו שמות השואלים. בין הרבנים הנזכרים: ר' דוד פ"מ אב"ד קאדלבורג, ר' ליב סג"ל אב"ד מאקאווא, ר' יודל [אב"ד סעליש?], אביו ר' ירמיה אב"ד מאטרסדארף, ר' צבי הירש אב"ד ברלין, ר' זלמן וואלף [מ"מ בקראלע בעל "עמק המלך"], חתנו ר' אביש [טננבוים] אב"ד קרעסטור, ר' ישראל אב"ד פעטשי חדש.

בראשית העשור האחרון של המאה ה־18 הובא לדפוס גם ספרו של ר' מאיר ב"ר יוחנן שפיץ. מוצאו היה כנראה מניקלסבורג. אביו היה מנכבדי הקהילה שם ואדם אמיד. חתן ר' משה ליב ביי"ח דיין בניקלסבורג. בשנת תקמ"ה (1785) לערך הגיע להונגריה ושימש ברבנות במחוז באראניא. נפטר כנראה בשנת תק"ס (1800) לערך. החיבור דלהלן היה כבר מוכן לדפוס בשנת תק"ס (1780), לפני בואו

להונגריה, כפי שמוכיחות ההסכמות משנה זו. בשעת ההדפסה הוסיף לו המחבר "קונטרס אחרון":

ספר כתיבת למאור אשר חבר חד מבני דורינו, נזיר אלקים ומאירת עינינו ומסך יין הפלפול כדי מזיגה... ה"ה חכם לב הפלא ופלא... שלמה משנתו, הרב הגדול חריף ושנון מוהר"ר מאיר המכונה מהרם בלהקצין כהר"ר יוחנן שפיץ רב דגליל באראניע במדינת הונגריה חתן הרבני המופלג דיין המצויין קכ"ש מוהר"ר משה ליב ב"ח נ"י דק"ק ניקלשבורג המעוטר. וויין תקנ"ב. סט, [1] דף.

כולל חידושים על מסכתות ראש השנה, יומא, סוכה, מגילה, תענית. מדף נד ואילך (עם שער חלקי): קונטרס אחרון אשר בשם שמן למאור קריתי, בו אני מראה אפס קצה מחדושיי על הפוסקים. עם שתי הסכמות משנת תק"ס: בית-הדין של ניקולשבורג ובראשו ר' גרשון חיות אב"ד והסכמת ר' יחיאל צבי שה"י אז בק"ק פאקש וכעת איתן מושבו וכסאו רב הגליל שאמדע (Somogy) במדינת אונגריה. בסוף הספר חרוזים של המחבר שבהם הוא מודה ל"אלוף הקצין הר"ר נתן נטע טויסק יושב תחת דגלי בכפר באן אשר הזיל זהב מכיסו וסייעני בסיוע שיש בו ממש וגם הק' הר"ר משה נאשיץ הנקרא בפי כל ר' מושלי פאלאק". ומזכיר לטובה את אשתו הרבנית גיטל בת ר' משה ליב ב"ח, שהסכימה לבוא להונגריה "בארץ לא שערוה אבותיה".

פולמוס דג ה"שטירל"

בסוף המאה ה-18 פרץ פולמוס הלכתי חריף בהונגריה בדבר כשרות הדגים "שטירל" ו"טיק". משני עברי הריב ההלכתי עמדו רבה של קהילת אראד, אהרן חורין ור' יצחק גריסהאבר רבה של פאקש. פולמוס זה הוא מוצא למלחמה אחרת, חריפה יותר, גורלית ומכרעת לדרכה של יהדות הונגריה, החל בראשית המאה הבאה. הצטרפותו של אהרן חורין לרבני הריפורמה בגרמניה וחלוץ המגמה הריפורמית בהונגריה, יסודה באותו פולמוס הלכתי מסעיר. אין ספק זה מקומו של תיאור השתלשלות הדברים מבחינה היסטורית וציבורית. כאן לא יבוא

אלא רישום ספרי חורין העברים בעניין זה. כיון שהקו החוצץ בין הרב אהרן חורין, כרב מן המנין שפולמוסו עם עמיתיו הרבנים הוא עניין הלכתי פנימי, שאין בו משום חריגה מן המוסכמות ובין אהרן חורין, שחצה את הקוים ו"שבר את הכלים" ועלה על פסים חוץ-הלכתיים ואף נגד-הלכתיים — הקו שבין שני הליכים באיש זה הוא סוף המאה ה-18 ותחילת המאה ה-19 — נחצה גם אנו ונבדיל בין שני חיבוריו הראשונים של חורין שנתחברו ונדפסו במאה ה-18, לבין חיבוריו הבאים, שנעבירו לפרק הבא⁴⁴, שעניינו הספרות התורנית במחציתה הראשונה של המאה ה-19. מובן מאליו, שגם את חיבורו — היחיד שנדפס — של בעל דבכו, ר' יצחק גריסהאבר, שנדפס בין שני חיבוריו של חורין, נתאר כאן.

אהרן ב"ר קלמן חורין נולד ביום כח באב תקכ"ו (1766) בעיר וויסקירכן. למד בישיבות שנים מגדולי הדור, בעל נודע ביהודה בפראג ושל ר' ירמיה במאטרסדורף. בשנת תקמ"ט (1789) הגיע לעיר אראד וסמוך לכך נבחר לרב הקהילה. בתחילה לא נודע הבדל בינו לבין רבני הונגריה האחרים. היה מוחזק ללמדן וירא שמים. בשנת תקנ"ז (1797) פרץ פולמוס ה"שטירל" בינו ובין ר' יצחק גריסהאבר רבה של פאקש. הרב חורין התיר את הדג בהסתמך על רבו בעל נודע ביהודה. המחלוקת שהיתה אמנם חריפה ביותר, לא חרגה ממסגרת פולמוס הלכתי פנימי מקובל בין רבנים מאז ומעולם. הרב מאראד לא נחשד עדיין בדעות נפסדות. אף איש ריבו הודה ש"כל דרכיו לפי שמעו טובים וישרים". וכך גם רבנים אחרים, כגון ר' אפרים זלמן מרגליות מברוד, רבני פראג — ר' שמואל לנדא, ר' אלעזר פלעקלס ור' מיכאל בכרך — ורבנים אחרים. הבקע הראשון בדעותיו נתגלה בספרו "עמק השוה" והלך והתרחב בחיבוריו הבאים, שבהם הוא מתיר איסורים שבעיקרי ההלכה. וכך הפך אהרן חורין להיות הרב הריפורמאטור הראשון בהונגריה ונעשה חבר לריפורמה הקיצונית בגרמניה. מת ביום ט אלול תר"ד (1844). גם ממטת חליו עוד הספיק לשגר מכתב-תמיכה לרבני הריפורמה שהתכנסו בעיר ברונושווייג בשנת 1844. חיבורו הראשון:

⁴⁴ שחיבוריהם הראשונים שונים באופיים מאלה שבאו אחריהם, הוכנסו למסגרת הפרק הבא.

תשרי תקמ"ב, שעליה בנה חורין את היתרו. מסימן ג ואילך מכתבי הרבנים של פרעשבורג, קיצע, אסאד, סעטשין, אובן, סעמלין, מיקולאש, פעסט, סאנטוב, סעגידין, ניקלשבורג, גרושווארדיין, לאשברין, מאקאווי, עיר חדש, פאפא, סרדיהעל, קאראלי, אבאניע, נייא זאטץ, בייאה, ראב, גלוגא, אייזנשטאט, ברלין, פראג, באניהאד, קארלסבורג, פיורדא, טעמישוואר, שימאנדי.

ר' אליעזר ב"ר נפתלי קרפלש מילידי פראג. כשלוש שנים רבה של אירשא. לאחר מכן רב בליבנא (ליפנא) שליד פראג, בה נפטר כנראה בשנים הראשונות של המאה ה-19. תחילה הדפיס את הספרו על רבו בעל נודע ביהודה:

דרוש להספד אבן האות, יחזקאל למופת אשר דרוש דרש פה ק"ק פראג בבה"כ צוגיינר בפ' שלח [תקנ"ג] ה"ה המאה"ג המפורסם מו"ה אליעזר נר"ו בכה"ר נפתלי קרפלש יצ"ו מפראג רב דק"ק אורשי סמוך לאובן ישן במדינו' אונגרין. פראג 1793.

ראיתי עותק פגום המכיל ארבעה דפים בלבד.

לאחר שחזר ר' ליזר קרפלש לכוהמיה ושימש ברבנות בקהילת ליפנא הדפיס חיבור נוסף:

ספר מאבני המקום... חדושים על מס' הוריות ובו תרוצים על פסקי הרמב"ם כמו ארבעים ושטה אחת מהש"ס אשר חיבר... הרב המופלא והמופלג בתורה מוהר"ר ליזר קרפלס אב"ד דק"ק ליבנא הסמוך לק"ק פראג בן הישיש כהר"ר נפתלי קרפלס ז"ל מפראג. פראג תקס"א. יט דף.

עם הסכמות ב"ד הגדול מו"ש בפראג: ר' אלעזר פלעקלש, ר' שמואל לנדא, ר' ליב מעליס[?]. בסוף החיבור חידוש על הסוגיא דקדושה ראשונה קדשה לשעתה וקדשה לעתיד לבוא.

הגענו לשנתה האחרונה של המאה ה-18, שבה נפטר ר' יוסף משה שמחה ראפאפורט. מוצאו מליטא ממשפחות מיוחסות, כמפורט בשער ספרו, שנדפס שש שנים לאחר פטירתו. היה רבה של אונסדורף שנים אחדות ובה נפטר כאמור בשנת תק"ס (1800). ספרו נדפס בידי חתנו:

מאמר אמרי נועם והוא כתב התנצלות לאהרן חארינר להסר מעליו תלונת איש ריבו... פראג תקנ"ח. כח דף.

הרצאת הדברים של ר"א חורין בעניין הדגים "שטירל" ו"טיק". מובאות מדברי ר' יחזקאל לנדא בתשובתו לר' צבי הירש הלוי אב"ד טמשוואר, משנת תקמ"ב, שעליהם סמך חורין את היתרו. דברי ר' יצחק גריסהאבר ותשובת חורין עליהם; דברי ר"י גריסהאבר השניים ותשובתו השניה של חורין; דברי ר"י גריסהאבר בשלישית, דברי ר' מרדכי בנעט אב"ד ניקלשבורג.

החיבור הבא של אהרן חורין עוסק אף הוא בפולמוס הדגים והוא תגובה לחיבורו של ר' יצחק גריסהאבר (ראה בפסקה הבאה):

שרין קשקשים אשר בצדק לבשתי בצאתי חלוץ... למלחמה מלחמת מצוה וחובה על דבר אשר שלח ידו לחבל... ברית הלוי מ"ו הגאון נודע ביהודה זצוק"ל. אני הצעיר מתלמידיו אהרן חארינר בן התו' היקר כ"ה קלמן נר"ו... פראג תק"ס 1799. ל דף

בין שני קונטרסיו של אהרן חורין נדפס חיבורו של ר' יצחק גריסהאבר. הוא נולד בקראקא בשנת תק"ה (1745) לערך. בחודש תמוז תקמ"ב (1782) נבחר לרבה של פאקש. בשנת תקנ"ז (1797) הרעיש את העולם הרבני ביצאו למלחמה נגד אהרן חורין ועלה בידו לגייס את גדולי הרבנים, כגון ר' מרדכי בנעט ור' אלעזר קליר ואף את רבו של חורין, ר' ירמיה ממאטרסדורף ואת רובם המכריע של רבני הונגריה נגד היתרו של חורין. נפטר ביום ט כסלו תקע"ו (1815). והרי חיבורו

מקל נועם, הוא דעת חכמי זמנינו דג הנקרא שטירל והנקרא טיק השכיחים במדינת אונגריה טמאים הם. לא כאמרי נועם הנדפס בלי הסכמה בשנת תקנ"ח בק"ק פראג... וויין תקנ"ט. ס דף.

בראש הספר הסכמות ר' מרדכי בנעט אב"ד ניקלשבורג ור' אלעזר קאליר אב"ד קעלין. הספר כולל סב סימנים ובהם דבריהם של רבנים רבים, רובם מהונגריה. בסי' א תשובת בעל נודע ביהודה לתלמידו ר' צבי הירש הלוי אב"ד טמשוואר מיום יב

44 כך נהגנו גם לגבי שני מחברים נוספים, ר' משה קוניץ ור' דוד פריזנהויזן, שחיבוריהם הראשונים נדפסו בסוף המאה ה-18. כיון

מאמר אמרי נועם והוא כתב התנצלות לאהרן חארינר להסיר מעליו תלונת איש ריבו... פראג תקנ"ח. כח דף.

הרצאת הדברים של ר"א חורין בעניין הדגים "שטירל" ו"טיק". מובאות מדברי ר' יחזקאל לנדא בתשובתו לר' צבי הירש הלוי אב"ד טמשוואר, משנת תקמ"ב, שעליהם סמך חורין את היתרו. דברי ר' יצחק גריסהאבר ותשובת חורין עליהם; דברי ר"י גריסהאבר השניים ותשובתו השניה של חורין; דברי ר"י גריסהאבר בשלישית, דברי ר' מרדכי בנעט אב"ד ניקלשבורג.

החיבור הבא של אהרן חורין עוסק אף הוא בפולמוס הדגים והוא תגובה לחיבורו של ר' יצחק גריסהאבר (ראה בפסקה הבאה):

שרין קשקשים אשר בצדק לבשתי בצאתי חלוץ... למלחמה מלחמת מצוה וחובה על דבר אשר שלח ידו לחבל... ברית הלוי מ"ו הגאון נודע ביהודה וצוק"ל. אני הצעיר מתלמידיו אהרן חארינר בן התו' היקר כ"ה קלמן נר"ו... פראג תק"ס 1799. ל דף

בין שני קונטרסיו של אהרן חורין נדפס חיבורו של ר' יצחק גריסהאבר. הוא נולד בקראקא בשנת תק"ה (1745) לערך. בחודש תמוז תקמ"ב (1782) נבחר לרבה של פאקש. בשנת תקנ"ז (1797) הרעיש את העולם הרבני ביצאו למלחמה נגד אהרן חורין ועלה בידו לגייס את גדולי הרבנים, כגון ר' מרדכי בנעט ור' אלעזר קליר ואף את רבו של חורין, ר' ירמיה ממאטרסדורף ואת רובם המכריע של רבני הונגריה נגד היתרו של חורין. נפטר ביום ט כסלו תקע"ו (1815). והרי חיבורו

מקל נועם, הוא דעת חכמי זמנינו דג הנקרא שטירל והנקרא טיק השכיחים במדינת אונגריין טמאים הם. לא כאמרי נועם הנדפס בלי הסכמה בשנת תקנ"ח בק"ק פראג... ווין תקנ"ט. ס דף.

בראש הספר הסכמות ר' מרדכי בנעט אב"ד ניקלשבורג ור' אלעזר קאליר אב"ד קעלין. הספר כולל סב סימנים ובהם דבריהם של רבנים רבים, רובם מהונגריה. בסי' א תשובת בעל נודע ביהודה לתלמידו ר' צבי הירש הלוי אב"ד טמשוואר מיום יב

תשרי תקמ"ב, שעליה בנה חורין את היתרו. מסימן ג ואילך מכתבי הרבנים של פרעשבורג, קיצע, אסאד, סעטשין, אובן, סעמלין, מיקולאש, פעסט, סאנטוב, סעגידין, ניקלשבורג, גרושווארדיין, לאשברין, מאקאווי, עיר חדש, פאפא, סרדיהעל, קאראלי, אבאניע, נייא זאטץ, בייאה, ראב, גלוגא, אייזנשטאט, ברלין, פראג, באניהאד, קארלסבורג, פיורדא, טעמישוואר, שימאנדי.

ר' אליעזר ב"ר נפתלי קרפלש מילידי פראג. כשלוש שנים רבה של אירשא. לאחר מכן רב בליבנא (ליפנא) שליד פראג, בה נפטר כנראה בשנים הראשונות של המאה ה־19. תחילה הדפיס את הספרו על רבו בעל נודע ביהודה:

דרוש להספד אבן האות, יחזקאל למופת אשר דרוש דרש פה ק"ק פראג בבה"כ צוגיינר בפ' שלח [תקנ"ג] ה"ה המאה"ג המפורסם מו"ה אליעזר נר"ו בכה"ר נפתלי קרפלש יצ"ו מפראג רב דק"ק אורשי סמוך לאובן ישן במדינו' אונגריין. פראג 1793.

ראיתי עותק פגום המכיל ארבעה דפים בלבד.

לאחר שחזר ר' ליזר קרפלש לבוהמיה ושימש כרבנות בקהילת ליפנא הדפיס חיבור נוסף:

ספר מאבני המקום... חדושים על מס' הוריות ובו תרוצים על פסקי הרמב"ם כמו ארבעים ושטה אחת מהש"ס אשר חיבר... הרב המופלא והמופלג בתורה מוהר"ר ליזר קרפלס אב"ד דק"ק ליבנא הסמוך לק"ק פראג בן הישיש כהר"ר נפתלי קרפלס ז"ל מפראג. פראג תקס"א. יט דף.

עם הסכמות ב"ד הגדול מו"ש בפראג: ר' אלעזר פלעקלש, ר' שמואל לנדא, ר' ליב מעליס[?]. בסוף החיבור חידוש על הסוגיא דקדושה ראשונה קדשה לשעתה וקדשה לעתיד לבוא.

הגענו לשנתה האחרונה של המאה ה־18, שבה נפטר ר' יוסף משה שמחה ראפאפורט. מוצאו מליטא ממשפחות מיוחסות, כמפורט בשער ספרו, שנדפס שש שנים לאחר פטירתו. היה רבה של אונסדורף שנים' אחדות ובה נפטר כאמור בשנת תק"ס (1800). ספרו נדפס בידי חתנו:

ספר בגדי הקדש על מסכת אבות וכו שני פירושים, פירוש אחד נקרא בגדי משי אשר חיבר כבוד חותני הרב הגאון הגדול... הישיש צדיק וישר מוהר"ר יוסף משה שמחה הכהן ראפפורט זלה"ה אב"ד דק"ק אונץ דארף במדינת הגר. מנוחתו כבוד בק"ק הנ"ל אשר הי' מקדם אב"ד בק"ק זמיגראד וגם בק"ק לענטשנא וטרם כל הי' אב"ד בק"ק לובטש במדינת ליטא בן הרב הגאון המפורסם מוהר"ר שלמה אב"ד דק"ק חעלם אחיו של הרב הגאון... מוהר"ר חיים כהן ראפפורט אב"ד דק"ק לבוב והגליל בן הרב הגאון... מוהר"ר שמחה הכהן ראפפורט אב"ד דק"ק לובלין והגליל. וחותני בעל המחבר הנ"ל הי' חתן הרב הגאון מוהר"ר יעקב הלוי שור אב"ד דק"ק קראז והגליל במדינת זמוט והוא הי' חתן הגאון הגדול המפורסם מוהר"ר יחזקאל ז"ל אב"ד דק"ק המבורג בעל המחבר כנסת יחזקאל. ופירוש השני נקרא בגדי כבוד אשר חברתי בעזה"י אני הצעיר ישראל מנחם מענדל אב"ד דק"ק טרעבוולא בהרבני הנגיד מוהר"ר חיים נ"י מק"ק בראד... לעמבערג תקס"ו. [2],מו דף.

לספר "בגדי משי" הקדמה מאת בן המחבר, ר' אברהם צבי הירש מלכוב, המוסר פרטים אחדים מעניינו של המחבר וגורל ספריו: "ואחר שהבערה ללהב יצאה ונשרף ביתי וכל אשר לי... וכאשר עלה אדוני אבי מורי הגאון לעדן גן אל הניח אחריו ברכה כתבי קודש חידושי תורה תילי תילים על תנ"ך וגפ"ת וחיבור קטן על פרקי אבות ומחמת גודל ענותנותו לא רצה בחיים חיותו להעלות על מכבש הדפוס". חתן המחבר, מחבר ספר "בגדי כבוד", מוסיף שני פרטים חשובים. שהחיבור של חותנו "ארבעים שנה מסוגרת בשנת תק"ך נגמרת", כלומר שהספר נכתב לפני בואו של המחבר להונגריה; והשנית, שהמחבר נפטר בשנת תק"ס, אך אינו מגלה את היום. המסכימים הם מגדולי הרבנים בפולין: ר' יעקב [משולם אורנשטיין] אב"ד לבוב, ר' מאיר ב"ר צבי הירש אב"ד בראד, ר' יהושע העשיל באב"ד אב"ד טרניפאל, ר' חיים ב"ר ש"ש טיראר אב"ד טשערנאוויץ.

סיכום

לסיכומו של פרק זה מן הראוי לציין בקצרה דברים אחדים העולים ממנו. נתחיל במוצאם של 24

המחברים הנכללים בפרק זה. מתברר, שמוצאם של המחברים משלושה האזורים הגיאוגרפיים הבאים, פולין (כולל ליטא וגליציה), מורביה-בוהמיה וגרמניה (כולל שלזיה ופרוסיה) והונגריה עצמה. מפולין הגיעו שמונה מחברים: ר' יצחק לנדא אב"ד פרסבורג, ר' אליהו מפינטשוב אב"ד גרוסווארדיין ובאטורקעס, ר' אלעזר לעוו אב"ד מיקלאש וסאנטוב, ר' יהודה כהנא-הלר רב במונקאטש ואב"ד סעליש וסיגט, ר' ירמיה אב"ד מאטרסדורף וסאנטוב, בנו ר' יואב אב"ד צעהלים, אונסדורף וסאנטוב, ר' יצחק גריסהאבר אב"ד פאקש ור' יוסף משה שמחה ראפאפורט אב"ד אונסדורף; ממורביה-בוהמיה וגרמניה הגיעו שמונה מחברים והם ר' עקיבא איגר אב"ד פרסבורג, ר' מאיר ברבי ממלא מקומו ברבנות פרסבורג (שניהם באו מהאלברשטאדט שבפרוסיה), ר' יששכר בער בלון אב"ד סעמניץ ומאטרסדורף, ר' בנימין זאב ראפאפורט אב"ד פאפא, ר' וואלף ליכטנשטאדט אב"ד טרענשין, ר' אשר לעמיל הלוי גלוגא אב"ד אייזנשטאדט, ר' איציק שאכרליס וכנראה גם ר' יקותיאל זאב זלמן מ"מ וראש ישיבה בקרולה ואב"ד אונסדורף. בהונגריה נולדו ששה המחברים הבאים: ר' אלעזר קאליר אב"ד רעכניץ (נולד באייזנשטאדט), ר' יוסף שלמה ב"ר מאיר חתן בעל נודע ביהודה (נולד בפרסבורג), ר' לוי פולאק רב בטרישט (נולד במאטרסדורף), ר' יצחק פרנקל אב"ד קרולה (נולד באונסדורף), ר' אהרן חורין אב"ד אראד (נולד בווייסקירכן לאב ממוצא הונגרי), וכנראה גם ר' אהרן ב"ר יצחק אב"ד האליטש ורעכניץ (נולד בהאליטש?). מובן שבדור הבא משתנה היחס לטובת הונגריה, שכן בינתיים צמח דור חדש של תלמידי חכמים מילידי המדינה, שרוכשים את תורתם בישיבות המדינה וגם מחוצה לה.

ואשר למשקלן של היצירות שחוברו בידי המחברים, קטונתי מלהערך את משקלן הסגולי. שכן, פעמים מחברים עלומי שם ובלתי ידועים אלא למתי מספר, שגאונותם ולמדנותם אינן נופלות מן המפורסמים שבמחברים ורק מזלם הביש היה בעזריהם. ואף-על-פי-כן רשאים אנו, כמדומני, לציין את אותם המחברים, ששמע יצירותיהם וחיבוריהם עבר את גבולות המדינה. כאלה הם שמונה הגאונים הנודעים: ר' עקיבא איגר, ר' יצחק לנדא, ר' אלעזר קאליר, ר' מאיר ברבי, ר' אלעזר לעוו, ר' יהודה כהנא-הלר, ר'

קטן ממכלול יצירותיו של המחבר. הדפסת ספר היתה כרוכה בהוצאה כספית לא מועטה. והרי רובם המכריע של הרבנים והמחברים לא היו בעלי אמצעים ובקושי יכלו להתפרנס מן השכר שהקהילה העניקה להם. אין איפוא ספק שהחיבורים שזכו לראות את אור הדפוס אינם אלא מיעוט מכלל החיבורים שחוברו. קושי נוסף הוא העדר בתי-דפוס עבריים במדינה בתקופה זו⁴⁶. הדפוסים הקרובים ביותר היו בווינה ובפראג למחברים שהתגוררו באזורים המערביים והצפון-מערביים; ודפוסי למברג וזאלקווא למחברים מן המזרח ומצפון-מזרח. ואמנם רובם המכריע של הספרים שבפרק-זמן זה נדפסו בארבעה מקומות דפוס אלה.

כללו של דבר, בסוף המאה ה-18 כבר היתה קיימת יצירה תורנית של ממש בהונגריה, שהיוותה תשתית איתנה לשפע ההולך וגובר במאה וארבעים השנים הבאות — עד לשואה.

ירמיה ובנו ר' יואב — שספריהם, ברובם נדפסו וצולמו במהדורות חוזרות וחדושיהם נשמעים בין החיים גם כיום⁴⁵.

מן הראוי לציין דבר נוסף. בניגוד לתקופה הקודמת, וביחוד בספרים שחוברו במחצית הראשונה של המאה שבהם עוברת כחוט השני המגמה של חידושים חריפים ל"חדד התלמידים", התלושים בדרך כלל מן המציאות ההלכתית הקונקרטית, פותחים והולכים חיבורים אלה בהדרגה ומפנים מקומם לחידושים לגופה של הסוגיה, לברר את דברי מפרשיה והסוגיות המקבילות⁴⁶. חלק ניכר מן היצירות הם חידושים של הרב וראש הישיבה שנאמרו בשיעורים לתלמידי הישיבה, נתבררו ונתלבנו בפלפול התלמידים ובשקלא-וטריא ומשא-ומתן של הלכה בין הרב והתלמידים⁴⁷.

ברובם של החיבורים, מודגש, בדרך כלל בהקדמה, שהחיבור הנדפס אינו אלא חלק אחד ופעמים חלק

45 חיבוריו של ר' אלעזר קאליר למהדורותיהם צוינו לעיל בהערה 16. ס' משנת דרבי עקיבא צולם בבני ברק תשל"ג; ס' מעיני הישועה וס' אמרות טהורות צולמו בירושלים תשל"א [וכן חמוש"ד ירושלים? תשכ"ח]; חידושי מהר"ם ברבי נדפסו שוב בווארשא תרמ"ה וצולמו בירושלים [תשמ"ב לערך]; שו"ת שמן רקח נדפס שוב בווארהל תרס"ט וצולמו בירושלים תשכ"ח. ס' שערי דעה צולם בירושלים תשל"ב. ספר סמא דחיי נדפס שוב בווארהל תרס"ו וצולם בברוקלין תשל"ד. ס' מקח וממכר עם הגהות ר"א לעוו צולם בישראל תש"ט ותשכ"ו. ס' שערי חכמה נדפס שוב בווארהל תרס"ז וצולם בניו יורק תשכ"א. חידושי שמן רקח על מסכתות צולם בברוקלין תשל"ו. ס' יבין שמועה נדפס שוב בקראקא תרמ"ד וצולם בברוקלין תשל"ג. ס' זכרון אהרן צולם בבני ברק תשכ"ח; קונטרס הספיקות נדפס בכל מהדורה של קצות החושן. ס' תרומת הכרי צולם פעמיים בירושלים (תשט"ו ותשל"ו) ושלוש פעמים בניו יורק (תשכ"ו, תשל"ל, תשל"א); ספר חוט המשולש בשערים נדפס שוב במונקאטש תרצ"א וצולם בברוקלין תשל"ד. קרוב לוודאי שמכל הספרים הללו או מחלקם קיימים צילומים נוספים שלא ראיתי.

46 החיבורים שעיקרם לחדד התלמידים בתקופה זו הם ספריהם של ר' יעקב קוניץ, ר' יוסף שלמה מפרסבורג ור' אשר לעמל מגלוגא. וראה דברי ר' אלעזר לעוו בהקדמת חיבורו הראשון שו"ת שמן רקח, העומד על השינוי שחל בדורו: "כי כעת אפשר דרא וחזרה העטרה ליושנה ללמוד עפ"י פוסקים ראשונים... אעפ"כ רבים מצעירי הצאן מבקשים תפקידם בפלפול בדרך חידוד". 47 בעלי ישיבות בתקופת פרק זה בהונגריה היו ר' עקיבא איגר, ר' אלעזר קאליר, ר' איציק שאכרלס, ר' מאיר ברבי, ר' אשר לעמל גלוגא, ר' לוי פולאק, והדבר משתקף היטב בחיבוריהם. 48 בתי הדפוס העבריים הראשונים בהונגריה היו באופן שנפתח בשנת תקע"ד (1814) ובפרסבורג בשנת תקצ"א (1831). כמה מן הספרים שבפרק זה אכן נדפסו בשני בתי-דפוס אלה, אך יש לזכור שהם נדפסו כבר במאה ה-19 כאשר מחבריהם כבר לא היו בין החיים, ברוב המקרים. על הדפוס באופן ראה וואכשטיין, Soncino Blaetter, כרך 3 (1929/30), עמ' 220-242; על הדפוס העברי בפרסבורג ראה פנחס יעקב כהן ונפתלי בן-מנחם, קרית ספר כרך לא (תשט"ז) וכרך לג (תשי"ח).

ירמיה ובנו ר' יואב — שספריהם, ברובם נדפסו וצולמו במהדורות חוזרות וחדושיהם נשמעים בין החיים גם כיום⁴⁵.

מן הראוי לציין דבר נוסף. בניגוד לתקופה הקודמת, וביחוד בספרים שחוברו במחצית הראשונה של המאה שבהם עוברת כחוט השני המגמה של חידושים חריפים ל"חדד התלמידים", התלושים בדרך כלל מן המציאות ההלכתית הקונקרטית, פוחתים והולכים חיבורים אלה בהדרגה ומפנים מקומם לחידושים לגופה של הסוגיה, לברר את דברי מפרשיה והסוגיות המקבילות⁴⁶. חלק ניכר מן היצירות הם חידושים של הרב וראש הישיבה שנאמרו בשיעורים לתלמידי הישיבה, נתבררו ונתלבנו בפלפול התלמידים ובשקלא־וטריא ומשא־ומתן של הלכה בין הרב והתלמידים⁴⁷.

ברובם של החיבורים, מודגש, בדרך כלל בהקדמה, שהחיבור הנדפס אינו אלא חלק אחד ופעמים חלק

קטן ממכלול יצירותיו של המחבר. הדפסת ספר היתה כרוכה בהוצאה כספית לא מועטה. והרי רובם המכריע של הרבנים והמחברים לא היו בעלי אמצעים ובקושי יכלו להתפרנס מן השכר שהקהילה העניקה להם. אין איפוא ספק שהחיבורים שזכו לראות את אור הדפוס אינם אלא מיעוט מכלל החיבורים שחוברו. קושי נוסף הוא העדר בתי־דפוס עבריים במדינה בתקופה זו⁴⁸. הדפוסים הקרובים ביותר היו בווינה ובפראג למחברים שהתגוררו באזורים המערביים והצפון־מערביים; ודפוסי למברג וזאלקווא למחברים מן המזרח ומצפון־מזרח. ואמנם רובם המכריע של הספרים שבפרק־זמן זה נדפסו בארבעה מקומות דפוס אלה.

כללו של דבר, בסוף המאה ה־18 כבר היתה קיימת יצירה תורנית של ממש בהונגריה, שהיוותה תשתית איתנה לשפע ההולך וגובר במאה וארבעים השנים הבאות — עד לשואה.

45 חיבוריו של ר' אלעזר קאליר למהדורותיהם צוינו לעיל בהערה 16. ס' משנת דרבי עקיבא צולם בבני ברק תשל"ג; ס' מעיני הישועה וס' אמרות טהורות צולמו בירושלים תשל"א [וכן חמוש"ד ירושלים? תשכ"ח]; חידושי מהר"ם ברבי נדפסו שוב בווארשא תרמ"ה וצולמו בירושלים [תשמ"ב לערך]; שו"ת שמן רקח נדפס שוב בוואראהל תרס"ט וצולמו בירושלים תשכ"ח. ס' שערי דעה צולם בירושלים תשל"ב. ספר סמא דחיי נדפס שוב בוואראהל תרס"ו וצולם בברוקלין תשל"ד. ס' מקח וממכר עם הגהות ר"א לעזר צולם בישראל תש"ט ותשכ"ו. ס' שערי חכמה נדפס שוב בוואראהל תרס"ז וצולם בניו יורק תשכ"א. חידושי שמן רקח על מסכתות צולם בברוקלין תשל"ו. ס' יבין שמועה נדפס שוב בקראקא תרמ"ד וצולם בברוקלין תשל"ג. ס' זכרון אהרן צולם בבני ברק תשכ"ח; קונטרס הספיקות נדפס בכל מהדורה של קצות החושן. ס' תרומת הכרי צולם פעמיים בירושלים (תשט"ו ותשל"ו) ושלוש פעמים בניו יורק (תשכ"ו, תשל"ל, תשל"א); ספר חוט המשולש בשערים נדפס שוב במונקאטש תרצ"א וצולם בברוקלין תשל"ד. קרוב לוודאי שמכל הספרים הללו או מחלקם קיימים צילומים נוספים שלא ראיתי.

46 החיבורים שעיקרם לחדד התלמידים בתקופה זו הם ספריהם של ר' יעקב קוניץ, ר' יוסף שלמה מפרסבורג ור' אשר לעמל מגלוגא. וראה דברי ר' אלעזר לעזר בהקדמת חיבורו הראשון שו"ת שמן רקח, העומד על השינוי שחל בדורו: "כי כעת אפשר דרא וחזרה העטרה ליושנה ללמוד עפ"י פוסקים ראשונים... אעפ"כ רבים מצעירי הצאן מבקשים תפקידם בפלפול בדרך חידוד".

47 בעלי ישיבות בתקופת פרק זה בהונגריה היו ר' עקיבא איגר, ר' אלעזר קאליר, ר' איציק שאכרלס, ר' מאיר ברבי, ר' אשר לעמל גלוגא, ר' לוי פולאק. והדבר משתקף היטב בחיבוריהם.

48 בתי הדפוס העבריים הראשונים בהונגריה היו באופן שנפתח בשנת תקע"ד (1814) ובפרסבורג בשנת תקצ"א (1831). כמה מן הספרים שבפרק זה אכן נדפסו בשני בתי־דפוס אלה, אך יש לזכור שהם נדפסו כבר במאה ה־19 כאשר מחבריהם כבר לא היו בין החיים, ברוב המקרים.

על הדפוס באופן ראה וואכשטיין, Soncino Blaetter, כך 3 (1929/30), עמ' 220-242; על הדפוס העברי בפרסבורג ראה פנחס יעקב הכהן ונפתלי בן־מנחם, קרית ספר כרך לא (תשט"ז) וכרך לג (תשי"ח).

פרק שלישי

בני דורו של החתם סופר (מחציתה הראשונה של המאה ה־19)

בפרק־זמן זה, במפנה המאה ה־18 וראשית המאה ה־19, החל להפציע אורו של ר' משה סופר בעל החתם סופר. אתו מתחילה תקופה חדשה בחיי יהדות הונגריה, לא בתחום היצירה התורנית בלבד. אך כיון שאין אנו עוסקים בחיבור זה אלא בתחום הספרות התורנית בלבד, לא נוכל להאיר את דמותו של החתם סופר אלא בתחום זה. לפי מבנהו של חיבור זה מן הראוי היה אולי לתאר בפרק זה את פועלו הספרותי של ענק־רוח זה. אולם, דומה שמוטב להקדים ולהקדיש את הפרק הזה למחברים בני דורו של החתם סופר ורק לאחר מכן נתאר את יצירותיו, ובפרק שלאחריו נייחד את הדיבור על תלמידיו. לאמיתו של דבר, כבר אוזכרו כמה מבני דורו של החתם סופר בפרק הקודם, אגב תיאור חיבוריהם, שהוחל בהדפסתם כבר במחציתה השניה של המאה ה־18, ואגב תיאורם המשכנו בתיאור כל החיבורים שנדפסו לאחריהם, כדי לא לשבור את רצף ההתפתחות של אותם מחברים¹.

ר' משולם איגרא

את הפרק הקודם התחלנו באחד מרבני פרסבורג. גם פרק זה אנו מתחילים, לפי הסדר הכרונולוגי, עם ר' משולם איגרא, רבה של פרסבורג. נולד בעיר בוטשאטש בשנת תק"ב (1742). בהיותו ילד בן תשע כבר "הרעיש עולמות" בגודל חריפותו. חתן ר' יצחק הלוי הורוויץ מברוד (לאחר מכן רבן של קהילות אה"ו). בשנת תקכ"ט (1769) נבחר לרבה של טיסמניץ אף היא בגליציה. בחורף תקנ"ד (1794) נבחר לרבה של פרסבורג. בה נפטר ביום יח בתשרי תקס"ב (1801)². בחייו לא נדפס אף אחד מחיבוריו. קונטרס בן ארבעה דפים נדפס זמן רב לאחר פטירתו:

¹ הכוונה למחברים כגון ר' אלעזר לעזו בעל שמן רקח, ר' יהודה כהנא־הלר בעל קונטרס הספיקות, ר' בנימין זאב ראפאפורט בעל ה"שמלות", ר' וואלף ליכטנשטאדט בעל קדושת ישראל, ר' יצחק פרנקל בעל זכר טוב ור' יצחק גריסהאבר.

² תולדותיו של ר' משולם איגרא בספר "גרם המעלות" מאת שבח קנעביל, וינה תרפ"א (הוצאה ב). על יחסו לחסידות ראה מש"כ בקובץ "יהודי הונגריה" (תל־אביב 1980), עמ' 11—13 והערות 36—48 (שם עמ' 33).

וה' בב"ח הנשאר ברכה מחידושיו של הנשר הגדול... מו"ה מרדכי לעזו זצוקללה"ה שנתבקש בשובה^[1] של מעלה בימי עלומיו בהיותו בן שלש ועשרים שנה בק"ק באנהארד... בן לאותו צדיק... מו"ה ארי' יהודה זצוקללה"ה בעהמ"ח ספר פני ארי' על ירושלמי סדר זרעים אשר הוא עדיין בכתובים. הוצאתי לאור בעזרת הבורא ברשות זקני נכד המחבר... מרן מרדכי יהודא לעזו שליט"א אבדק"ק אינטערדאם יצ"ו. הק' חנוך פריינד... סיגעט תרס"א. [3], עא, [1] דף.

בראש הספר: את זה אמרתי ברבים בעת שברכתי ברכת אירוסין שנת תקנ"ו.

עם הסכמות ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים אב"ד סיגעט, ר' מנחם מענדל פאנעט אב"ד דעש, ר' שמואל פרענקיל מב"ח אב"ד דאראג (שלשתן משנת תרמ"ב) והסכמות ר' מרדכי דוב טברסקי אב"ד הארנאסטאפיילע, ר' ברוך הלברשטאם אב"ד גארליץ, שניתנו סמוך להדפסה.

השד"ר ר' ישראל נחמן דרוהוביטשר

בשנת תקס"א (1801) הגיע להונגריה חכם נוסף מפולין. ביאתו לא היתה כתוצאה מקריאה של חיבה לשבת על כס הרבנות באחת הקהילות — כמקרהו של ר' משולם איגרא ורבים אחרים — אלא משום שנאלץ לעזוב את מקומו בפולין. ר' ישראל נחמן ב"ר יוסף דרוהוביטשר נולד בעיר סטאניסלוב שבגליציה. נשא אשה מאוסטרהא עירו של המהרש"א. אשתו היתה דור חמישי למהרש"א. הוא נתמנה דיין ומגיד־מישרים בבית־הכנסת של החייטים באוסטרהא. משגירש את אשתו נאלץ לעזוב את אוסטרהא והגיע להונגריה. שימש ברבנות בכפר שימאנדא שליד אראד. כעבור זמן קצר נתן דעתו לעלות לארץ־ישראל. לפני עלותו ארצה התגורר בעיר גרוסווארדיין זמן קצר והחזיק בה ישיבה. בסוף שנת תקס"ג (1803) יצא לאיטליה בדרכו לארץ־ישראל. נפטר כנראה בין השנים תקפ"ה—תק"ץ (1825—1830). בשהותו באיטליה הדפיס בשנה אחת שני חלקים של חיבור

ספר שאלות ותשובות ועומק הלכות בסוגיות הש"ס [מאת] רבינו משולם איגרא זצלה"ה... הוציאו לאור הרב מו"ה משולם נ"י מענדלסבורג בן יחיד לבתו היחידה של רבינו המחבר זצ"ל. ווארשא תרמ"ה. [3], מג; לב; סו; יט, [6] דף.

כולל 171 סימנים (או"ח נה סימנים, יו"ד לד סימנים [סי' יט הוא "שערי תערוכות הכולל יא סעיפים], אה"ע מח סימנים, חו"מ לד סימנים). ברוב התשובות נשמטו שמות השואלים. בין השואלים הנזכרים בספר: מחותנו ר' דוד צבי אויערבאך אב"ד ור"מ דק"ק מאניסטרישץ, בן דודתו ר' פנחס ב"ר יעקב האב"ד אייטינגען. לפי התאריכים שצויינו בחלק קטן של התשובות נראה שכולן נכתבו בתקופת טיסמניץ. מבחינתנו ראויה לציון התשובה אה"ע סי' יז הכוללת גביית־עדות של ר' יצחק אייזיק טויב (בטעות נדפס שויב) אב"ד קאלוב מיום י מרחשון תקנ"א, בדבר היתר עגונה מוואלאכיה, שבעלה בא להונגריה ומת. בסוף הספר: הספר שקונן הגאון הגדול... מו"ה משה סופר זצ"ל בעל חתם סופר על... מו"ה משולם איגרא זצוק"ל.

קובץ נוסף מכתבי ר' משולם איגרא נדפס על סף מלחמת העולם הראשונה במונקאטש, הכולל את התשובות שנדפסו בווארשא בסדר שונה ובהשמטת הגהות ר' משולם מענדלסבורג. בתוספת פכ דף³ שבהם חידושים על סוגיות בש"ס. התנוכה הספרותית שהופיעה בדפוס רחוקה מאד מלשקף את עוצם גאונותו בתורה של ר' משולם איגרא ומעמדו הנישא בעולם התורה בדורו.

ר' מרדכי ב"ר אריה ליב לעזו נולד ביום כט טבת תקל"ט (1779) בעיר בוניהאד. אביו שימש דיין בה, בעל ספר פני אריה על הירושלמי, שנדפס זה מקרוב. למד כנראה תורה מפי אביו ושמא גם בישיבת ר' משולם איגרא בפרסבורג, שאתו בא במשא ומתן של הלכה. נפטר בן עשרים ושלוש ביום כא סיון תקס"ב (1802).

ספר מר דרור על מסכתות ברכות, כתובות, חולין, נדה וקצת על מס' מגילה ועל איזה סוגיות הש"ס וקצת חידושים על ה' טריפות

³ העותק שראיתי הוא חסר בסופו ואולי לא נגמר בדפוס בעטיה של המלחמה שפרצה בינתיים?

ספר שאלות ותשובות ועומק הלכות בסוגיות הש"ס [מאת] רבינו משולם איגרא זצלה"ה... הוציאו לאור הרב מו"ה משולם נ"י מענדלסבורג בן יחיד לבתו היחידה של רבינו המחבר זצ"ל. ווארשא תרמ"ה. [3], מג; לב; סו; יט, [6] דף.

כולל 171 סימנים (או"ח נה סימנים, יו"ד לד סימנים [סי' יט הוא "שערי תערוכות הכולל יא סעיפים], אה"ע מח סימנים, חו"מ לד סימנים). ברוב התשובות נשמטו שמות השואלים. בין השואלים הנזכרים בספר: מחותנו ר' דוד צבי אויערבאך אב"ד ור"מ דק"ק מאניסטרשץ, בן דודתו ר' פנחס ב"ר יעקב האב"ד אייטנגעץ. לפי התאריכים שצויינו בחלק קטן של התשובות נראה שכולן נכתבו בתקופת טיסמניץ. מבחינתנו ראוייה לציון התשובה אה"ע סי' יז הכוללת גביית-עדות של ר' יצחק אייזיק טויב (בטעות נדפס שויב) אב"ד קאלוב מיום י מרחשון תקנ"א, בדבר היתר עגונה מוואלאכיה, שבעלה בא להונגריה ומת. בסוף הספר: הספד שקונן הגאון הגדול... מו"ה משה סופר זצ"ל בעל חתם סופר על... מו"ה משולם איגרא זצוק"ל.

קובץ נוסף מכתבי ר' משולם איגרא נדפס על סף מלחמת העולם הראשונה במונקאטש, הכולל את התשובות שנדפסו בווארשא בסדר שונה ובהשמטת הגהות ר' משולם מענדלסבורג. בתוספת פב דף³ שבהם חידושים על סוגיות בש"ס. התנובה הספרותית שהופיעה בדפוס רחוקה מאד מלשקף את עוצם גאונותו בתורה של ר' משולם איגרא ומעמדו הנישא בעולם התורה בדורו.

ר' מרדכי ב"ר אריה ליב לעוו נולד ביום כט טבת תקל"ט (1779) בעיר בוניהאד. אביו שימש דיין בה, בעל ספר פני אריה על הירושלמי, שנדפס זה מקרוב. למד כנראה תורה מפי אביו ושמא גם בשיבת ר' משולם איגרא בפרסבורג, שאתו בא במשא ומתן של הלכה. נפטר בן עשרים ושלוש ביום כא סיון תקס"ב (1802).

ספר מר דרור על מסכתות ברכות, כתובות, חולין, נדה וקצת על מס' מגילה ועל איזה סוגיות הש"ס וקצת חידושים על ה' טריפות

וה' בב"ח הנשאר ברכה מחידושיו של הנשר הגדול... מו"ה מרדכי לעוו זצוקלה"ה שנתבקש בשובה[!] של מעלה בימי עלומיו בהיותו בן שלש ועשרים שנה בק"ק באנהארד... בן לאותו צדיק... מו"ה ארי' יהודה זצוקלה"ה בעהמ"ח ספר פני ארי' על ירושלמי סדר זרעים אשר הוא עדיין בכתובים. הוצאתי לאור בעזרת הבורא ברשות זקני נכד המחבר... מרן מרדכי יהודא לעוו שליט"א אבדק"ק אינטערדאם יצ"ו. הק' חנוך פריינד... סיגעט תרס"א. [3], עא, [1] דף.

בראש הספר: את זה אמרתי ברבים בעת שברכתי ברכת אירוסין שנת תקנ"ז.

עם הסכמות ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים אב"ד סיגעט, ר' מנחם מענדל פאנעט אב"ד דעש, ר' שמואל פרענקיל מב"ח אב"ד דאראג (שלשתן משנת תרמ"ב) והסכמות ר' מרדכי דוב טברסקי אב"ד הארנאסטאפיילע, ר' ברוך הלברשטאם אב"ד גארליץ, שניתנו סמוך להדפסה.

השד"ר ר' ישראל נחמן דרוהוביטשר

בשנת תקס"א (1801) הגיע להונגריה חכם נוסף מפולין. ביאתו לא היתה כתוצאה מקריאה של חיבה לשבת על כס הרבנות באחת הקהילות — כמקרהו של ר' משולם איגרא ורבים אחרים — אלא משום שנאלץ לעזוב את מקומו בפולין. ר' ישראל נחמן ב"ר יוסף דרוהוביטשר נולד בעיר סטאניסלוב שבגליציה. נשא אשה מאוסטרהא עירו של המהרש"א. אשתו היתה דור חמישי למהרש"א. הוא נתמנה דיין ומגיד-מישרים בבית-הכנסת של החייטים באוסטרהא. משגרש את אשתו נאלץ לעזוב את אוסטרהא והגיע להונגריה. שימש ברבנות בכפר שימאנדא שליד אראד. כעבור זמן קצר נתן דעתו לעלות לארץ-ישראל. לפני עלותו ארצה התגורר בעיר גרוסווארדיין זמן קצר והחזיק בה ישיבה. בסוף שנת תקס"ג (1803) יצא לאיטליה בדרכו לארץ-ישראל. נפטר כנראה בין השנים תקפ"ה — תק"ץ (1825 — 1830). בשהותו באיטליה הדפיס בשנה אחת שני חלקים של חיבור

3 העותק שראיתי הוא חסר בסופו ואולי לא נגמר בדפוס בעטיה של המלחמה שפרצה בינתיים?

קונטרס פקודת המלך... יפרד והיה לשני כרכים... ראשונה יסע לפלפל... בדברי... בעל משנה למלך שעל הרמב"ם ז"ל במקומות שנפלו בספיקא דדינא והניחם בצ"ע... בכרך השני לא חברתי רק מילי דהספידא... חברתי אני הצעיר... ישראל נחמן בא"א הרבני החסיד המפורסם כמוהר"ר יוסף דראביטשער זלה"ה מילידי ק"ק סטאניסלאב... נתקבלתי להיות דיין בעיר ואם בישראל ק"ק אוסטרעהא יע"א ומ"מ דח"ח [=ומגיד מישרים דחברת חייטים] דשם ואח"כ נתקבלתי לאב"ד בעיר שומאנדע יע"א בארץ הגר ומשם יצאתי עם אנשי ביתי זו אשתי וי"ח לשכון כבוד בארצנו תובב"א... ליורנו תקס"ד. [7], לו; [1], נב דף.

כרך השני מקונטרס פקודת המלך... הואיל שנחסר ונפקד... מאתנו מלכינו... הרב הגאון האמיתי... חסיד וקדוש... מוהר"ר משולם זצלה"ה בהמנוח מוהר"ר שמשון זלה"ה... ונתבקש בישיבה של מעלה ביום ב' דח"מ סוכות... ומענין לענין פרשתי כמה מאמרי רז"ל ופסוקי תנ"ך ומדרשי פליאות...

בשני הכרכים פרטים רבים ונכבדים מתולדותיו באוסטרעהא, בהונגריה ובאיטליה וכן קשריו עם חכמי איטליה, החיד"א ואחרים. רוב ההסכמות שנדפסו בכרך א אף הן מחכמי איטליה, בעיקר ליורנו: ר' יעקב נוניס ואיס, ר' דוד חי ואיס, ר' משה פאדווה וכן ר' משה מינץ אב"ד אובן, ר' דניאל טירני אב"ד פירינצי, ר' אברהם אליעזר הלוי אב"ד טריאסטי. גם חיבורו הבא של ר' ישראל נחמן דרוהוביטש נדפס בשמותו עדיין באיטליה, אף הוא הספד והפעם על אחד מחכמי איטליה. כיון שלא שלט בשפה המדוברת בין יהודי איטליה ולא היה לאל ידו להספידו ברבים הדפיס את ההספד:

מכתב אמת ליעקב והוא ספרא דהספדא... יען שעניי ראוו... בבה"כ הגדול... פה ק"ק ליורנו יע"א שכבוד גדול עשו לו במותו והספיד אותו... הדרשן הגדול כמהור"ר יעקב די

4 בספר "חכמי טראנסילוואניה" בערכו (עמ' 59 — 61) הבאנו מובאות נרחבות ופרטים נוספים שלא הובאו כאן, עיי"ש. 5 אשתו (השנייה) פעסיל בת אברהם שנשא בהונגריה ושממנה נולדה לו בת ביום כב אלול תקס"ב, נפטרה בצפת ביום ג חשוון

מדינה... וגם המשכיל הנכבד... מוהר"ר משה אהרן רחמים פייאצה עתיד ג"כ להספידו וביחוד... בני ק"ק ארג"ל הדרים בעיר הזאת וראיתי כולם מכבדים את התורה ולומדיה... על האי שופרא דכלי בארעא... החכם השלם הדיין המצויין... כמוהר"ר יעקב חיים בן נאים זלה"ה בעל המחבר ספר שו"ת זרע יעקב... ובפרט שזכיתי לפלפל עמו באותו יום שנחלה בעו"ה וראיתי שהוא צנא מלא ספרא... נמצא שהחיוב מוטל גם עלי להספידו וברבים דוקא... רק הואיל וסגר עלי המדב"ר לדבר בלשון מדינה זו... באתי במגילת ספר כתוב... ישראל נחמן... פולאקי... ליורנו תקס"ה. ח דפים.

בדף ד ע"א מובא מה "ששמעתי לדקדק בשם הגאון מוהר"ש [שמעלקא] זלה"ה מניקל שפורג". בשנת תקס"ה (1805) עלה בידי ר' ישראל נחמן דרוהוביטש לעלות ארצה והתיישב בצפת. אך כנראה לא מצא בה את פרנסתו. כשנתיים לאחר מכן קיבל על עצמו שליחות מטעם כולל הספרדים בצפת וחזר לאירופה כשד"ר [את אשתו ומשפחתו השאיר כנראה בצפת] בה עשה כמה שנים, כנראה בשנים תקס"ז — תקע"ג (1807 — 1813) באיסוף כסף למען הכולל. תוך כדי שהותו באיזמיר הוא מביא לדפוס את חיבורו הבא, גם הוא הספד:

ספר יקרא דחיים... לבכות לצר"ה כמבכירה, שעליו מדת הדין גברה... ה"ה חד מיקירי מתא איזמיר... החכם המרומם... כהר"ר ש"ט חיים אלזאראקי... קונן למספד חברו זה חד מרחמוהי... כמוהר"ר ישראל נחמן נר"ו מעה"ק צפת... וחלק שני שמו נחומות הנחמני לנחם בו האבלים... שלוניקי תקע"ג. סו דף.

בסוף הספר (דף סג ואילך) שטרי שליחות מחכמי צפת: ר' יצחק אבואלאפיא, ר' אברהם צ'ורוגין ור' חיים דוד אבואלאפיא, סיון תקס"ז; מחכמי איזמיר: ר' רפאל יצחק מאייר ור' יוסף ב"ר חיים חזן, אדר תקע"ז; ר' חיים יוסף הכהן ארדיט, שאלוניקי, אדר

תקס"ז (1806). כעבור שנתיים נשא את סניורה לאה דאנה בת ר' אברהם דוויק הכהן מעיר בירות, שילדה לו שלושה ילדים בשנים תקס"ז, תק"ע ותקע"ב. בספרו "יקרא דחיים" (דף נ ע"א) הוא מזכיר את שלוש נשותיו והילדים שנולדו מהן.

ראשון תקע"ג. בשנת תקע"ד חזר כנראה לצפת. בינתיים נבחר לרב בעיר צידון שבלבנון, אך ישב, כנראה, ישיבת קבע בצפת. בשנת תקע"ט הוא עושה שוב בשליחות בארצות שונות: במצרים, בתורכיה-יוון, באיטליה, באלג'יר, בכולגריה ובאוסטריה (בעיר ווינה). בשליחות זו הוא מדפיס את ספרו האחרון:

ספר קהלת עם פירוש חמדת ישראל והוא פירוש נחמד... על כל פסוק ועל כל תיבה ומלה... ע"פ הקדמות התלמוד והמדרשים ומאמרי זהר הקדוש... כל אלה פעולת הרב המובהק... כמוהר"ר ישראל נחמן נר"ו... שהיה אב"ד ור"מ בקק"י שומאנדי יע"א ודיין בעיר ואם... קק"י אוסטרעהא... ואח"כ נתקבל לאב"ד דקק"י צידן יע"א ונתיישב בעה"ק צפת תובב"א ה' יחזירהו לשם ברכות הטובה... ליורנו תק"ף. נח [צ"ל סג] דף.

ספר קהלת עם פירוש חמדת ישראל והוא פירוש נחמד... על כל פסוק ועל כל תיבה ומלה... ע"פ הקדמות התלמוד והמדרשים ומאמרי זהר הקדוש... כל אלה פעולת הרב המובהק... כמוהר"ר ישראל נחמן נר"ו... שהיה אב"ד ור"מ בקק"י שומאנדי יע"א ודיין בעיר ואם... קק"י אוסטרעהא... ואח"כ נתקבל לאב"ד דקק"י צידן יע"א ונתיישב בעה"ק צפת תובב"א ה' יחזירהו לשם ברכות הטובה... ליורנו תק"ף. נח [צ"ל סג] דף.

בראש הספר הסכמות והמלצות מחכמים של הערים שבהן ביקר: ליורנו: ר' שלמה מלאך, ר' עמרם עמאם ור' מרדכי נסים מיום יב אייר תק"ף; אנשים שתמכו בו בעיר ארג"ל [=אלג'יר], שבה שהה כמחצית השנה. הוא מזכיר לטובה את בעל האכסניא שלו בעיר איזמיר ואנשים שונים בה; עדויות והמלצות מחכמי אדריאנופול: ר' מרדכי ב"ר מנחם ור' יעקב אברהם גירון משנת תקע"ט; ר' רחמים אברהם וינטורה מעיר סופיאה; מזכיר בשמותיהם את תומכיו בעיר עכו, באלכסנדריה של מצרים, טריאסט ו"אחינו גולי ספרד בעיר מלוכה ווין". בדפים מז — נו (הספירה משובשת וצ"ל: נו — סא): קונטרס קהל ישראל... ביאורי כמה לשונות חידושי מהרש"א על מסכת עירובין.

ביום ג בחשוון תקס"ד (1803) נפטר בפרייטשטאדט הרב ר' ליב ב"ר אברהם אופנהיים. מוצאו היה מעיר בוסקוביץ, שבה שימש סבו ר' ליב אופנהיים ברכנות. בשנת תקל"ג (1773) נבחר לרבה של פרייטשטאדט. שלוש שנים קודם לכן, בהיותו במיטב שנותיו, כבר הכין חיבור הכולל את צוואתו והדרכה לבניו.

6 ייתכן שמתנאי השליחות לא ביקר ר' ישראל נחמן אלא אצל יהודי ספרד והמזרח ולא קבל תרומות מיהודי אשכנז אף בעיר כמו ווינה.

ספר דרך עולם הנצחיי... לכו חזו גודל מעלת ופאר חברו קטן הלז... והוא כולל צוואה מהרב הגאון מו"ה ליב אופנהיים שה' אב"ד דק"ק פרייאשטאט ורוח כל אדם נוחה הימנו... פראג תקס"ז. כה דף.

בהקדמת בן המחבר, ר' שמואל אופנהיים "היושב לע"ע בתוך עם הקדוש עיר המהוללה פאפא במדינת הגר", יחוסו של המחבר עד לר' דוד אופנהיים אב"ד פראג, שהמחבר היה נין אביו. הוא מוסיף: "והי' הצוואה הזאת מונחת זה קרוב לשלשים ושלש שנים טרם עלותו השמימה והיא כולה מוסר ויראת שמים... כוללת עשרה מאמרות". א. ענין התשובה, ב. עניני גסיסה ולימוד המשנה, ג. ענין המתעסקים, ד. ביטול חרמות, ה. עניני אבלות וקדיש וקדושה, ו. חצות לילה ולימוד התורה, ז. עניני הנהגת עולם, ח. עניני ק"ש על המטה, ט. תיקוני קרי, י. ארבע תשובות. בדבר חיבוריו האחרים מסביר בן המחבר: "אף כי עמנו ת"ל חידושים רבים ונחמדים... גם חיבור כולל ספר בית אריה על סדר מועדים... ספר נהימות ארי על שלש רגלים גם חיבור כולל על פרקי אבות מתיקות ארי... אך בעתים קשות ומרים הוצאות הדפוס מרובה ואפס כסף... עלה בדעתי להביא אל הדפוס צוואה הזאת אשר הי' טמונה וגנוזה אצלנו... משנת תקל"א עד שנת תקס"ד אשר נגנו ארון הקודש... כי מלבד שהי' לבו פתוח כפתחו של אולם ואדם גדול בתורה כמעט לא הניח דבר גדול ודבר קטן שלא עסק בה לשמה... עוד הפיץ ענין [ענין?] אורו עלי עדתו דק"ק פרייאשטאט... כמעט שלשים שנה". בראש הספר (דף ה ע"ב): "צוואה זו כתבתי בשנת תקל"א לפ"ק אך לא היתה מסודרת כראוי ונתתי ליד בן גיסי הרבני מוהר"ר דוד קרמנויא' להשיב דבר דיבור על אופניו". בסוף הספר תאריך פטירת המחבר: "עלה ונתעלה למעלה ביום ג' מרחשון תקס"ד לפ"ק".

7 ר' דוד מקרומנוי (אופנהיים) היה אביו של ר' שמעון אופנהיים דיין בפעסט ומחבר כמה חיבורים שזכרם יבוא בהמשך הפרק.